

**Универзитет у Нишу
Правни факултет**

**ЗБОРНИК РАДОВА
ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У НИШУ**

LIX

Ниш, 2012

ЗБОРНИК РАДОВА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У НИШУ

Издавач

Правни факултет у Нишу

За издавача

Проф. др Предраг Димитријевић, декан

Главни и одговорни уредник

Проф. Др Милан Петровић

Чланови Редакционог одбора из земље

Проф. др Радмила Ковачевић- Куштримовић

Проф. др Невена Петрушић

Проф. др Миомира Костић

Проф. др Драган Николић

Проф. др Љубица Николић

Мр Мира Симовић

Чланови Редакционог одбора из иностранства

Проф. др Владимир Андреицев, декан Правног факултета Универзитета Тарас Шевченко, Кијев, Украјина

Prof. dr Michael Geistlinger, професор Универзитета, Салцбург, Аустрија

Проф. др Сашо Георгијевски, професор Правног факултета Јустинијан први Скопље, Македонија

Проф. др Анатолиј Капустин, професор Универзитета Дружба народов, Москва, Русија

Prof. dr Isabel S. Marcus, професор Правног факултета Универзитета Бафалоа, Бафало, САД

Академик Игор Г. Побирченко, председник Међународног суда трговинске арбитраже при Привредној и индустријској комори Украјине

Проф. др Александер Воденичаров, декан Факултета права и историје Неофит Рилски, Благоевград, Бугарска

Секретар Редакционог одбора: Доц. др Дејан Јанићијевић

Преводи: Гордана Игњатовић

Технички уредник: Ненад Милошевић

Штампа: „Пунта“ Ниш

Тираж: 150

САДРЖАЈ / CONTENTS

Проф. др Драган Јовашевић МЕЂУНАРОДНИ ЗЛОЧИНИ У КРИВИЧНОМ ЗАКОНОДАВСТВУ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ 1 <i>International Crimes In The Criminal legislation Of the Republic Of Serbia</i>	1
Проф. др Слободанка Константиновић-Вилић ПРАВНО РЕГУЛИСАЊЕ ДОНИРАЊА, ТРАНСПЛАНТАЦИЈЕ ОРГАНА, ЋЕЛИЈА И ТКИВА У СРБИЈИ 27 <i>Legal Regulation of Organ Donation and Transplantation of Organs, Cells and Tissues in the Republic of Serbia</i>	27
Проф. др Милорад Рочкомановић НАДЛЕЖНОСТ LEX FORI У МЕЂУНАРОДНОМ ПРИВАТНОМ ПРАВУ СРБИЈЕ DE LEGE LATA И DE LEGE FERENDA 51 <i>Lex Fori Jurisdiction in the Serbian Private International Law: De lege lata and de lege ferenda</i>	51
Проф. др Наташа Стојановић МЕЂУНАРОДНИ СУД ПРАВДЕ ЗА ПРАВА ЖИВОТИЊА 65 <i>The International Court of Justice for Animal Rights</i>	65
Проф. др Драган Вујисић, Доц. др Видоје Спасић ИНОВАТИВНОСТ – КЉУЧНА ДЕТЕРМИНАНТА УНАПРЕЂЕЊА КОНКУРЕНТНОСТИ 73 <i>Innovation: The Key Factor in Promoting Competition</i>	73
Доц. др Марија Игњатовић АВАНСНА ВЕРИДБА У РИМСКОМ ПОСТКЛАСИЧНОМ ПРАВУ 89 <i>Arre Sponsalia in the Roman Post-classical Law</i>	89
Доц. др Зоран Лончар ОРГАНИЗАЦИЈА УПРАВЕ У ОБЛАСТИ ЗАШТИТЕ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ 105 <i>The Organization of Administration in the field of Environmental Protection</i>	105
Др Марта Сјеничић ЛЕКАРСКА ГРЕШКА – ГРАЂАНСКО-ПРАВНИ АСПЕКТ 123 <i>Medical Malpractice: Civil Aspect</i>	123

Др Љубиша Здравковић ДНК АНАЛИЗА И ЊЕНА ПРИМЕНА У КРИМИНАЛИСТИЧКОЈ ПРАКСИ.....	139
<i>DNA Analysis and its Application in Law-Enforcement Practice</i>	
Мр Миодраг Живковић О ОСОБЕНОСТИ РАДНОГ ОДНОСА УНИВЕРЗИТЕТСКИХ САРАДНИКА	151
<i>Specific Characteristics Governing the Employment of University Associates</i>	
Мр Огњен Вујовић МАГИЈА И КЛЕВЕТА.....	175
<i>Magic and Defamation</i>	
Марко Димитријевић УЛОГА ЦЕНТРАЛНЕ БАНКЕ У СТАБИЛИЗАЦИЈИ ДЕВИЗНОГ КУРСА	193
<i>The Role of the Central bank in Exchange Rate Stabilization</i>	
Иван Илић ПУТЕВИ И СТРАНПУТИЦЕ ПРАВА НА ПРАВИЧНО СУЂЕЊЕ.....	211
<i>The Right to a Fair Trial:</i>	
Новак Крстић КОНЦЕПТУАЛНА МИМОИЛАЗЕЊА У РЕГУЛИСАЊУ НУЖНОГ НАСЛЕЂИВАЊА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ И РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ	229
<i>Conceptual Distinctions in the Regulation of Forced Succession in the Republic of Serbia and in the Republic of Srpska</i>	
Марина Стефановић НЕМАТЕРИЈАЛНА ИМОВИНА ПРИВРЕДНОГ ДРУШТВА	249
<i>Incorporeal Property of a Business Company</i>	
Проф. др Милан Петровић, Милош Прица Приказ књиге: Слободан Милетић, Сретен Југовић, Право унутрашњих послова, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2009, 352 странице.....	273

МЕЂУНАРОДНИ ЗЛОЧИНИ У КРИВИЧНОМ ЗАКОНОДАВСТВУ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Апстракт: После дугог историјског развоја, коначно је у другој половини 20. века инаугурисана нова, најмлађа грана казног права – међународно кривично право које се по својој правној природи и карактеристикама налази између националног кривичног права и међународног јавног права задржавајући своју осебујност и самосталност. Основни и најзначајнији појам и институт ове гране права свакако представља међународно кривично дело. О појму и садржини међународног кривичног дела у правној теорији постоји више различитих гледишта, али се ипак може закључити да се под овим појмом подразумева друштвено опасно, противправно дело виног човека које је прописано као кривично дело и за чијег је учиниоца прописана одређена казна. Из овако одређеног појма међународног кривичног дела произилазе његове основни елементи, а то су: 1) дело човека (које обухвата радњу пунолетног лица која се може јавити у три облика као: чињење, нечињење и пропуштање дужног надзора), последицу и узрочни однос), 2) друштвена опасност, 3) противправност, 4) одређеност дела у прописима и 5) виност учиниоца. Постоји две врсте међународних кривичних дела: у ужем смислу (право или чисто) и у ширем смислу (неправо или мешовито). Најзначајнија су свакако међународна кривична дела у ужем смислу која су управљена на повреду или угрожавање универзалних, општецивизацијских вредности - међународног права и човечности – што заправо и представља објект заштите ових кривичних дела. Но, поред међународног кривичног дела, правна теорија познаје и кривично дело с елементом иностраности (то је свако кривично дело чији је било који елемент повезан са иностранством) при чему се ова два појма у великој мери подударају, али се ипак и значајно разликују.

Поред општег појма међународног кривичног дела, правна теорија познаје и посебно биће или посебан појам међународног кривичног дела. Оно садржи посебне елементе по чијим се карактеристикама и конкретним облицима и видовима испољавама заправо и разликују

поједина међународна кривична дела односно одговорност њихових учioniлаца. Наиме, сви међународно правни акти из ове области (а потом и национално кривично законодавство) познају читав систем различитих инкриминација за које су предвиђене различите врсте и мере казни (као основних врста кривичних санкција). У овом раду аутор је анализирао појам и основне елементе међународних кривичних дела у законодавству Републике Србије.

Кључне речи: међународни правни акти, закон, кривично дело, одговорност, суд, санкција.

ОПШТЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ МЕЂУНАРОДНИХ КРИВИЧНИХ ДЕЛА

Међународна кривична дела¹ су у правном систему Републике Србије предвиђена у Кривичном законнику, у глави тридесет четвртој, под називом: "Кривична дела против човечности и других добара заштићених међународним правом"². Ова кривична дела, заправо, представљају делатности којим се крше међународни уговори, споразуми и конвенције³ и нарушава или угрожава мир међу народима, безбедност човечанства, односно друге међународним правом заштићене вредности, или којим се крше ратна правила о понашању зараћених страна према ратним заробљеницима, рањеницима, болесницима и цивилном становништву⁴. Настанак ових кривичних дела везан је за постојање међународних правила којима се регулишу односи између држава у доба рата, тј. односи између зараћених страна у погледу започињања и вођења рата⁵. Међународно ратно право настало је као последица суровог и нечовечног поступања у току дуге историје ратова и оружаних сукоба између народа

1 Д.Јовашевић, Међународна кривична дела – одговорност и кажњивост, Ниш, 2010. године, стр.116-123

2 С.Задник, Казнена дјела против вриједности заштићених међународним правом и новине у законодавству у свези са тим дјелима, Хрватска правна ревија, Загреб, број 12/2003. године, стр.83-86

3 Б. Јанковић, Оснивање међународног кривичног суда, Годишњак Правног факултета у Сарајеву, Сарајево, 1957. године, стр. 47-64; З.Томић, Осврт на настанак и развој међународног кривичног права, Годишњак Правног факултета у Сарајеву, Сарајево, 1999. године, стр.337-360

4 С. Хоровић, Материјалноправне одредбе Опћег дијела Римског статута Међународног казненог суда и његова успоредба с одговарајућим одредбама Опћег дијела Казненог закона Федерације БИХ, Зборник радова Правног факултета у Мостару, Мостар, број 16/2003. године, стр.119-137

5 Д.Јовашевић, Лексикон кривичног права, Београд, 2011. године, стр. 345

и држава са циљем да хуманизује ово најнехуманије средство за решавање међудржавних и међународних спорова⁶.

Са појавом међународног ратног права отпочео је процес постепеног ограничавања права зараћених страна и контролисања њихових поступака, не само према неборачком становништву, већ и у погледу започињања и вођења ратова. Право државе на апсолутну слободу у погледу започињања и вођења рата биће постепено ограничено тако што ће поједини поступци који представљају непотребна разарања, убијања и мучења бити забрањени. Кршењем ратних правила и обичаја настају ратна кривична дела⁷. Прихватајући међународне обавезе на основу потписивања и ратификовања бројних међународних конвенција, у кривичном законодавству Републике Србије је предвиђено више кривичних дела против човечности и других добара заштићених међународним правом. Кривична дела из ове главе, дакле, настају кршењем правила садржаних у међународним конвенцијама. Њихов је извор у постојању забрана у актима међународног права.

Објект заштите ових кривичних дела јесу човечност и друге универзалне, опћевелизацијске вредности заштићене међународним правом⁸. Заштита човечности значи заштиту основних људских добара као што су: живот, телесни интегритет, част, углед и достојанство човека, основна људска права и слободе⁹. Друге вредности физичких лица, појединих држава и целе међународне заједнице имају такође општи, универзални значај, па су заштићене и зајамчене међународним правом¹⁰.

6 В. Казазић, Имплементација споразума међународног хуманитарног права у Босни и Херцеговини, Зборник радова Правног факултета у Мостару, Мостар, број 16/2003. године, стр. 163-175; М. Будимплић, Споразуми и потврдна изјашњавања о кривници у пракси пред трибуналом за бившу Југославију и националним правосуђима, Криминалистичке теме, Сарајево, број 1-2/2004. године, стр.289-293

7 З.Шепаровић, Заштита жртава рата у међународном хуманитарном праву, Хрватски љетопис за казнено право и праксу, Загреб, број 2/1997. године, стр. 359-379

8 О апартхејду у међународном праву више: А. Пелеш, Међународна конвенција о сузбијању и кажњавању злочина апартхејда, Годишњак Правног факултета у Сарајеву, Сарајево, 1975. године, стр.253-269; З. Пајић, Еволуција става УН према апартхејду, Годишњак Правног факултета у Сарајеву, Сарајево, 1984. године, стр. 141-156.

9 О расној дискриминацији у међународном праву више: А. Пелеш, Појам расе у међународноправној дефиницији расне дискриминације, Годишњак Правног факултета у Сарајеву, Сарајево, 1972. године, стр.123-143; А. Пелеш, Расна дискриминација и међународно право, Свјетлост, Сарајево, 1977. године

10 О агресији у међународном праву више: М. Рачић, Правно политички аспекти појма агресије, Правна мисао, Сарајево, број 3-4/1984. године, стр. 15-25; Ђ. Вуковић, Рат као инструмент за рјешавање међународних спорова и његово ограничење, Годишњак Правног факултета у Бања Луци, Бања Лука, број 12/1988. године, стр.93-107; М: Рачић, Неки политичко правни аспекти генезе појма агресије, Зборник Правног факултета у Мостару, Мостар, број 9-10/1989-1990. године, стр.27-39.

Највећи број кривичних дела из ове групе може се учинити у законом одређено време: за време рата, оружаног сукоба или окупације. По правилу, ова кривична дела се чине организовано и с циљем спровођења одређене политике владајуће групе или партије. Будући да спадају у организовани, плански криминалитет, ова се дела најчешће чине по наређењу претпостављених војних или политичких руководилаца. Та чињеница захтева посебно утврђивање одговорности организатора, наредбодавца и учиниоца. Међународна кривична дела могу бити учињена само с умишљајем.

Поједина кривична дела из ове групе не застаревају у погледу кривичног гоњења или извршења изречених казни: геноцид, злочин против човечности, ратни злочини и друга кривична дела за која по ратификованим међународним уговорима застарелост не може да наступи.

2. МЕЂУНАРОДНА КРИВИЧНА ДЕЛА У УЖЕМ СМISЛУ

У теорији међународног кривичног права се разликује више врста међународних кривичних дела. Уобичајена је подела на: 1) међународна кривична дела у ужем смислу (права или чиста међународна кривична дела) и 2) међународна кривична дела у ширем смислу (неправа или мешовита међународна кривична дела)¹¹. Иначе, ова је подела први пут усвојена на 14. Конгресу Међународног удружења за кривично право који је одржан 1989. године у Бечу¹². Критеријум за ово разликовање јесте надлежност међународних кривичних судова (судова који поступају само у случају извршених међународних кривичних дела у ужем смислу), односно историја кривичног правосуђа

Међународна кривична дела у ужем смислу чине прву врсту ових кривичних дела. Ту се ради о међународним кривичним делима којима се крше ратни закони и обичаји рата¹³ (дакле, норме међународног ратног и хуманитарног права). То су дела садржана у нирнбершкој и токијској пресуди. Она се још називају међународна кривична дела према општем међународном праву (или *crimina iuris gentium*)¹⁴. Ту спадају следећа међународна кривична дела: 1) злочин против мира, 2) ратни злочин, 3) геноцид и 4) злочин против човечности¹⁵.

11 Б.Петровић, Д.Јовашевић, *Кривично (казнено) право*, Посебни дио, Сарајево, 2005. године, стр. 39-40

12 Поделу међународних кривичних дела ове врсте заступају бројни аутори: Bassiouni, Cassese, Than, Shorts и др.

13 Y. Dinstein, *M: Tabory, War Crimes in International Law*, Dordrecht, 1996. године, str. 145-167

14 F.Leon, *The Law of the War*, New York, 1972. године, str. 56-68

15 В.Василијевић, *Међународна кривична дела у националним кривичним законима и значај таквог њиховог прописивања у одсуству међународног кривичног кодекса*, Југословенска ревија за међународно право, Београд, број 1-3/1967. године, стр. 128-138

Усвајањем Римског Статута Међународног кривичног суда и његовим ступањем на снагу 1. јула 2002. године инаугурисана су такође ова међународна кривична дела у виду: 1) злочин геноцида, 2) злочин против човечности, 3) ратни злочини¹⁶ и 4) злочина агресије¹⁷. У правној теорији има схватања да се ова кривична дела називају међународним злочинима *stricto sensu* иза којих стоје когентне норме међународног права, нпр. хашке или женевске конвенције¹⁸.

Као основне карактеристике међународних кривичних дела у ужем смислу (*core crimes* - гнусни злочини)¹⁹ у правној теорији се наводе следеће²⁰: 1) ови међународни злочини имају двоструку природу. Њихово извршење повлачи: а) кривичну одговорност појединаца као њихових извршилаца или саучесника, односно надређених лица (по основу командне одговорности), с једне стране и б) међународноправну одговорност државе, с друге стране, 2) међународним злочинима се крше основна (темељна) људска права и они су стога забрањени као репресалије у случају вршења исто таквих злочина друге супротстављене стране, 3) међународни злочини у погледу кривичног гоњења и кажњавања не застаревају и 4) опште међународно право намеће обавезу државама да не крше основне норме које забрањују њихово вршење као обавезу *erga omnes*.

У глави тридесет четвртој Кривичног законика Републике Србије који је у примени од 1. јануара 2006. године су систематизована следећа "права" међународна кривична дела. То су²¹: 1) геноцид (члан 370.), 2) злочин против човечности (члан 371.), 3) ратни злочин против цивилног становништва (члан 372.), 4) ратни злочин против рањеника и болесника (члан 373.), 5) ратни злочин против ратних заробљеника (члан 374.) и 6) организовање и подстицање на извршење геноцида и ратних злочина (члан 375.).

16 Ђ.Ивановић, Хашка правила и развој правне заштите ратних заробљеника, Југословенска ревија за међународно право, Београд, број 2/1958. године, стр. 323-330; Б.Златарић, Хашка конвенција од 1907. године и индивидуална кривична одговорност за ратне злочине, Југословенска ревија за међународно право, Београд, број 2/1958. године, стр.333-342; Ђ. Ивановић, Мере којима се гарантује поштовање Женевске конвенције о заштити жртава рата, Југословенска ревија за међународно право, Београд, број 1/1958. године, стр.62-72

17 А.Јелић, Дефиниција агресије, Југословенска ревија за међународно право, Београд, број 1/1955. године, стр. 17-20; М.Сукијасовић, Међународна кривична одговорност за агресију, Југословенска ревија за међународно право, Београд, број 1-3/1957. године, стр. 392-397.

18 Д. Радуловић, Међународно кривично право, Подгорица, 1999. године, стр. 103; В.Ђурђић, Д.Јовашевић, Међународно кривично право, Београд, 2003. године, стр. 115; Б.Петровић, Д.Јовашевић, Међународно кривично право, Сарајево, 2010.

19 Д.Јовашевић, Систем међународних кривичних дела, Судска пракса, Београд, број 4/2003. године, стр. 72-78

20 В.Ђ.Деган Б.Павишић, Међународно казнено право, Загреб, 2005. године, стр.186-187

21 Б.Петровић, Д.Јовашевић, Кривично (казнено) право, Посебни дио, Сарајево, 2006. године, стр.39-71

ГЕНОЦИД

Кривично дело геноцида²² из члана 370. КЗ РС се састоји у издавању наређења да се врше или у вршењу²³: убистава, тешке повреде тела или тешког нарушавања физичког или душевног здравља чланова групе људи или у стављању чланова групе у такве животне услове који доводе до њеног потпуног или делимичног истребљења или у примени мера којима се спречава рађања између припадника групе или у принудном пресељавању деце у другу групу, а у намери да се потпуно или делимично уништи национална, етничка, расна или верска група људи²⁴. Реч "геноцид" је кованица састављена од грчке ријечи *genos* што значи род или племе и латинске речи *caedes* што значи убиство, покољ²⁵. Буквално преведена ова реч означава убијање рода, односно племена. Резолуцијом Генералне скупштине ОУН број 96/1 од 11. децембра 1946. године геноцид је проглашен за "међународно кривично дело које је су супротности са духом и циљевима ОУН и које цивилизовани свијет осуђује"²⁶.

Иако се појавио као "подврста злочина против човечности"²⁷, геноцид је убрзо добио аутономан статус и садржину као једно од најтежих кривичних дела данашњице²⁸. Он се данас назива "злочин над злочинима". Геноцид као међународно кривично дело одређују три елемента²⁹: а) објективни састојак – *actus reus*, б) субјективни састојак – *mens rea* и в) објект дела – скупина или група – жртва. Основ за ову инкриминацију се налази у Конвенцији о спречавању и кажњавању злочина геноцида³⁰ из 1948. године која у члану 2. одређује појам и елементе овог међународног кривичног дела. У законодавству, теорији и пракси овај израз има шире тумачење³¹. Наиме, под овим изразом

22 Д. Јовашевић, Злочин геноцида у међународном и кривичном праву, Избор судске праксе, Београд, број 5/1999. године, стр. 5-9.

23 Б. Лукшић, *Genocide and command responsibility*, Зборник Правног факултета у Сплиту, Сплит, број 4/2001. године, стр. 283-291.

24 Више: V. Schabas, *Genocide in International Law*, Cambridge, 2000. године

25 И. Цифрић, Рат и оикоцид, Социјална екологија, Загреб, број 2/1992. године, стр. 143-158

26 Б. Петровић, Д. Јовашевић, Међународно кривично право, Сарајево, 2010. године, стр. 156-161

27 А. Касезе, Међународно кривично право, Београд, 2005. године, стр. 115

28 В. Шакић, С. Седлар, А. Тојчић, Ратни злочини и злочин геноцида у агресији Србије на Републику Хрватску 1991. године, Друштвена истраживања, Загреб, број 2-3/1993. године, стр. 407-454

29 Б. Павишић, В. Грозданић, П. Веић, Коментар Казненог закона, Загреб, 2007. године, стр. 419

30 Службени весник Президијума Народне скупштине ФНРЈ број 2/1950 и Службени лист ФНРЈ број 56/50

31 Д. Јовашевић, Појам и карактеристике кривичног дела геноцида, Судска пракса, Београд, број 9-10/2001. године, стр. 59-65

се подразумева не само убијање, већ уништење на било који начин одређене групе која чини једну повезану целину на националној, етничкој, расној или верској основи³².

Објект заштите су човечност и међународно право. Објект напада је национална, етничка, расна или вјерска група³³. Иако се дело³⁴ чини уништавањем појединаца, његов циљ није да се ти појединци ликвидирају као одређене личности, већ као припадници групе³⁵. Циљ овог дела је, дакле, уништење групе у целости или делимично, при чему је ликвидација појединаца само начин остваривања овог циља. Величина групе је без значаја за постојање кривичног дела. Битно је да група постоји као целина са специфичним карактеристикама и да се као таква жели уништити. Циљ инкриминације је да се осигура право на живот, тј. на постојање и развој свакој групи која има посебно национално, етничко, расно или верско својство при чему се не захтева просторно заједништво припадника групе.

Радња извршења кривичног дела геноцида се састоји из низа различитих делатности које се могу сврстати у неколико група. То су следеће делатности³⁶:

32 Х.Балић, Геноцид над Бошњацима 1992-1995. с посебним освртом на опшину Фоча, докторска дисертација, необјављена, Правни факултет у Сарајеву, 1998. године; Ф. Салтага, Традиција српске државности и геноцид над Бошњацима, Годишњак Правног факултета у Сарајеву, Сарајево, 2000. године, стр. 299-316

33 Националну групу чини скупина људи која осећају да деле правну везу заједничког држављанства попраћену реципрочним правима и обавезама. Етничку групу чине чланови које веже заједнички језик и култура, расна група је пак група заснована на наследним физичким обележјима која се често идентификује са одређеном географском облашћу без обзира на језичке, културне, националне или верске факторе, док верску групу чине чланови који имају исто верско убеђење, назив вере или начин вршења верских обреда. Заправо појмови националне, етничке, расне или верске групе веома се широко изучавају и за сада не постоје опште и међународно прихваћене прецизне дефиниције. Сваки од тих појмова се зато мора процењивати у светлости конкретног политичког, социјалног и културног миљеа. (А. Cassese, Међународно кривично право, оп.цит. стр.116-117).

34 Геноцид према конкретном објекту може бити национални или етнички геноцид или етноцид ако је тај објект национална или етничка скупина. О расном геноциду ради се ако је радња усмерена на одређену расну групу или на више таквих група. Верски геноцид је усмерен на припаднике одређене верске групе или више таквих група. Скупина (група) се не одређује према објективном, статичком критеријуму, већ је за појмовно одређене групе и према схватањима *ad hoc* трибунала одлучујуће је како њене припаднике субјективно доживљава учинилац дела. (В.Ђ. Деган, Б.Павишић, Међународно казнено право, оп.цит. стр. 230). У правној теорији се истиче недостатак оваквих дефиниција геноцида по којима он не обухвата културни геноцид у смислу уништавања језика и културе одређене групе. (А. Cassese, Међународно кривично право, оп.цит. стр. 111-113).

35 Д.Јовашевић Карактеристике кривичног дела геноцида, Војно дело, Београд, број 2-3/2002. године, стр. 80-92

36 С. Хоровић, Геноцид, ратни злочини и злочин против човечности, Зборник радова Правног факултета у Мостару, Мостар, 2004. године, стр.99-113

1) убијање, наношење тешких повреда тела или тешко нарушавање физичког или душевног здравља припадницима одређене националне, етничке, расне и верске групе, 2) стављање групе људи у такве животне услове који доводе до њеног потпуног или делимичног истребљења, 3) примена мера којима се спречава рађање између припадника групе људи (тзв. биолошки геноцид) и 4) принудно пресељавање деце у другу групу људи с циљем губљења идентитета своје групе. Све ове радње воде ка физичком и биолошком остваривању геноцида. За постојање овог дела довољно је да је учињена било која од законом таксативно наведених радњи у намери потпуног или делимичног истребљења (уништавања) групе као друштвене целине. Геноцид је типичан пример кривичног дела који почива на “деперсонализацији жртве”, што значи да жртва не представља циљ због њених индивидуалних квалитета или обележја, него само зато што је припадник одређене групе.

Радња извршења се може остварити на два начина³⁷: 1) издавањем наређења и 2) непосредним предузимањем делатности³⁸. Издавање наређења да се врше напред наведене делатности представља посебну и самосталну радњу извршења геноцида. Наређивање је, иначе, један облик подстрекавања, али оно овде нема карактер саучесништва, већ посебног начина извршења овог дела. Кривично дело геноцида се углавном чини организовано и по унапред утврђеном плану, где наређење претпостављеног има посебну снагу дејства, па је стога и његова одговорност самосталне природе. Наиме, наредбодавац ће бити одговоран за само издавање наређења да се изврши геноцид, чак и онда када потчињени одбије или на други начин избегне извршење таквог наређења.

Последица дела је угрожавање опстанка одређене националне, етничке, расне или верске групе³⁹. Она се остварује проузроковањем мањег или већег броја појединачних последица повреде (живота, телесног интегритета, плода) и угрожавања (стављањем у неподношљиве услове живота). Број проузроковања није одлучујући за постојање дела. То значи да ће постојати једно дело геноцида, како онда када је учињено једно, тако и онда када је остварено више проузроковања. Већи број проузроковања од разноврсних појединачних последица је од значаја код одмеравања казне⁴⁰. То указује да је суштина кривичног дела геноцида у планском и систематском уништењу људских група. Учиниолац дела може бити свако лице, а у погледу кривице потребан је директни

37 Б.Петровић, Д.Јовашевић, Кривично (казнено) право, Посебни дио, оп.цит. стр. 40-42

38 Н.Schonke, Н. Schroder, Strafgesetzbuch, Kommentar, Munchen, 1997. godine, str. 1597-1601

39 У правној теорији се стога истиче да се овом инкриминацијом кажњавају само различити облици извршења биолошког и физичког геноцида. (Љ.Лазаревић, Б.Вучковић, В.Вучковић, Коментар Кривичног законика Црне Горе, Цетиње, 2004. године, стр. 1021).

40 Ф.Бачић, Кривично право, Загреб, 1986. године, стр. 316

умишљај (*dolus coloratus*) који карактерише "геноцидна намера". За постојање намере неопходна је искуствена оцена, а не примена теорије о намери⁴¹.

За ово дело прописана је казна затвора најмање пет година или казна затвора од тридесет до четрдесет година. Закоником је изричито предвиђено да за ово дело кривично гоњење и кажњавање не застаревају.

ЗЛОЧИН ПРОТИВ ЧОВЕЧНОСТИ

Злочин против човечности⁴² из члана 371. КЗ РС представља новоуведено кривично дело⁴³ чији се настанак везује за Статут Међународног војног суда⁴⁴ из 1945. године и Нирнбершку пресуду⁴⁵. Ради се о тешком међународном кривичном делу којим се нападају вредности које су карактеристичне за човечанство у целини, односно вредности које се сматрају општехуманим вредностима⁴⁶. На развој идеја и концепције о злочину против човечности пресудно су утицале идеје о потреби заштите основних људских права и слобода⁴⁷. Злочин против човечности⁴⁸ (*crimen iuris gentium*) се базира на кршењу основних закона човечности тј. права сваког лица на живот и право сваке етничке групе на њено постојање као такве⁴⁹. Дакле, ради се о актима који

41 пресуда Међународног кривичног трибунала за бившу СФР Југославију у случају Сикирица ИЦГУ- 95-8

42 Б.Петровић, Д.Јовашевић, Кривично (казнено) право, Посебни дио, оп.цит. стр. 42-44

43 Досадашње одсуство ове инкриминације је правдано чињеницом да је оно покривено кривичним делом геноцида, али је скорашња пракса приликом грађанског рата на тлу бивше Југославије указала да се неки злочини против цивилног становништва не могу квалификовати као геноцид јер нису усмерени на потпуно или делимично уништење националне, расне, верске или етничке групе, а због времена у коме се врше, не могу се квалификовати ни као ратни злочин против цивилног становништва. (Љ.Лазаревић, Б.Вучковић, В.Вучковић, Коментар Кривичног законика Црне Горе, Цетиње, 2004. године, стр. 1023-1024).

44 З. Пајић, Историјски корени инкриминације злочина против човечности, Годишњак Правног факултета у Сарајеву, Сарајево, 1989. године, стр.225-245

45 Сматра се да међу прве пресуде за злочин против човечности спада и пресуда Специјалног касационог суда Холандије из 1949. године у којој стоји да злочин ове категорије карактерише њихова тежина и дивљаштво, димензије, чињеница да су део система усмереног на ширење терора или да представљају карику у смишљено спровођеној политици против неких група становништва. (А.Cassese, Међународно кривично право, оп.цит. стр.74-75).

46 З. Пајић, Тумачење злочина против човечности у нирнбершком процесу, Годишњак Правног факултета у Сарајеву, Сарајево, 1991. године, стр.123-133

47 М.Симовић, М.Благојевић, Међународно кривично право, Бања Лука, 2007. године, стр. 130-135

48 З.Пајић, Злочин против човечности – проблем међународне одговорности, Југословенска ревија за међународно право, Београд, број 2-3/1986. године, стр. 304-316

49 Д.Матијевић, Заштита права жртава рата, Одвјетник, Загреб, број 3-4/1996. године, стр. 83-92

су уперени против услова постојања човека и његових појединих људских група или човечанства у целини⁵⁰. У правној теорији се тако истичу следећи елементи злочина против човечности⁵¹: а) то су нарочито гнусна кршења забрана која представљају тешко вређање људског достојанства и понижавање једног или више лица, б) то нису изоловани или спорадични догађаји, већ се јављају као део политике владе неке државе или широка или систематска пракса вршења злочина коју толерише, прашта или на њу пристаје нека влада или фактичка власт, в) то су дела која су забрањена и морају бити кажњена без обзира на то да ли су извршена за време рата или мира и г) жртве овог злочина могу бити цивили или ако су извршена у току оружаног сукоба, лица која не учествују (или више не учествују) у оружаним непријатељствима, као и по међународном обичајном праву непријатељски борци⁵².

Дело⁵³ чини лице које кршећи правила међународног права у оквиру ширег⁵⁴ или систематског⁵⁵ напада упереног против цивилног становништва⁵⁶ нареди вршење или непосредно изврши следеће радње: убиство, стављање становништва или једног његовог дела у такве животне услове који воде њиховом потпуном или делимичном истребљењу⁵⁷, поробљавање, принудно пресељавање становништва, мучење, силовање, принуђавање на проституцију, присиљавање на трудноћу или стерилисање ради промене етничког састава становништва,

50 Љ.Јовановић, Кривична одговорност појединца у међународном праву, Преглед, Сарајево, број 1-2/1962. године, стр.67-85

51 А.Сассесе, Међународно кривично право, оп.цит. стр.73-85

52 В.Ђурђић, Д.Јовашевић, Кривично право, Посебни део, Београд, 2010. године, стр.221-223

53 З.Пајић, Међународна одговорност за злочин против човјечности у свјетлу нирнбершких начела и сувремених схватања, Годишњак Правног факултета у Сарајеву, Сарајево, 1986. године, стр. 109-134

54 Појам “шири напад” треба схватити тако да се оружани сукоб одвија на ширем подручју.

55 Појам “систематски напад” треба схватити тако да се ради о планираном нападу, о коме је претходно постигнут договор, дате одређене смернице. Тај план се може уклопити у шири војни или политички план, али може бити везан и за конкретне операције. (Љ.Лазаревић, Б.Вучковић, В.Вучковић, Коментар Кривичног законика Црне Горе, оп.цит. стр. 1024).

56 Напад усмерен против цивилног становништва значи понашање које укључује вишеструко понављање ових радњи у закону таксативно наведених против било ког цивилног становништва на основи или у циљу државне политике или политике неке организације да се учини такав напад.

57 Истребљење укључује намерно наметање таквих животних услова, а посебно ускраћивање приступа храни и лековима који могу имати за последицу уништење дела становништва.

прогањање или протеривање⁵⁸ на политичкој, верској, расној, националној, етничкој, културној, полној или каквој другој основи, затварање или отмицу лица без давања информација о томе како би им се ускратила правна заштита, угњетавање расне групе или успостављање доминације једне такве групе над другом или друге сличне нехумане поступке којима се намерно проузрокују тешке патње или озбиљно угрожава здравље људи⁵⁹.

Објект заштите код овог дела јесу: а) човечност и б) међународно право, док се као објект напада јавља цивилно становништво⁶⁰, дакле целокупно неборачко становништво без обзира на држављанство које се нађе на окупираној територији или на територији у власти противничке стране. Иако се дело чини предузимањем појединих делатности према појединцима, његов циљ није да се ти појединци ликвидирају као одређене личности, већ у функцији провођења ширег или систематског напада усмереног против цивилног становништва у целини⁶¹. Циљ је овог дела, дакле, уништење целог или највећег дела цивилног становништва при чему је ликвидација појединаца само начин остваривања овог циља⁶². Ради се, наиме, о вишеструком (вишеактном) понављању делатности према цивилним лицима на основу или у циљу реализације одређене државне политике или политике неке организације (нпр. политичке странке и сл.). Циљ ове инкриминације је да се осигура сваком лицу право на живот и поштовање основних људских права и слобода⁶³.

58 Прогон се односи на било коју групу људи или колектива на политичкој, расној, националној, етничкој, културној, вјерској, сполној или другој основи која је универзално прихваћена као недопустиво у међународном праву у вези са било којим кривичним делом. Овде се ради о намерном и тешком ускраћивању, дакле онемогућавању коришћења основних људских права и слобода због разлике у припадности одређеној групи људи или заједници, а које је супротно међународном праву.

59 М. Милојевић, Злочин против човечности у резолуцијама Генералне скупштине УН, Годишњак Правног факултета у Сарајеву, Сарајево, 1978. године, стр.225-243; З. Пајић, Међународна одговорност за злочин против човечности у свјетлу нирнбершких начела и савремених схватања, Годишњак Правног факултета у Сарајеву, Сарајево, 1986. године, стр. 109-134

60 С. Хоровић, Геноцид, ратни злочин и злочин против човјечности, Зборник радова Правног факултета у Мостару, Мостар, 2004. године, стр.99-113

61 З.Пајић, Тумачење злочина против човјечности у нирнбершком процесу, Годишњак Правног факултета у Сарајеву. Сарајево, број 38/1990. године, стр. 123-133

62 С. Софтић, Надлежност Међународног суда правде за вођење поступка по тужби БИХ против СР Југославије (Србије и Црне Горе) због кршења Конвенције о спречавању и кажњавању злочина геноцида, Криминалистичке теме, Сарајево, број1-2/2004. године, стр. 227-277

63 З.Шепаровић, Заштита жртава рата у међународном хуманитарном праву, Хрватски љетопис за казнено право и праксу, Загреб, број 2/1997. године, стр. 359-379

Радња извршења се састоји из низа различитих делатности које се могу сврстати у више група, и то: 1) лишавање живота другог лица - убиство, 2) стављање становништва или једног његовог дела у такве животне услове који воде њиховом потпуном или делимичном истребљењу, 3) поробљавање или принудно пресељавање становништва, 4) мучење, 5) силовање, принуђавање на проституцију, присиљавање на трудноћу или стерилисање ради промене етничког састава становништва, 6) прогањање или протеривање⁶⁴ на политичкој, верској, расној, националној, етничкој, културној, полној или каквој другој основи, 7) затварање или отмицу лица без давања информација о томе како би им се ускратила правна заштита, 8) угњетавање расне групе или успостављање доминације једне такве групе над другом или 9) други слични нехумани поступци којима се намерно проузрокују тешке патње или озбиљно угрожава здравље људи.⁶⁵

Радња извршења се може остварити на два начина као и код осталих међународних кривичних дела⁶⁶. но што је битно за радњу извршења јесте да се једна или више делатности предузимају виšekратно: 1) кршењем правила међународног права, дакле противправно, што мора бити обухваћено свешћу учиниоца дела и 2) у оквиру ширег или систематски организованог напада усмереног према било ком делу цивилног становништва⁶⁷. Граматичким тумачењем ове законске одредбе би се могао извући закључак да се ово кривично дело може извршити само за време оружаног сукоба ("у оквиру напада") што није тачно. Правилније је узети да се злочини ове врсте могу вршити и у току оружаног сукоба, али и када је тај сукоб већ престао, али се вршење злочина реализује у контексту ширег или систематског напада који је уперен против цивилног становништва⁶⁸.

Последица дела се јавља у виду повреде и ускраћивања коришћења основних људских права и слобода цивилном становништву. Она се остварује проузроковањем мањег или већег броја појединачних последица. Број проузроковања није одлучујући за постојање дела, али је од значаја код

64 Прогон се односи на било коју групу људи или колектива на политичкој, расној, националној, етничкој, културној, вјерској, сполној или другој основи која је универзално прихваћена као недопустиво у међународном праву у вези са било којим кривичним делом. Овде се ради о намерном и тешком ускраћивању, дакле онемогућавању коришћења основних људских права и слобода због разлике у припадности одређеној групи људи или заједници, а које је супротно међународном праву.

65 М. Милојевић, Злочин против човечности у резолуцијама Генералне скупштине УН, Годишњак Правног факултета у Сарајеву, Сарајево, 1978. године, стр.225-243.

66 Б.Петровић, Д.Јовашевић, Кривично (казнено) право, Посебни дио, оп.цит. стр. 40-42

67 В.Ђурђић, Д.Јовашевић, Кривично право, Посебни део, оп.цит. стр. 324-325

68 Љ.Лазаревић, Б.Вучковић, В.Вучковић, Коментар Кривичног законика Црне Горе, оп.цит. стр. 1024

одмеравања казне⁶⁹. Учиница дела може бити свако лице, а у погледу кривице потребан је директни умишљај.

За ово дело прописана је казна затвора најмање пет година или казна затвора од тридесет до четрдесет година. Законом је изричито предвиђено да за ово дело кривично гоњење и кажњавање не застарјевају.

РАТНИ ЗЛОЧИН ПРОТИВ ЦИВИЛНОГ СТАНОВНИШТВА

Кривично дело ратног злочина против цивилног становништва из члана 372. КЗ РС⁷⁰ чини лице које кршењем правила међународног права⁷¹ за време рата, оружаног сукоба или окупације нареди да се врши, прети вршењем или непосредно врши⁷²: напад на цивилно становништво, насеље, поједине цивилна лица или лица онеспособљена за борбу или на припаднике или објекте хуманитарних организација или мировних мисија; напад без избора циља којим се погађа цивилно становништво или цивилни објекти који су под посебном заштитом међународног права; напад на војне циљеве за које се знало да ће проузроковати страдање цивилног становништва или наношење штете цивилним објектима које је у очигледној несразмери са очекиваним војним учинком; да се према цивилном становништву врше такви акти као што су: убиства, телесне повреде, мучења, нечовечна поступања, биолошке, медицинске или друге научне експерименте, присилна стерилизација, узимање ткива или органа ради трансплантације, друге радње којима се нарушава здравље или наносе велике патње; расељавање или пресељавање или присилно однародњавање или превођење на другу веру; присиљавање на трудноћу, проституцију или силовања; примењивање мера застрашивања и терора, узимање талаца, колективно кажњавање, противправно лишавање слободе и затварања; лишавање права на правилно и непристрасно суђење; проглашење права и радњи држављана непријатељске стране забрањеним, суспендованим и недопуштеним у судском поступку; присиљавање на службу у оружаним снагама непријатељске силе или у њеној обавештајној служби или у администрацији; присиљавање на службу у оружаним снагама лица које је млађе од осамнаест година; присиљавање на принудни рад; изгладњавање становништва, противправно одузимање, присвајање или уништавање у великим размјерама имовине које није оправдано војним потребама; узимање противправне и несразмерно велике контрибуције

69 Б.Павишић, В.Грозданић, П.Веић, Коментар Казненог закона, оп.цит. стр. 428-431

70 З.Шепаровић, Заштита жртава рата у међународном хуманитарном праву, Хрватски љетопис за казнено право и праксу, Загреб, број 2/1997. године, стр. 359-379

71 А.Игњатовић, Кривичноправна заштита цивилног становништва у рату, Правни живот, Београд, број 9/1997. године, стр. 191-208

72 А.Игњатовић, Кривичноправна заштита живота, здравља и телесног интегритета цивилног становништва у рату, Војно дело, Београд, број 1/1998. године, стр. 92-106; Н.Јованчевић, Право на живот и његова заштита у међународном кривичном праву, Правни живот, Београд, број 9/2002. године, стр. 3-20

и реквизиције; смањење вредности домаћег новца или противправно издавање новца; као и наређивање или вршење: напада на објекте посебно заштићене међународним правом и објекте и постројења са опасном снагом као што су: бране, насипи и нуклеарне електране; да се гађају цивилни објекти који су под посебном заштитом међународног права, небрањена места и демилитаризоване зоне; дуготрајно и у великим размерама оштећење животне средине које може да штети здрављу или опстанку становништва, или пресељавање делова свог цивилног становништва на окупирану територију.⁷³

Објект заштите је код овог кривичног дела, као што и сам назив дела каже, цивилно становништво, насеље, поједина цивилна лица или лица онеспособљена за борбу⁷⁴. Под овим се подразумева целокупно неборачко становништво, које се затекне на окупираној територији без обзира да ли су грађани те државе или не⁷⁵, али и становништво које се нађе у зони ратних операција, као и становништво које је одведено са територије државе (на принудни рад у државу окупатора, у концентрационо логоре и сл). Овом инкриминацијом се пружа заштита становништву од нечовечних поступака и непотребних наноса патњи које рат носи са собом, тј. да се убијања, разарања и уништавања ограниче на ратујуће оружане снаге⁷⁶. При томе место где се налазе ова лица или објекти у време напада не представља обележје овог кривичног дела, па то значи да напад може бити извршен на било ком месту⁷⁷.

Основ за ову инкриминацију се налази у Женевској конвенцији о заштити грађанских лица за време рата из 1949. године са допунским протоколима из 1977. године.⁷⁸ У правној теорији се под овим кривичним делом сматрају различити облици нечовечног поступања са одређеним "заштићеним" категоријама лица за време рата или оружаног сукоба чиме се крше правила међународног права.

73 Ђ. Садиковић, Глобални значај масивних кршења људских права током рата против Босне и Херцеговине (1992-1995), Зборник радова, Држава Босна и Херцеговина и људска права, Сарајево, 1999. године, стр. 9-22; Љ. Мијовић, Педесет година од усвајања женевских конвенција о заштити жртава рата, Годишњак Правног факултета у Бања Луци, Бања Лука, број 23/1999. године, стр. 247-255

74 Д. Матијевић, Ратни злочин против цивилног пучанства на хрватски начин, Одвјетник, Загреб, број 11-12/2008. године, стр. 31-37

75 Д. Атанацковић, Кривична одговорност за геноцид и ратне злочине, Југословенска ревија за криминологију и кривично право, Београд, број 3/1992. године, стр. 69-87; Н. Вучковић Шаховић, Заштита детета у оружаном сукобу – међународно право и пракса, Југословенска ревија за међународно право, Београд, број 3/1994. године, стр. 469-488.

76 З. Шепаровић, Заштита жртава рата у међународном хуманитарном праву, Зборник Правног факултета у Загребу, Загреб, 2007. године, стр. 77-98

77 Б. Јаковљевић, Заштита жртава рата, Југословенска ревија за међународно право, Београд, број 2/1958. године, стр. 312-319; М. Деспот, Међународно хуманитарно право и деца у рату, Југословенска ревија за међународно право, Београд, број 1-2/1987. године, стр. 103-114

78 Службени лист ФНРЈ број 24/1950 и Службени лист СФРЈ – Међународни уговори број 16/1978

Стога се истиче да ово међународно кривично дело одликују три елемента⁷⁹: 1) нечовечно понашање према људима које се изражава у различитим актима насиља, 2) такво понашање представља кршење правила међународног права о поступању са одређеним категоријама лица и 3) понашање се предузима за време рата, оружаног сукоба или за време окупације.

Радња извршења је веома сложено, алтернативно, вишеструко одређена⁸⁰. Дело се састоји из читавог низа радњи које су алтернативно постављене тако да се оно може учинити на два начина⁸¹: 1) наређивањем њиховог вршења или 2) непосредним вршењем било које законом предвиђене делатности⁸². И наредбодавац и непосредни извршилац наведених аката су учиниоци овог дела⁸³. За наредбодавца дело је учињено самим моментом издавања наређења да се врши неки од облика ратног злочина, а за непосредног учиниоца, дело је свршено са предузимањем неке од законом предвиђене делатности. За постојање овог дела неопходно је да се радња извршења предузима⁸⁴: а) на одређени начин - кршењем правила међународног права⁸⁵ (при чему се у делу правне теорије сматра да је кршење правила међународног права заправо објективни услов кажњивости⁸⁶ за ово дело, а не начин његовог вршења) и б) у одређено вријеме - за вријеме рата, оружаног сукоба или окупације⁸⁷. Учиниоца дела може бити свако лице⁸⁸, а у погледу кривице потребан је умишљај.

79 Љ. Лазаревић, Б. Вучковић, В. Вучковић, Коментар Кривичног законика Црне Горе, оп.цит. стр. 1026-1027

80 Д. Матијевић, Ратни злочини – шта је то, Одвјетник, Загреб, број 11-12/1995. године, стр. 5-14

81 Д. Радуловић, Међународно кривично право, оп.цит. стр. 107-117

82 Н. Борић, Законитост употребе силе у међународном праву, Годишњак Правног факултета у Сарајеву, Сарајево, 2003. године, стр. 69-86; С. Хоровић, Геноцид, ратни злочин и злочин против човечности, Зборник радова Правног факултета у Мостару, Мостар, 2004. године, стр. 99-113; Е. Бећиревић, Погодба Хашког тужилаштва са оптуженим ратним злочинцима – ресторативна правда или само трговина, Криминалистичке теме, Сарајево, број 1-2/2004. године, стр. 23-27

83 Д. Грегорић, Ратни злочини – једно правно размишљање, Одвјетник, Загреб, број 9-12/1991. године, стр. 26-30

84 И. Јосиповић, Ратни злочини – приручник за праћење суђења, Осијек, 2007. године, стр. 34-59; В. Шакић, С. Седлар, А. Тојчић, Ратни злочини и злочин геноцида у агресији Србије на Републику Хрватску 1991. године, Друштвена истраживања, Загреб, број 2-3/1993. године, стр. 407-454

85 К. Крухоња, В. Кастратовић, Ј. Ницић, Суђење за ратне злочине и правда након рата, Правник, Загреб, број 2/2005. године, стр. 163-168

86 В. Ђ. Деган, Б. Павишић, Међународно казнено право, оп.цит. стр. 239

87 Б. Златарић, Хашка конвенција из 1907. године и индивидуална кривична одговорност за ратне злочине, Југословенска ревија за међународно право, Београд, број 2/1958. године, стр. 296

88 Као извршилац овог кривичног дела се најчешће јавља припадник непријатељске војске или окупационе силе или снага које служе окупатору. Стога се као извршилац овог

За ово дело је прописана различит распон казни зависно од облика испољавања и то: 1) за вршење убистава заштићених лица прописана је казна затвора најмање десет година или казна затвора од тридесет до четрдесет година и 2) за тежак напад или претњу таквим паадом на телесни интегритет, слободу и права заштићених лица, односно њихове објекте и имовину прописана је казна затвора најмање пет година. По изричитој законској одредби кривично гоњење и кажњавање⁸⁹ за ово дело не застаревају.

РАТНИ ЗЛОЧИН ПРОТИВ РАЊЕНИКА И БОЛЕСНИКА

Следеће међународно кривично дело које спада у област ратних злочина је предвиђено у одредби члана 373. КЗ РС. То дело носи назив: "Ратни злочин против рањеника и болесника"⁹⁰. Дело⁹¹ чини лице које кршењем правила међународног права за време рата или оружаног сукоба нареди да се врше или непосредно врши према рањеницима, болесницима, бродоломницима, санитетском или верском особљу такве активности⁹² као што су: убиства, телесне повреде, мучења, нечовечна поступања, биолошке, медицинске или друге научне експерименте, узимање ткива или органа ради трансплантације или друге радње којима се нарушава здравље или наносе велике патње или противзаконито уништавање или присвајање у великим размерама материјала и средстава санитетског транспорта и залиха санитетских установа или јединица које није оправдано војним потребама⁹³. Основ за ову инкриминацију се налази у одредбама Женевске конвенције за побољшање положаја рањеника и болесника у оружаним снагама у рату и Женевској конвенцији за побољшање положаја рањеника, болесника и бродоломника оружаних снага на мору из 1949. године⁹⁴ са допунским протоколима из 1977. године.

дела може јавити управо и лице које је припадник оног народа над чијим становништвом се и врши ратни злочин. Овакво схватање је изражено у пресуди Врховног суда Босне и Херцеговине Кж. 663/53.

89 Ф.Новалић, Предрасуде и ратни злочини – владавина духовног царства зла, Социјална екологија, Загреб, број 1/2004. године, стр. 59-83

90 Д.Укропина, Обавеза страна у сукобу у погледу заштите рањених и болесних, Гласник АК Војводине, Нови Сад, број 6/1995. године, стр. 231-238; З.Марић, Кривичноправна заштита живота рањеника и болесника у рату, Правни живот, Београд, број 9/1998. године, стр.123-136

91 Д.Матијевић, Ратни злочини – шта је то, Одвјетник, Загреб, број 11-12/1995. године, стр. 5-14

92 Ж.Хорватић, Заштита права жртава рата, Одвјетник, Загреб, број 3-4/1996. године, стр.93-108

93 З.Шепаровић, Заштита жртава рата у међународном хуманитарном праву, Хрватски љетопис за казнено право и праксу, Загреб, број 2/1997. године, стр. 359-379

94 Службени лист ФНРЈ број 24/1950

Објект заштите су код овог облика ратних злочина: рањеници, болесници, бродоломници и санитетско или верско особље⁹⁵. Као таква лица се могу појавити не само војна, већ и цивилна лица. Према одредбама женевских конвенција, са лицима која су избачена из борбе услед рањавања или болести мора се поступати човечно и мора им се пружити потребна лекарска нега. Забрањено је угрожавање њихових живота и здравља, као и живота и здравља санитетског особља чија је дужност лечење тих истих лица⁹⁶.

Ово кривично дело има три облика испољавања. То су: 1) вршење тешког напада на живот чиме се изврши убиство другог лица, 2) вршење тешког напада на тело, телесни интегритет или личност рањеника, болесника, бродоломника, санитетског или вјерског особља и 3) уништавање или присвајање санитетског материјала и средстава санитетског транспорта и залиха санитетских установа или јединица⁹⁷. Први облик овог дела се врши лишавањем живота законом тачно назначених лица – рањеника, болесника, бродоломника, санитетског или верског особља. Други облик овог дела се остварује радњама напада или угрожавања телесног интегритета или здравља, односно достојанства личности и људских права и слобода рањеника, болесника, бродоломника, санитетског и верског особља. Трећи облик⁹⁸ се састоји у уништавању или присвајању санитетског материјала у великим размерама, а које није оправдано војним потребама. Уништавањем или присвајањем овог материјала посредно се напада на живот и здравље заштићених особа⁹⁹.

Радња извршења је, дакле, сложено одређена. Дело се састоји из читавог низа радњи које су алтернативно постављене тако да се оно може учинити на два начина¹⁰⁰: 1) наређивањем њиховог вршења или 2) непосредним вршењем било које законом предвиђене делатности. И наредбодавац и непосредни извршилац наведених аката су учиниоци овог дела. За наредбодавца дело је учињено самим моментом издавања наређења, а за извршиоца са предузимањем неке од законом предвиђених делатности. За постојање овог дела неопходно је да се радња извршења предузима: а) на одређени начин - кршењем правила међународног права (при чему се у делу правне теорије сматра да је кршење

95 З.Петровић, Правна заштита санитетског и верског особља у оружаном сукобу, Правни живот, Београд, број 8/1998. године, стр. 115-122

96 Ф.Новалић, Предрасуде и ратни злочини – владавина духовног царства зла, Социјална екологија, Загреб, број 1/2004. године, стр. 59-83

97 Д. Грегорић, Ратни злочини – једно правно размишљање, Одвјетник, Загреб, број 9-12/1991. године, стр. 26-30

98 К.Крухоња, В.Кастратовић, Ј.Ницић, Суђење за ратне злочине и правда након рата, Правник, Загреб, број 2/2005. године, стр.163-168

99 О.Triffterer, Деликти насиља и међународно казнено право, Хрватски љетопис за казнено право и праксу, Загреб, број 2/1997. године, стр. 883-889

100 Д.Радуловић, Међународно кривично право, оп.цит.стр.107-117

правила међународног права заправо објективни услов кажњивости¹⁰¹ за ово дело) и б) у одређено време - за време рата или оружаног сукоба¹⁰². Учиница дела може бити свако лице (па се и овде ради о *delicta communia*), а у погледу кривице потребан је умишљај.

За први облик овог дела је прописана казна затвора најмање десет година или казна затвора од тридесет до четрдесет година, а за друга два облика – казна затвора најмање пет година. По изричитој законској одредби кривично гоњење и кажњавање за ово дело не застаревају.

РАТНИ ЗЛОЧИН ПРОТИВ РАТНИХ ЗАРОБЉЕНИКА

Последњи облик ратних злочина у кривичном законодавству Републике Србије носи назив: "Ратни злочин против ратних заробљеника"¹⁰³. Ово дело је предвиђено у одредби члана 374. КЗ РС. Дело¹⁰⁴ чини лице које кршењем правила међународног права нареди да се врше или непосредно врши према ратним заробљеницима такве активности као што су: убиства, телесне повреде, мучења, нечовечна поступања, биолошке, медицинске или друге научне експерименте, узимање ткива или органа за трансплантацију, друге радње којима се нарушава здравље или наносе велике патње, присиљавање на вршење службе у оружаним снагама непријатеља или лишавање права на правилно и непристрасно суђење¹⁰⁵. Основ за ову инкриминацију се налази у Женевској конвенцији о поступању са ратним заробљеницима из 1949. године¹⁰⁶.

Објект заштите су ратни заробљеници¹⁰⁷. Према Женевској конвенцији о поступању са ратним заробљеницима, као ратни заробљеници сматрају се следећа лица¹⁰⁸: 1) припадници оружаних снага страна у сукобу, као и припадници полиције и добровољачких јединица које улазе у састав тих оружаних снага,

101 В.Ђ.Деган, Б.Павишић, Међународно казнено право, оп.цит. стр.239

102 Б.Златарић, Хашка конвенција из 1907. године и индивидуална кривична одговорност за ратне злочине, Југословенска ревија за међународно право, Београд, број 2/1958. године, стр. 296

103 Б.Чејовић, Ратни злочин против ратних заробљеника, Југословенска ревија за криминологију и кривично право, Београд, број 1/1992. године, стр. 59-68; З.Петровић, Правна заштита ратних заробљеника, Правни живот, Београд, број 9/1997. године, стр. 209-218;

104 Д.Матијевић, Ратни злочини – шта је то, Одвјетник, Загреб, број 11-12/1995. године, стр. 5-14; З.Петровић, Н.Мрвић Петровић, Заштита права ратних заробљеника, Војно дело, ратни број 1999. године, стр. 80-88

105 З.Шепаровић, Заштита жртава рата у међународном хуманитарном праву, Хрватски љетопис за казнено право и праксу, Загреб, број 2/1997. године, стр. 359-379

106 Службени лист ФНРЈ број 24/1950

107 Д. Грегорић, Ратни злочини – једно правно размишљање, Одвјетник, Загреб, број 9-12/1991. године, стр. 26-30

108 Д.Радуловић, Међународно кривично право, оп.цит.стр.107-117

2) припадници осталих полиција и добровољачких одреда, подразумевајући ту и припаднике организованих покрета отпора који припадају једној страни у сукобу и који дејствују изван или у оквиру своје сопствене територије, чак и када је та територија окупирана од непријатеља, и то под следећим условима: а) да на челу имају лице које је одговорно за своје потчињене, б) да имају одређени знак за распознавање који се може уочити на одстојању, в) да отворено носе оружје и г) да се при својим операцијама придржавају ратних закона и обичаја, 3) припадници редовних оружаних снага који изјављују да припадају једној влади или власти коју није признала сила у чијим се рукама налазе, 4) лица која прате оружане снаге, иако непосредно не улазе у њихов састав, као што су цивилни чланови посада војних ваздухоплова, ратни дописници, снабдевачи и чланови ратних јединица или служби чија је дужност да се старају о удобности оружаних снага под условом да имају дозволу и личну карту о припадности таквој категорији, 5) чланови посаде трговачке морнарице и цивилног ваздухопловства, 6) становништво неокупиране територије¹⁰⁹ које се услед приближавања непријатеља добровољно дигне на оружје да би пружило отпор непријатељској најезди, а није имало времена да се организује као редовна оружана сила, под условима да отворено носи оружје и да се придржава ратних закона и обичаја и 7) лица која су пуштена или су успешно побегла из заробљеништва, па опет интернирана, односно ухваћена¹¹⁰.

Ово дело има четири облика испољавања. То су¹¹¹: 1) тежак напад на живот у виду вршења убистава, 2) тежак напад на телесни интегритет или личност ратних заробљеника, 3) присиљавање на вршење службе у оружаним снагама непријатеља и 4) лишавање права на правилно и непристрасно суђење¹¹². Радња извршења је веома сложена¹¹³. Дело се састоји из читавог низа делатности које су алтернативно постављене тако да се оно може учинити на два начина¹¹⁴: 1) наређивањем њиховог вршења или 2) непосредним вршењем било које законом предвиђене делатности¹¹⁵. И наредбодавац и непосредни извршилац наведених аката су учиниоци овог дела. За наредбодавца дело је учињено са издавањем

109 З.Петровић, Н. Мрвић Петровић, Ратни заробљеници у међународном праву, Избор судске праксе, Београд, ванредан број 1999. године, стр. 16-18

110 В.Ђ.Деган, Б.Павишић, Међународно казнено право, оп.цит. стр. 242-244

111 О.Трифтерер, Деликти насиља и међународно казнено право, Хрватски летопис за казнено право и праксу, Загреб, број 2/1997. године, стр. 883-889

112 Ј. Лопичић Јанчић, Кривичноправна заштита ратних заробљеника у југословенском кривичном праву, Београд, 2005. године, стр.213-269

113 К.Крухоња, В.Кастратовић, Ј.Ницић, Суђење за ратне злочине и правда након рата, Правник, Загреб, број 2/2005. године, стр.163-168

114 Д.Радуловић, Међународно кривично право, оп.цит.стр.107-117

115 И.Јосиповић, Ратни злочини – приручник за праћење суђења, Осигек, 2007. године, стр.34-59; В.Шакић, С.Седлар, А.Тојчић, Ратни злочини и злочин геноцида у агресији Србије

наређења, а за извршиоца са предузимањем неке од законом предвиђених делатности¹¹⁶. За постојање овог дела неопходно је да се радња извршења предузима на одређени начин - кршењем правила међународног права (при чему се у делу правне теорије сматра да је кршење правила међународног права заправо објективни услов кажњивости¹¹⁷ за ово дело)¹¹⁸. Учинилац дела може бити свако лице (па се и овде ради о *delicta communia*), а у погледу кривице потребан је умишљај.

За први облик овог дела је прописана казна затвора најмање десет година или казна затвора од тридесет до четрдесет година, а за остале облике дела – казна затвора најмање пет година. По изричитој законској одредби кривично гоњење и кажњавање за ово дело не застаревају.

ОРГАНИЗОВАЊЕ И ПОДСТИЦАЊЕ НА ИЗВРШЕЊЕ ГЕНОЦИДА И РАТНИХ ЗЛОЧИНА

У члану 375. КЗ РС је предвиђено специфично кривично дело код кога су заправо инкриминисане припремне радње, односно саучесништво као самостално кривично дело. Овакво решење се заснива на одредбама Статута Међународног војног суда из 1945. године које предвиђају кривичну одговорност за међународна кривична дела и за вође, подстрекаче, организаторе и друге саучеснике који су планирали таква дела без обзира ко их је непосредно извршавао. То значи¹¹⁹: а) да самим започињањем или договарањем предузимања оваквих радњи које су управљене на остварење међународних кривичних дела: геноцида, злочина против човечности, односно ратних злочина, б) да самим стварањем групе, односно постајањем њеним припадником и ц) да самим позивањем и подстицањем других лица да се изврши неко од наведених међународних кривичних дела, без обзира да ли је неко од њих заиста и покушано, односно извршено постоји основ за кривично гоњење и кажњавање управо посредством овог самосталног кривичног дела.

Само кривично дело из члана 375. КЗ РС се састоји у договарању са другима, организовању групе људи или организоване криминалне групе за вршење геноцида, злочина против човечности и ратних злочина, у постајању припадником такве групе или у позивању или подстицању на вршење геноцида,

на Републику Хрватску 1991. године, Друштвена истраживања, Загреб, број 2-3/1993. године, стр. 407-454

116 V.Mangham, UN and war crimes, London, 1951. године, стр. 78-91

117 В.Ђ.Деган, Б.Павишић, Међународно казнено право, оп.цит. стр.239

118 Б.Златарић, Хашка конвенција из 1907. године и индивидуална кривична одговорност за ратне злочине, Југословенска ревија за међународно право, Београд, број 2/1958. године, стр. 296

119 В.Ђурђић, Д.Јовашевић, Кривично право, Посебни део, оп.цит. стр. 331-332

злочина против човечности и ратних злочина¹²⁰. Објект заштите су и код овог кривичног дела човечност и међународно право.

Ово кривично дело има, зависно од предузете радње извршења, шест облика испољавања. То су следећи облици¹²¹: 1) договарање са другим лицима вршења геноцида, злочина против човечности и ратних злочина, 2) организовање групе људи ради вршења геноцида, злочина против човечности и ратних злочина, 3) организовање организоване криминалне групе ради вршења геноцида, злочина против човечности и ратних злочина, 4) постајање припадником групе људи ради вршења геноцида, злочина против човечности и ратних злочина, 5) постајање припадником организоване криминалне групе ради вршења геноцида, злочина против човечности и ратних злочина и 6) позивање или подстицање на вршење геноцида, злочина против човечности и ратних злочина¹²².

1. Договарање са другим (једним или више) лицем извршења кривичних дела геноцида, злочина против човечности или ратних злочина: против цивилног становништва, против рањеника и болесника, односно против ратних заробљеника представља припремну радњу. То је постизање сагласности воља између два или више лица о томе да ће извршити неко од наведених међународних кривичних дела. Та сагласност воља подразумева и поделу улога у заједнички планираном извршењу дела. Она може бити постигнута непосредно или посредно, изричито или прећутно, усмено или писмено, али на такав начин да се може сазнати њена садржина. У сваком случају дело у овом облику је свршено моментом постизања такве сагласности, договора, без обзира да ли су учесници договора предузели било коју радњу у циљу његове реализације.

2. Организовање групе¹²³ људи ради вршења геноцида, злочина против човечности и ратних злочина значи стварање злочиначког удружења (стварање нове или искоришћавање постојеће организације у било ком облику). Овај облик дела има карактер припремних радњи за вршење кривичних дела против човечности и других добара заштићених међународним правом које су због изузетне опасности подигнуте на ранг самосталног кривичног дела. Кривично дело је свршено самим стварањем групе, дакле проналажењем, анимирањем, придобијањем, повезивањем више лица са циљем вршења ових међународних кривичних дела. Ако чланови групе учине нека од кривичних дела ради чијег

120 З.Шепаровић, Заштита жртава рата у међународном хуманитарном праву, Хрватски љетопис за казнено право и праксу, Загреб, број 2/1997. године, стр. 359-379

121 Д.Радуловић, Међународно кривично право, оп.цит.стр.107-117

122 О.Трифтергер, Деликти насиља и међународно казнено право, Хрватски љетопис за казнено право и праксу, Загреб, број 2/1997. године, стр. 883-889

123 Ово је нови облик кривичног дела из члана 375. КЗ РС уведен Законом о изменама и допунама Кривичног законика Републике Србије септембра 2009. године. Законски текст је објављен у Службеном гласнику Републике Србије број 72/2009.

вршења је група створена, организатор ће тада одговорати за сва та дела као да их је сам учинио – дакле као непосредни извршилац.

3. Организовање организоване криминалне групе ради вршења геноцида, злочина против човечности и ратних злочина значи стварање злочиначког удружења (стварање нове или искоришћавање постојеће организације у било ком облику). Организована криминална група у смислу члана 112. став 35. Кривичног законика Републике Србије представља групу од најмање три или више лица која постоји одређено време и која делује споразумно у циљу вршења једног или више кривичних дела за које је прописана казна затвора од четири године или тежа казна, ради непосредног или посредног стицања финансијске или друге користи или ради остваривања и задржавања утицаја на привредне или друге важне државне структуре. И овај новоуведени облик кривичног дела из члана 375. КЗ РС има карактер припремних радњи за вршење кривичних дела против човечности и других добара заштићених међународним правом које су због изузетне опасности подигнуте на ранг самосталног кривичног дела¹²⁴.

4. Постајање припадником групе значи прихватање (изричито или прећутно давање сагласности) да се у њеном саставу и за њу учествује у вршењу кривичног дела геноцида, злочина против човечности и ратних злочина. Приступање групи у својству њеног члана може бити формално путем давања усмене или писмене изјаве или сагласности или фактички прихватањем и вршењем појединих делатности ради којих је група створена. Кривично дело је у овом облику свршено моментом приступања групи за вршење ових кривичних дела, без обзира да ли је у њеном саставу учињено или започето било које кривично дело.

5. Постајање припадником организоване криминалне групе значи прихватање (изричито или прећутно давање сагласности) да се у саставу посебно “организоване криминалне групе” и за њу учествује у вршењу кривичног дела геноцида, злочина против човечности и ратних злочина. Приступање групи у својству њеног члана може бити формално путем давања усмене или писмене изјаве или сагласности или фактички прихватањем и вршењем појединих делатности ради којих је група створена. Кривично дело је у овом облику свршено моментом приступања групи за вршење ових кривичних дела, без обзира да ли је у њеном саставу учињено или започето било које кривично дело.

6. Позивање или подстицање на вршење геноцида, злочина против човечности и ратних злочина¹²⁵ значи пропaгирање идеје о потреби вршења ових међународних кривичних дела. Позивање или подстицање се упућује неодређеном броју лица са циљем да се код њих изазове нова или учврсти (постојећа колебљива, недовољно чврста) одлука да приступе вршењу неког од

¹²⁴ Д.Јовашевић, Међународна кривична дела – одговорност и кањњивост, Ниш, 2010. године, стр.187-188.

¹²⁵ В.Ђурђић, Д.Јовашевић, Кривично право, Посебни део, оп.цит. стр. 217-221.

кривичних дела против човечности и других добара заштићених међународним правом. Овде је, дакле, подстрекавање као облик саучесништва због високо испољеног степена друштвене опасности добило карактер самосталног кривичног дела. Кривично дело у овом облику је свршено самим моментом предузимања ових психичких дјелатности према другим лицима без обзира да ли је неко од њих заиста и донело одлуку да приступи вршењу пропагираних кривичних дела или не. Позивање или подстицање одређеног лица или одређеног броја лица не чини ово кривично дело, већ саучесништво у виду подстрекавања.

Учинилац дела у било ком облику може бити свако лице, а у погледу кривице потребан је умишљај.

Зависно од облика испољавања овог кривичног дела, прописано је и различито кажњавање његовог учиниоца. Тако је: 1) за договарање вршења међународних кривичних дела прописана казна затвора од три месеца до три године, 2) за организовање групе људи ради вршења геноцида, злочина против човечности и ратних злочина прописана казна затвора од пет до петнаест година, 3) за организовање организоване криминалне групе ради вршења геноцида, злочина против човечности и ратних злочина прописана казна затвора најмање пет година, 4) за приступање групи за вршење ових међународних кривичних дела прописана казна затвора од једне до осам година, 5) за постајање припадником организоване криминалне групе за вршење наведених међународних кривичних дела прописана казна затвора од две до десет година и 6) за позивање или подстицање на вршење геноцида, злочина против човечности и ратних злочина предвиђена казна затвора од једне до десет година.

Но, закон је из криминално политичких разлога предвидео и један привилеговани облик овог кривичног дела. Овај облик дела (члан 375. став 6. КЗ РС) постоји ако учинилац договора или припадник групе људи, односно припадник организоване криминалне групе открије договор или групу (дакле учини доступним податак о њеном оснивању, деловању, чланству, плановима, седишту и сл. надлежним државним органима) пре него што је у њеном саставу или за њу учинио кривично дело, односно ако организатор групе људи или организатор организоване криминалне групе спречи извршење намераваног кривичног дела. У том случају се учиниоцу кривичног дела у било ком облику може ублажити у закону прописана казна. За ово дело законом је изричито прописано да кривично гоњење и кажњавање не застаревају. Између овог дела и кривичних дела геноцида, злочина против човечности, ратног злочина против цивилног становништва, ратног злочина против рањеника и болесника и ратног злочина против ратних заробљеника не може доћи до стицаја (тада наиме постоји привидни стицај по основу конзумпције).

ЗАКЉУЧАК

Настало у оквиру и под окриљем међународног ратног (и хуманитарног) права, међународно кривично право је почетком трећег миленијума стекло “право грађанства” као најмлађа кривичноправна дисциплина. Ступањем на снагу Римског статута Међународног кривичног суда, коначно је инаугурисана ова грана права у материјалном, процесном и извршном смислу. Но, и пре тога, кроз низ парцијалних међународних правних аката (универалног или регионалног карактера) или уговора међу појединим државама као и кроз судску праксу (у првом реду нирнбершког и токијског суда) стасавала је ова грана права кроз изградњу основних кривичноправних појмова и института. То су: 1) међународно кривично дело (које се разликује од кривичног дела са елементом иностраности), а које може да се јави у два вида: као дело у ужем смислу (право) и дело у ширем смислу (неправо или мештовито), 2) кривична одговорност (чија је претпоставка навршених 18 година живота учиниоца дела при чему се на страни учиниоца може јавити једно (и чести више лица, а понекад и правно лице – организација па чак и читава држава) и 3) систем кривичних санкција – казни које изричу наднационални судски органи.

Међународна кривична дела су у правном систему Републике Србије предвиђена у Кривичном законнику, у глави тридесет четвртој, под називом: “Кривична дела против човечности и других добара заштићених међународним правом”. Ова кривична дела, заправо, представљају делатности којим се крше међународни уговори, споразуми и конвенције и нарушава или угрожава мир међу народима, безбедност човечанства, односно друге међународним правом заштићене вредности, или којим се крше ратна правила о понашању зараћених страна према ратним заробљеницима, рањеницима, болесницима и цивилном становништву. Настанак ових кривичних дела везан је за постојање међународних правила којима се регулишу односи између држава у доба рата, тј. односи између зараћених страна у погледу започињања и вођења рата. Међународно ратно право настало је као последица суровог и нечовечног поступања у току дуге историје ратова и оружаних сукоба између народа и држава са циљем да хуманизује ово најнехуманије средство за решавање међудржавних и међународних спорова.

Са појавом међународног ратног права отпочео је процес постепеног ограничавања права зараћених страна и контролисања њихових поступака, не само према неборачком становништву, већ и у погледу започињања и вођења ратова. Право државе на апсолутну слободу у погледу започињања и вођења рата биће постепено ограничено тако што ће поједини поступци који представљају непотребна разарања, убијања и мучења бити забрањени. Кршењем ратних правила и обичаја настају ратна кривична дела¹²⁶. Прихватајући међународне

126 З. Шепаровић, Заштита жртва рата у међународном хуманитарном праву, Хрватски летопис за казнено право и праксу, Загреб, број 2/1997. године, стр. 359-379

обавезе на основу потписивања и ратификовања бројних међународних конвенција, у кривичном законодавству Републике Србије је предвиђено више кривичних дела против човечности и других добара заштићених међународним правом. Кривична дела из ове главе, дакле, настају кршењем правила садржаних у међународним конвенцијама. Њихов је извор у постојању забрана у актима међународног права. Међу овим делима за која иначе не може да наступи застарелост кажњавања истичу се: геноцид, злочин против човечности и ратни злочини.

Prof. Dragan Jovašević, LL.D.

Full Professor,

Faculty of Law, University of Niš

INTERNATIONAL CRIMES IN THE CRIMINAL LEGISLATION OF THE REPUBLIC OF SERBIA

Summary

After a long historical development, the second half of the 20th century finally inaugurated a new branch of penal law – International Criminal Law. Considering its legal nature and characteristics, it may be located somewhere between the national criminal law and international public law but it still preserves its specific features and independence. The basic and most important notion and institute in this branch of law is certainly the international criminal act. In the theory of law, there are several theoretical standpoints on the notion and contents of international crime. Yet, generally speaking, an international criminal act implies a socially dangerous, illegal act committed by a criminal offender and defined as a criminal act whose perpetrator is to be punished in compliance with the prescribed criminal law. Accordingly, this notion includes the following basic elements which distinguish an international criminal act 1) an act of man (an act of an adult person resulting from a commission of an act, an omission to act, and a failure to provide proper supervision), the consequence and causation; 2) the social danger; 3) the unlawful or illegal nature of this act; 4) the definition of this act in legal provisions; and 5) the perpetrator's culpability.

There are two kinds of international criminal acts: international criminal acts in a narrow sense and international criminal acts in a broad sense. The most significant are certainly the international criminal acts in a narrow sense which are aimed at violating or endangering the universal, general civilisation values – international law and humanity, which are the subject of protection in these criminal acts. Apart from the international criminal act, the theory of law also includes a foreign crimi-

nal act (any criminal act with a foreign element). Although these two notions largely coincide, they are also considerably different.

Apart from the general notion of the international criminal act, the theory of law also recognizes a special notion of the international criminal act, whose characteristics and specific forms make a clear distinction between some international criminal acts and criminal liability of their perpetrators. In fact, all international legal documents in this field (as well as the national criminal legislation) recognize an entire system of various incriminations which are punishable by various kinds of punishment (as the basic kinds of criminal sanctions). In this paper, the author has analysed the notion and the basic elements of international crimes in the criminal legislation of the Republic of Serbia.

Key words: *international legal documents, code, criminal act, liability, court, sanction.*

Проф. др Слободанка Константиновић-Вилић, редовна професорка

Правни факултет Универзитета у Нишу

UDK: 340.13:616-089.843(497.11)

ПРАВНО РЕГУЛИСАЊЕ ДОНИРАЊА, ТРАНСПЛАНТАЦИЈЕ ОРГАНА, ЋЕЛИЈА И ТКИВА У СРБИЈИ

***Апстракт:** Правно уређење заштите основних људских вредности (живот, телесни интегритет, људско достојанство, приватност) представља приоритетни задатак сваке државе. У раду је посвећена пажња правном регулисању донирања органа, трансплантације органа, ћелија и ткива у Републици Србији. Доношењем два значајна закона у овој области, Законом о трансплантацији органа и Законом о трансплантацији ћелија и ткива, трансплантације органа, ћелија и ткива регулисано је у складу са прописима и стандардима Европске уније и створен је основ за међународну размену органа.*

***Кључне речи:** донирање органа, трансплантација органа, трансплантација ћелија и ткива, утврђивање смрти.*

Увод

У савременој медицини човеково тело све више почиње да се користи као средство које ће допринети здрављу других људи, а пресађивање делова човековог тела или трансплантација органа, делова органа, ћелија и ткива све више се признаје и примењује као један од начина лечења болесника. Иако је хомотрансплантација новијег датума, историјски записи говоре да су веома давно, по једној верзији између X и XIV века п.н.е. а по другој између V и X века п.н.е. индијски лекари вршили аутоотрансплантацију носа (риноотрансплантацију)¹;

¹ Индијски хирург Сусхрута примењивао је графтове коже за ринопластику (пластику носа). Ера модерне трансплантације започела је 1800. године трансплантацијом зуба коју је извршио познати енглесни хирург Јохан Хунтер. Први реални покушаји трансплантације бубрега код човека датирају из 1906. године. За клиничку трансплантацију историјски почетак представља откриће Sir Perer Medawar-а 1943. године да је одбацивање пресађеног органа иминска реакција. Тако почетком шездесетих година 20. века почиње увођење фармаколошке имunosупресије у трансплантацију органа. http://www.srbijazatransplantaciju.com/istorijat-transplantacije_pioniri-transplantacije.htm, приступ 7.1.2011.

да је крајем III и почетком IV века римски хирург Антуллас вршио успешно пластичне операције; да је у средњем веку пракса аутотрансплантације била врло раширена а да су први захвати пресађивања делова тела са других лица (пресађивање коже) извршени средином XIX века.

У свету је прва успешна трансплантација бубрега извршена између једнојајних близанаца 1954. године у болници Бригам у Бостону, а извели су је др Џозеф Мари и др Дејвид Хјум.² У региону бивше Југославије прва трансплантација бубрега урађена је 1970 у Клиничком центру у Љубљани, а у Београду 1973. у Градској болници на Звездари. Прва успешна трансплантација бубрега обављена је 1975. године у Институту за урологију и нефрологију Клиничког центра Србије; прво срце трансплантирано је 1989. у Институту за кардиоваскуларне болести у Сремској Каменици, а 1995. године у Институту за кардиоваскуларне болести „Дедиње“ у Београду, где је исте године пресађена прва јетра, а 1996. обављена је и прва трансплантација панкреаса у Србији.³

Правни прописи о трансплантацији и правно регулисање трансплантације органа, нажалост, знатно заостају за развојем медицинске науке и достигнућима у овој области. Због тога се у појединим државама многе правне празнине у пракси попуњавају применом прописа који се уопште односе на заштиту здравља људи. На међународном плану Савет Европе је 1997. године донео Конвенцију о заштити људских права и достојанства људског бића у погледу примене биологије и медицине у вези пресађивања органа и ткива људског порекла (Convention for the Protection of Human Rights and Dignity of the Human Being with regard to the Application of Biology and medicine: Convention on Human Rights and Biomedicine), а 2002. године Додатни Протокол уз Конвенцију (Additional Protocol to the Convention on Human Right and Biomedicine, on Transplantation of Organs and Tissues of Human Orgin). Овим међународним документима предвиђено је у оквиру општих правила за одстрањивање органа и ткива са живих донора у циљу трансплантације, да се одстрањивање органа и ткива са живе особе може вршити само уколико је то корисно за онога коме ће орган бити пресађен, значи из терапеутских разлога; затим ако не постоји одговарајући доступни орган или ткиво неке преминуле особе и када не постоји ниједан алтернативни терапеутски метод који би имао ефекат сличан пресађивању. Такође је предвиђено да се не може одстранити орган или ткиво особе која не може или није у могућности да да своју сагласност. У сваком случају, потребан је пристанак који треба да буде изричито и несумњиво дат било у писменој форми или пред званичним државним органом.

У Протоколу се наглашава да потписнице Протокола треба да сачувају достојанство и идентитет сваке особе и да гарантују, без дискриминације,

² http://www.srbijazatransplantaciju.com/istorijat-transplantacije_pioniri-transplantacije.htm, приступ 7.1.2011.

³ www.blic.rs/TAG/2063/transplantacija-organa, приступ 7.1.2011.

поштовање интегритета и осталих права и основних слобода везаних за трансплантацију органа и ткива људског порекла. Значајно је да се у Конвенцији наглашава да је забрањено стицања финансијске добити на основу продаје људског тела и његових делова, док се у Протоколу изричито наводи да је трговина органима и ткивима забрањена Посебним одредбама Конвенције и Протокола дефинисани су: појам трансплантације, систем трансплантације, професионални стандарди, поседовање информација о ономе ко треба да прими орган или ткиво; услови који треба да буду испуњени да би органи и ткива са живих особа били одстрањени и услови за одстрањивање органа и ткива са покојника. Такође је наглашено постојање поверљивости и професионалне тајне у односу на личне податке особе од које је одстрањен орган или ткиво и примаоца органа или ткива.⁴

1. Законодавство Републике Србије у области трансплантације органа, ћелија и ткива

У Републици Србији дуго времена су операције пластичне хирургије, трансплантација бубрега и других делова човечијег тела вршене без посебног законодавства у овој области. Због тога се доношење првих законских аката о трансплантацији 1981. године на републичком нивоу у СР Србији и 1982. године на савезном нивоу (СФРЈ), оцењују као значајан допринос у области медицинског права и медицинског законодавства.⁵

4 Convention for the Protection of Human Rights and Dignity of the Human Being with regard to the Application of Biology and Medicine, <http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/164.htm>, Additional Protocol to the convention on Human Rights and Biomedicine, on Transplantation of Organs and Tissues of Human Origin, <http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/186.htm>

5 Најпре су донети Закон о узимању и пресађивању делова људског тела у сврху лечења у СР Србији («Службени гласник СР Србије бр.22/81»), а затим Закон о условима за размењивање и преношење делова људског тела ради пресађивања у сврхе лечења («Службени лист СФРЈ» бр.74/82) и Правилник о ближим медицинским критеријумима и начину утврђивања настанка смрти лица од кога се могу узимати делови тела ради пресађивања у сврхе лечења («Службени лист СФРЈ» бр. 43/82). Почетком 2005. године формирана је Републичка стручна комисија за трансплантацију органа, која је одредила који су приоритети за рад у овој области. Као најхитније постављено је доношење Закона о трансплантацији, који би решио многе дилеме око пресађивања органа. Такође је као приоритет истакнуто сачињавање националног програма трансплантације и укључивање у међународни организациони програм за трансплантацију («Eurotransplant»).

До доношења Закона о трансплантацији органа и Закона о трансплантацији ћелија и ткива постојало је више правних прописа који су примењивани у области трансплантације органа, ћелија и ткива: Закон о узимању и пресађивању делова људског тела у сврху лечења у СР Србији («Службени гласник СР Србије бр.22/81, 101/05»), Закон о условима за размењивање и преношење делова људског тела ради пресађивања у сврхе лечења («Службени лист СФРЈ» бр.74/82) и Правилник о ближим медицинским критеријумима и начину утврђивања

Законом о трансплантацији органа Републике Србије⁶, који је донет 3.9.2009. године системски је уређена област трансплантације органа, односно узимање органа или делова органа са живог или умрлог лица ради пресађивања у тело другог лица у сврху лечења. Такође, уређена је организација здравствене службе за трансплантацију, надзор над спровођењем закона и обављање послова државне управе у области трансплантације органа.⁷ На тај начин су створени услови за обављање трансплантације органа у складу са савременим стандардима медицинске науке и праксе, као и услови за промоцију трансплантације органа на националном и европском нивоу.

Законом о трансплантацији ћелија и ткива Републике Србије⁸, који је донет 3.9.2009. године системски је уређена област трансплантације људских ткива и ћелија, односно добијање, донирање, тестирање, обрада, очување, складиштење и дистрибуција људских ћелија и ткива намењених за примену код људи; оснивање банака ћелија и ткива; надзор над спровођењем овог закона и обављање одређених послова државне управе у области трансплантације ћелија и ткива⁹, као и друга питања од значаја за организацију и спровођење трансплантације ћелија и ткива.

2. Дефинисање основних појмова и основна начела поступка трансплантације

Одређујући значење израза, Закон о трансплантацији органа, поред осталог, дефинише шта се подразумева под трансплантацијом органа или делова органа, шта је орган, шта значи узимање органа односно делова органа, шта је пресађивање органа, давалац органа, прималац органа, донирање итд. Под

настанка смрти лица од кога се могу узимати делови тела ради пресађивања у сврхе лечења («Службени лист СФРЈ бр. 43/82), Правилник о медицинским критеријумима, начину и поступку утврђивања смрти лица чији се део тела може узети ради пресађивања («Службени гласник РС» бр.31/2005) и одређене одредбе Закона о здравственој заштити («Службени гласник РС» бр.17/92 са изменама 6/92, 50/92, 52/93, 67/93, 48/94, 25/96 и 18/02), чији чланови 78-84 (Глава VII - Узимање и пресађивање органа и делова људског тела, утврђивање узрока смрти и обдукција умрлих лица) су се примењивали сагласно чл. 279 Закона о здравственој заштити («Службени гласник РС» бр. 107/05).

6 „Службени гласник РС“ бр.72/2009.

7 Законом је предвиђено оснивање и надлежност Управе за биомедицину у саставу Министарства здравља за обављање одређених послова државне управе у области трансплантације органа или делова органа, ћелија и ткива, поступака биомедицински потпомогнутог оплођења, као и трансфузије крви.

8 „Службени гласник РС“ бр.72/2009.

9 У Глави IX Закона одређена је надлежност Управе за биомедицину, одређени су послови који се односе на трансплантацију ћелија и ткива (чл.89) и надзор који Управа спроводи преко инспектора за трансплантацију ћелија и ткива (чл.90).

трансплантацијом органа или делова органа у смислу Закона, подразумева се медицински поступак узимања органа, односно делова органа са живог или умрлог лица због пресађивања у тело другог лица ради лечења, укључујући све процедуре за припрему, обраду, очување, праћење озбиљних нежељених појава и озбиљних нежељених реакција, као и дистрибуцију органа, односно делова органа. *Узимање органа* (витални део људског тела састављен од различитих ткива, који има сопствену структуру, васкуларизацију и способност развоја физиолошких функција са значајним нивоом аутономије) односно делова органа представља медицински поступак којим се путем одстрањивања из тела живог или умрлог лица добија орган, односно део органа ради пресађивања у тело другог лица; *пресађивање органа* је медицински поступак којим се узети орган уноси, односно инплантира у тело другог живог лица ради лечења; док се донирање дефинише као поступак давања органа без накнаде са живог или умрлог лица ради пресађивања у тело другог лица ради лечења.

Основна начела поступка трансплантације (чл. 4-8) предвиђена Законом о трансплантацији су: начело солидарности између даваоца и примаоца органа, начело медицинске оправданости трансплантације, начело заштите интереса и достојанства, начело доступности и забране дискриминације и начело безбедности.

1. *Начело солидарности* између даваоца и примаоца органа остварује се организацијом поступка донирања, односно примања органа који се заснива на уважавању приоритених интереса за очување живота и здравља, односно који се заснива на добровољности, неплаћеном донирању, анонимности даваоца и примаоца органа, као и алтруизму даваоца.

2. *Начело медицинске оправданости* трансплантације остварује се спровођењем поступка трансплантације ради лечења само у случају када није могуће предузети друкчији начин лечења који има упоредиву ефикасност, односно уколико трансплантација не доводи до неприхватљивог ризика за живот даваоца и примаоца органа и уколико су претходно, у складу са правилима струке, обављена сва потребна медицинска испитивања помоћу којих је могуће са великом вероватноћом предвидети безбедност за даваоца и за примаоца органа и успех медицинске интервенције.

3. *Начело заштите интереса и достојанства* даваоца и примаоца органа остварује се спровођењем поступка трансплантације на начин који обезбеђује да интерес и добробит појединца буду изнад интереса друштва и науке, који гарантује поштовање достојанства и интереса појединца и његових законом утврђених права, без дискриминације.

4. *Начело доступности и забране дискриминације* остварује се на начин којим се обезбеђују једнаке могућности за трансплантацију свим примаоцима органа код којих је то медицински оправдано без обзира на пол, вероисповест, националну припадност, године живота, материјално стање, социјални статус,

политичко или друго убеђење и искључиво уз поштовање етичких принципа, као и медицинских критеријума за узимање и донирање органа.

5. *Начело безбедности* остварује се тако што се поступак трансплантације обавља у складу са достигнућима и развојем медицинске науке, највишим професионалним стандардима и кодексом професионалне етике, као и медицинско-етичким принципима заснованим на безбедним трансплантационим техникама.

У Закону о трансплатацији ћелија и ткива такође је одређено значање појединих израза употребљених у закону. Тако је, поред осталог, дефинисано шта се подразумева под *трансплантацијом ћелија односно ткива* (медицински поступак добијања ћелија, односно ткива са живог или умрлог лица ради пресађивања, односно употребе у тело другог лица укључујући и све процедуре за узимање, донирање, обраду, очување, карантин, употребу и дистрибуцију ћелија и ткива, као и праћење озбиљних нежељених појава и озбиљних нежељених реакција); шта су *ћелије* (појединачне људске ћелије или скупови људских ћелија који нису повезани ниједном врстом везивног ткива); *ткиво* (саставни део људског тела кога чине ћелије и везивно ткиво); *донирање* (давање људских ћелија и ткива без накнаде са живог или умрлог лица ради примене код људи); *добијање* (поступак којим се долази до ћелија и ткива);

обрада (свака радња која се обавља приликом припреме, руковања, очувања и паковања ћелија и ткива намењених за примену код људи ради лечења); *очување* (поступак коришћења хемијских средстава, односно промењених услова средине или других средстава и поступака у обради како би се спречило или успорило биолошко или физичко пропадање ћелија и ткива) итд.

За трансплантацију ћелија и ткива важе иста начела који важе за трансплантацију органа (чл. 4-8 Закона о трансплантацији ћелија и ткива).

Организација обављања послова трансплантације органа регулисана је Законом о трансплантацији органа на тај начин што је одређено да послове трансплантације обављају здравствене установе из Плана мреже здравствених установа који је донела Влада, односно делови тих здравствених установа, које су добиле дозволу за обављање послова узимања, пресађивања, дистрибуције, типизације ткива, односно послова трансплантације.¹⁰

10 Тако послове трансплантације може обављати: здравствена установа у којој је дозвољено узимање и дистрибуција, односно у којој се дијагностикује и утврђује можда смрт; здравствена установа за пресађивање органа; здравствена установа за утврђивање подударности, односно типизацију ткива; здравствена установа за трансплантацију која обавља и послове узимања, дистрибуције и пресађивања органа. У овим установама, које су акредитоване за послове трансплантације, формирају се тимови за трансплантацију. Дозволу за обављање послова узимања, дистрибуције, пресађивања, утврђивања подударности, односно типизације ткива, односно трансплантације, на основу захтева здравствене установе, издаје министар надлежан за послове здравља. У свакој овлашћеној здравственој установи директор одређује координатора за трансплантацију органа уз претходну сагласност министра. У здравственој установи која обавља послове трансплантације формира се етички одбор у складу са законом којим се уређује здравствена заштита (чл.9-14 Закона).

Одредбе о организацији обављања послова трансплантације ћелија и ткива садржане су у Закону о трансплантацији ћелија и ткива (чл. 9-17). Предвиђено је да послове трансплантације ћелија, односно ткива може обављати само: здравствена установа у којој је дозвољено узимање и дистрибуција ћелија, односно ткива; здравствена установа за пресађивање ћелија, односно ткива; здравствена установа за утврђивање подударности, односно типизацију ткива; здравствена установа за трансплантацију ћелија, односно ткива која обавља и послове узимања, дистрибуције и пресађивања ћелија, односно ткива.

3. Општи услови за трансплантацију и забране

Законом о трансплантацији органа детаљно је регулисан поступак трансплантације и одређени су услови који треба да буду испуњени да би се поступак трансплантације обавио. Ти услови су: добровољност давања органа (чл. 18); недобитност пружања услуга у вези са трансплантацијом (чл.19); медицинска оправданост трансплантације (чл.20); писмени пристанак пунолетног примаоца (чл.21) и писмени пристанак законског заступника малолетног примаоца односно примаоца коме је одузета пословна способност (чл.22). Исти услови су предвиђени за давање ћелија и ткива (чл.18-22 Закона о трансплантацији ћелија и ткива).

Добровољност давања органа (ћелија и ткива) представља основни услов за спровођење поступка трансплантације. Донирање органа је добровољно и без финансијске надокнаде, осим надокнаде нужних трошкова, чију врсту и висину прописује министар. Такође, Закон прописује да се услуге у вези са узимањем, дистрибуцијом, пресађивањем, утврђивањем подударности, односно типизацијом ткива, односно трансплантацијом обављају као недобитне услуге, осим ако законом није друкчије прописано.

Поступак трансплантације органа, ћелија и ткива се може се обавити само ако је то *медицински оправдано*, односно ако је то најповољнији начин лечења, уз поштовање начела поступка трансплантације прописаних Законом о трансплантацији органа и Законом о трансплантацији ћелија и ткива. Још један неопходан услов за вршење пресађивања је *постојање писменог пристанка*, као израза слободне воље, пунолетног пословно способног примаоца пре пресађивања. Постоји обавеза здравственог радника, који учествује у поступку пресађивања, да примаоцу органа, ћелија и ткива ради доношења одлуке о давању пристанка из става 1. овог члана пружи потпуне информације о сврси и природи пресађивања органа, поступку трансплантације, вероватноћи успеха, уобичајеним последицама пресађивања, као и о могућим ризицима, односно

забележеним озбиљним нежељеним реакцијама и озбиљним нежељеним појавама, као и о могућим алтернативама трансплантације.¹¹

Закон о трансплантацији органа и Закон о трансплантацији ћелија и ткива изричито прописују забране у поступку донирања и примања органа, ћелија и ткива. Те забране су: забрана стицања користи од донирања и примања органа, односно од поступка трансплантације;¹² забрана оглашавања, односно рекламирања¹³ и забрана трговине органима, ћелијама и ткивима.¹⁴

Законом о трансплантацији ћелија и ткива забрањена је трговина ћелијама и ткивима (чл.28) и забрана употребе људске ћелије, односно ткива у производњи или изради козметичких производа, осим индустријских производа. Истим

11 Садржај обрасца изјаве о пристанку примаоца прописује министар. Уколико је прималац органа малолетно лице које нема пословну способност или пунолетно лице коме је судском одлуком у потпуности одузета пословна способност пресађивање органа може се обавити само уз писмени пристанак законског заступника, односно старатеља, и под условом да не постоји изричито противљење малолетног лица које је старије од 15 година живота. Лицу коме је судском одлуком делимично одузета пословна способност, пресађивање органа може се обавити под условом да је пре пресађивања то лице дало писмени пристанак у складу са степеном способности да самостално доноси одлуке и уз присуство и сагласност старатеља који потписом потврђује исказану вољу тог лица. Важно је да се са писменим пристанком старатеља у оба случаја мора да сагласи орган старатељства.

12 Забрана стицања користи од донирања и примања органа значи да је у поступку донирања и примања органа забрањено да прималац органа нуди или даје било какву накнаду или другу имовинску или неимовинску корист даваоцу органа (чл.25). Ипак, Закон предвиђа да се забрана не односи на: накнаду живом даваоцу органа за изгубљену зараду или другу врсту прихода за време проведено у здравственој установи или у току опоравка, односно за време привремене спречености за рад, односно накнаду било којих других оправданих трошкова које је давалац органа имао због поступка узимања органа; оправдану накнаду у вези са плаћањем здравствених или других услуга у вези са узимањем органа и накнаду у случају прекомерне штете која је настала као последица узимања органа са живог даваоца.

13 Закон забрањује оглашавање, односно рекламирање потребе за органима, као и оглашавање донирања, са или без нуђења, односно давања новчане накнаде или друге материјалне или нематеријалне користи, као и оглашавање, односно рекламирање здравствених установа и здравствених радника који обављају поступак трансплантације у средствима јавног информисања, као и на другим носиоцима огласних порука, односно на било који други начин. Допуштена је промоција добровољног давалаштва органа која се организује и спроводи у складу са законом.

14 Трговина органима је изричито забрањена законом, с тим што је утврђена обавеза здравственог радника, који учествује у поступку трансплантације да, уколико посумња да је орган који се трансплантира предмет комерцијалне трговине, одбије учешће у поступку трансплантације и да без одлагања, усмено и писмено обавести надлежне државне органе и Управу за биомедицину (чл. 27). Давање накнаде предвиђене законом, плаћање трошкова узимања, односно донирања органа са живог или умрлог лица због пресађивања у тело другог лица ради лечења која укључује припрему, обраду, очување и дистрибуцију, не сматрају се трговином органима.

законом је предвиђена могућност размене ћелија и ткива ради лечења (чл.29) и увоз односно извоз ћелија односно ткива (чл.31).

Даље забране предвиђене Законом о трансплантацији органа односе се на: давање и коришћење података, као и коришћење и изношење података о личности даваоца, односно примаоца органа у научне, образовне и статистичке сврхе, као и у средствима јавног информисања на начин који може да открије идентитет лица на које се подаци односе. Уколико постоји писмени пристанак даваоца, односно примаоца органа, подаци о личности ових лица могу се употребљавати и износити у научне, образовне и статистичке сврхе, као и у средствима јавног информисања. Примаоцу органа не смеју да буду дати подаци о личности умрлог даваоца органа или његове породице. Такође, породици умрлог даваоца органа не смеју да буду дати подаци о личности примаоца органа и његове породице.

Сви подаци о личности даваоца и примаоца органа, укључујући и генетске податке који су доступни трећим лицима, морају да буду анонимни тако да није могуће идентификовати даваоца, односно примаоца органа (чл. 32). Ипак, подаци о трансплантацији се могу користити. Резултати поступка трансплантације могу се користити у научноистраживачке сврхе, а здравствени радник који обавља послове изабраног лекара даваоца и примаоца органа у складу са законом којим се уређује здравствено осигурање, као и други надлежни здравствени радник који у складу са законом треба да има увид у здравствено стање даваоца и примаоца органа, има право на увид у податке о извршеној трансплантацији који се односе на здравствено стање тих лица.¹⁵

За разлику од раније важећих закона у овој области који нису тачно регулисали питање накнаде трошкова трансплантације, Закон о трансплантацији органа (чл.29) и Закон о трансплантацији ћелија и ткива (чл.35) садрже одредбу којом се уређује финансирање поступка трансплантације. Закон о трансплантацији органа у погледу финансирања поступка трансплантације предвиђају да за поступак узимања и пресађивања органа, односно за здравствену заштиту која је у вези са поступком трансплантације за одређену врсту органа, као и за праћење здравственог стања пре и после извршене трансплантације, за осигурања лица средства обезбеђује организација обавезног здравственог осигурања за осигурања лица. Осигураницима који право на здравствену заштиту остварују из средстава добровољног здравственог осигурања такође

¹⁵ У сваком случају, Управа за биомедицину и овлашћене здравствене установе дужне су да обезбеде заштиту података које прикупљају, обрађују, чувају, воде и користе, односно који су им доступни и које размењују, како би се спречило њихово неовлашћено коришћење, уништавање, промена и злоупотреба. Ради заштите података и спречавања њиховог неовлашћеног коришћења, одређени подаци морају да се замене идентификационом шифром коју давалац, односно прималац органа добија при пријави и уносу података у јединствену информациону базу података (чл.33 и 34).

се обезбеђује право на накнаду трошкова трансплантације. С тим у вези, давалац органа има право на здравствену заштиту на терет средстава обавезног здравственог осигурања без плаћања партиципације ако је дао орган за ону врсту трансплантације која се као право обезбеђује из средстава обавезног здравственог осигурања, као и у случају ако је узимањем органа претрпео озбиљно погоршање здравственог стања, за све време док траје потреба за лечењем, односно за дуготрајном и континуираном здравственом заштитом која је директна последица донирања, као и за време привремене спречености за рад.¹⁶

С обзиром на то да приликом трансплантације органа постоји ризик од преношења болести на примаоца органа, као и умањења стабилности и квалитета органа, законом је утврђена обавеза овлашћене здравствене установе, другог правног и физичког лица које је укључено у поступак трансплантације да предузме све потребне мере како би се спречио, односно умањио ризик од преношења заразне, односно било које друге болести на примаоца органа.¹⁷

Рок чувања медицинске документације је најмање тридесет година у овлашћеној здравственој установи која је узела или пресадила орган, односно која је извршила типизацију ткива, односно која је извршила поступак трансплантације и може да се уништити најкасније по истеку 12 месеци од истека наведеног рока, осим ако законом није друкчије уређено.

4. Узимање органа од живог даваоца органа

Давалац органа јесте живо, односно умрло лице од кога се добија орган или део органа, а прималац органа јесте живо лице коме се ради лечења пресађује орган, односно органи или делови органа (чл.3 ст.5 и 6 Закона о трансплантацији – *Значење израза*), док је давалац ћелија или ткива живо, односно умрло лице од кога се добијају људске ћелије, односно ткива (чл. 3 ст. 5 Закона о трансплантацији ћелија и ткива). Оснивање банке ћелија и

16 Уколико давалац органа нема својство обавезно осигураног лица а донирао је орган за лице које има својство обавезно осигураног лица, има право на здравствену заштиту из средстава обавезног здравственог осигурања, ако је узимањем органа претрпео озбиљно погоршање здравља које је директна последица узимања органа. Слична правила важе за финансирање поступка донирања и пресађивања ћелија и ткива, односно за здравствену заштиту која је у вези са поступком трансплантације за одређену врсту ћелија и ткива.

17 Осим тога, дужност је правног и физичког лица укљученог у поступак трансплантациј да у поступку припреме, обрађивања, очувања, карантина и дистрибуције поступа на такав начин да се обезбеди максимална стабилност органа до момента пресађивања органа, као и да се минимализује ризик од контаминације у складу са стандардима медицинске науке (чл.28). Појава озбиљних нежељених реакција, као и озбиљних нежељених појава такође је предмет праћења од стране овлашћених здравствених установа које обављају послове трансплантације. Уколико се такве реакције и појаве примете, без одлагања се обавештава Управа за биомедицину.

тквива предвиђено је ради добијања, тестирања, обраде, очувања, карантина, складиштења и дистрибуирања људских ћелија и ткива за примену код људи, може се основати банка ћелија и ткива¹⁸.

Постоје два начина трансплантације: а) узимање органа од живог даваоца органа и б) узимање органа са умрлог лица (кадавера). За узимање органа за пресађивање од живог даваоца органа, Закон о трансплантацији предвиђа постојање следећих услова (чл.41): ако нема другог одговарајућег органа који је доступан од умрлог лица; ако не постоји алтернативни медицински поступак упоредиве ефикасности за лечење примаоца органа; ако тим за трансплантацију овлашћене здравствене установе да мишљење да ће пресађивањем тог органа доћи до излечења, односно побољшања здравственог стања примаоца органа; ако је извршена процена ризика по живот и здравље даваоца органа; ако је дат писмени пристајак даваоца органа и ако су испуњени други услови прописани законом.

Законом о трансплантацији ћелија и ткива за узимање ћелија и ткива од живог даваоца неопходно је постојање следећих услова: ако нема других одговарајућих ћелија и ткива које су доступне од умрлог лица; ако не постоји алтернативни медицински поступак упоредиве ефикасности за лечење примаоца; ако тим за трансплантацију овлашћене здравствене установе да мишљење да ће пресађивањем ћелија и ткива, доћи до излечења, односно побољшања здравственог стања примаоца; ако је дат писмени пристајак даваоца;

ако је извршена процена ризика по здравље даваоца (чл. 48).

Давалац органа може бити сродник примаоца у правој линији без обзира на степен сродства, као и побочни сродник закључно са трећим степеном сродства уколико је старији од 18 година живота, под условом да има потпуну пословну способност, односно способност за расуђивање и доношење одлука. Изузетно, ако не постоји могућност да ово лице буиде давалац, давалац органа може бити супружник, односно ванбрачни партнер, усвојитељ, усвојеник, као и друго блиско лице са којим је прималац органа у присном личном односу који је свима очигледан (чл.42).

Давалац ћелија и ткива, сагласно Закону о трансплантацији ћелија и ткива (чл. 51), може бити лице које је старије од 18 година живота, под условом да има потпуну пословну способност, односно способност за расуђивање и доношење одлука. Изузетно, давалац регенеративних ткива, може бити и лице које је млађе од 18 година живота, односно лице коме је судском одлуком делимично одузета пословна способност, ако су истовремено испуњени следећи услови: да не постоји одговарајући давалац који је дао писмени пристајак;

¹⁸ Банка ћелија и ткива може се основати као јавна или приватна банка ћелија и ткива, самостално правно лице или као део овлашћене здравствене установе, ако испуњава услове прописане законом и прописима донетим за спровођење закона (чл. 67- 85 Закона о трансплантацији ћелија и ткива).

да је прималац ткива родитељ, брат или сестра даваоца; да се давање ткива обавља ради спашавања живота примаоца; да је прибављена писмена сагласност за узимање регенеративног ткива од законског заступника, односно старатеља даваоца малолетног лица, односно делимично пословно способног лица; да се давалац не противи давању регенеративног ткива, односно да је такво лице старије од 15 година живота дало писмени пристанак за давање регенеративног ткива ради лечења родитеља, брата или сестре даваоца.¹⁹

Да би се извршило узимање органа од живог даваоца органа, према Закону о трансплантацији органа, неопходно је да постоји писмени пристанак, који је израз његове слободне воље и који се даје за тачно одређену медицинску интервенцију, односно само за узимање одређеног органа и за тачно одређеног примаоца органа. Писмени пристанак чува се у здравственој установи као медицинска документација, а садржај обрасца изјаве о пристанку прописује министар (чл.43). Сва законодавства у свету, право и правна наука сагласни су да нема трансплантације *ex vivo* без пристанка даваоца органа. Не постоји оправдање нити основ за ослобођење од одговорности за повреду физичког интегритета лица против чије воље би се узео орган. Разумљиво је да пристанак даваоца органа мора да буде дат унапред, пре предузимања захвата и потребно је да буде дат у писменом облику. Лекар није ослобођен одговорности уколико предузме хируршки захват без пристанка даваоца органа чак и у случају да давалац органа пристане на пресађивање после извршеног захвата. Пристанак даваоца органа мора да буде дат сасвим слободно, без принуде или претње, добровољно, на основу сопственог размишљања.²⁰

19 Када се ради о малолетним лицима изузетно је дозвољено: узимање и чување крвотворних ћелија прикупљених из издвојене пупчане врпце живорођеног детета које се могу употребљавати за пресађивање, односно коришћење код сродника и несродних лица живорођеног детета; узимање оних ћелија за чије је узимање на основу стандарда медицинске науке утврђен минимални ризик и минимално оптерећење за даваоца. За узимање и чување крвотворних матичних ћелија потребан је писмени пристанак мајке, односно оба родитеља, односно старатеља ако је неко од ових лица под старатељством, или колизијског старатеља, ако орган старатељства оцени да постоје супротни интереси детета и његових законских заступника. Давалац репродуктивних ћелија може да буде лице које је одређено законом којим се уређује лечење неплодности поступцима биомедицински потпомогнутог оплођења.

20 Поставља се питање да ли се органи могу узимати од лица лишених слободе, ратних заробљеника, лица која се налазе под непријатељском влашћу за време рата и сл. с обзиром на то да нису у стању да слободно изразе своју вољу због ситуације у којој се налазе. Мишљења се разликују, има схватања да са осуђеним лицима не треба експериментисати, чак и када се јављају као добровољци, да ова лица нису способна да одлучују о располагању деловима тела чак и када се ради о хуманим циљевима. У нашој правној литератури овај проблем је веома мало разматран. Преовлађује схватање да би у начелу ова лица могла да дају такву изјаву воље, посебно ако су примаоци њихови блиски рођаци, али да приликом оцене њихове слободне воље треба поступати крајње обазриво и разумно. Јањић, М., оп. цит. стр. 30.

Мотив давања сагласности за пресађивање органа искључиво је хумане природе. С обзиром на то да је у чл. 25 Закона о трансплантацији предвиђена забрана стицања користи од донирања и примања органа, јасно је да је мотив давања органа хумане природе, врши се из разлога солидарности и пружања помоћи. Орган или део тела може само да се поклони. Продавање органа или трговина органима је недопустива, представља кривично дело, али и повреду етичких правила која штите људског достојанство.

Да би давалац органа могао да слободно изрази своју вољу важно је да буде тачно информисан.²¹ Изјава о пристанку мора да буде озбиљна, јасна, разумљива и извесна у погледу предмета и мотива. Због тога закон предвиђа да изјаву може дати само пунолетно, душевно здраво и пословно способно лице. Малолетна и душевно оболела лица нису подобна да дају такве изјаве.

У теорији има схватања да пристанак даваоца може бити условљен, најчешће одређеном личношћу примаоца (реципијента). Осим тога, може се поставити као услов и тајност података о даваоцу из разлога које он није дужан да саопшти. Уколико је давалац поставио услов који није противан правилима јавног поретка и морала, дужност лекара или лекарске екипе, која врши пресађивање, је да тај услов испуни. Закон не предвиђа изричито ову обавезу, али је свакако противно правилима медицинске етике да се не уважи услов који је давалац поставио. Једино се не може испунити неморалан и противправан услов, као што је плаћање накнаде за уступљени орган.

За узимање органа од живог даваоца органа потребно је да је ризик по живот и здравље даваоца органа, према медицинским критеријумима, у границама прихватљивог. Процену ризика узимања органа по здравље живог даваоца органа цени тим за трансплантацију овлашћене здравствене установе у којој се трансплантација обавља, док Етички одбор здравствене установе даје претходну сагласност за узимање органа са живог даваоца органа због пресађивања у тело другог лица ради лечења. Постоји забрана узимања органа од живог даваоца органа ако постоји ризик по живот и здравље даваоца органа

²¹ Због тога постоји обавеза здравственог радника који не учествује у поступку узимања и пресађивања органа, односно који није изабрани лекар примаоца органа, а који има одговарајуће искуство у процени ризика по живот и здравље даваоца органа, да пре давања писменог пристанка, у присуству другог здравственог радника, даваоца органа упозна са његовим правима, посебно са правом на непристрасан савет у погледу ризика по живот и здравље, као и са током медицинског поступка, вероватноћом успеха и уобичајеним ризицима, с тим да дате информације не смеју бити сугестивне. Документ о информисању се сачињава у писменој форми. Другачију обавезу има здравствени радник који учествује у поступку узимања органа. Он је дужан да, после давања писменог пристанка, даваоца органа у потпуности информише о поступку и начину узимања органа, могућим директним и индиректним последицама по његово здравље које могу настати узимањем органа, као и о очекиваном исходу трансплантације и осталим битним околностима, као и све друге информације по захтеву даваоца органа (чл.46).

који према медицинским критеријумима није у границама прихватљивости, односно ако је ризик по живот и здравље живог даваоца органа у несразмери са очекиваном користи за здравље примаоца органа. Такође је важно да се пре узимања органа морају извршити сви потребни медицински поступци у складу са стандардним оперативним процедурама и водичима добре праксе ради утврђивања здравственог стања даваоца органа, као и ради смањења физичких и психичких ризика по његово здравље и спречавања преношења заразних и других болести (чл.44).

Свакако да давалац органа може да се предомисли и да одустане од давања органа. Не постоји обавеза даваоца да такав поступак објашњава и да наводи разлоге, али је неопходно да поступа савесно. Уколико је проузроковао трошкове и поступао несавасно, давалац изјаве је дужан да надокнади. Уколико се предомислио, давалац мора да повуче писмени пристанак (чл.47). Обавеза овлашћене здравствене установе је да обезбеди да давалац органа може да повуче пристанак најкасније до момента почетка његове припреме за поступак узимања органа ради пресађивања у тело другог лица, односно до момента почетка припреме пацијента за поступак трансплантације. Изјава о повлачењу пристанка даје се у писменој форми по поступку прописаном законом за давање пристанка.

Поред пристанка даваоца органа, важно је напоменути да је за трансплантацију *ex vivo* неопходан пристанак примаоца органа. Пристанак пунолетног примаоца органа, као неопходан услов за вршење трансплантације, предвиђен је чл. 21 Закона о трансплантацији, док је пристанак законског заступника малолетног примаоца и примаоца коме је одузета пословна способност регулисан одредбом чл. 22 Закона о трансплантацији.²²

Закон изричито не предвиђа како ће лекар поступити у случају да се пацијент налази у несвесном стању и није у могућности да одлучује и даје свој пристанак. У правној теорији постоји схватање да у том случају постоји претпостављени пристанак, ако лекар мисли да је захват једино решење и, ако верује, да би се пацијент, да је при свести, сагласио са захватом. Према томе, препушта се лекаревој савести да одлучи како ће поступити под условом да се пацијент није изричито противио или забранио интервенцију док је био при свести. Супротно схватање је да, у случају хитне интервенције, у овом случају

22 Као и у случају пристанка даваоца органа или делова тела, тако и овде изјава о пристанку мора да буде дата унапред, пре приступања хируршкој интервенцији, изјава мора да буде дата потпуно слободно, без присиљавања уз пуну информисаност. Начин на који ће лекар информисати примаоца зависи од његовог узраста, образовања, претходног знања и способности разумевања. Такође је важно да лекар не наговара примаоца, али и да га не заплаши или одврати од захвата. Према томе, лекар треба да поступа савесно и по правилима лекарске етике.

треба поступити као да се ради о малолетном или душевно оболелом лицу и тражити сагласност најближих чланова породице.

Изгледи за успех трансплантације и евентуални ризик који постоји за даваоца такође су веома значајни приликом вршења трансплантације *ex vivo*. У пракси се често дешава да је давалац спреман да ризикује сопствени живот или здравље ради спасавања туђег живота уколико се ради о детету или другом блиском сроднику. Због тога што емоционални разлози могу да превазиђу рационалне, поставља се као услов сразмерност ризика давања органа и изгледа да пресађивање успе. Лекар је дужан да процени ризик медицинског захвата и евентуалног успеха/неуспеха трансплантације и да, с обзиром на своју стручност, одлучи да ли треба извршити трансплантацију. Уколико постоји и најмања сумња да би узимање органа довело до трајних штетних последица по даваоца органа, трансплантација се не сме извршити. Процена ризика и успеха трансплантације врши се искључиво и једино на основу медицинских критеријума.

5. Узимање органа од умрлог лица

Узимање органа од умрлог лица због пресађивања другом лицу у сврху лечења, према Закону о трансплантацији органа, допуштено је само уколико су кумулативно испуњени следећи услови: да је дијагностификована и утврђена можда на смрт лица са чијег леша треба да буду узети органи у циљу трансплантације; да постоји раније дат писмени пристанак умрлог лица; ако нема пристанка, да се умрло лице није за живота томе изричито противило или ако је умрло лице малолетно или душевно оболело, да не постоји противљење у писменом облику које су дали његови родитељи или старатељ.

Узимање ткива од умрлог лица због пресађивања другом лицу ради лечења према Закону о трансплантацији ћелија и ткива (чл.55) може се извршити искључиво после дијагностиковања и утврђивања можда на смрти на основу медицинских критеријума. Други услов је постојање раније датог писменог пристанка умрлог лица (чл.56).

Утврђивање смрти

Утврђивање тачног времена смрти лица чији се део тела може узети за пресађивање представља већ годинама је предмет пажње медицинских стручњака и правника. У недостатку поузданог начина за утврђивање прецизног тренутка смрти, право је било принуђено да успостави одређене претпоставке које морају бити испуњене да би се сматрало да је смрт наступила. Потребно је установити што поузданије критеријуме за прецизно утврђивање чињенице да је смрт наступила, али такође настојати да не дође до сувишног одуговлачења што би онемогућило успешно узимање и пресађивање органа и ткива.

Правним прописима који су до доношења Закона о трансплантацији важили у Србији и који су се односили на пресађивање органа са умрлих лица, дефинисао се појам мождане смрти и начин њеног утврђивања. За разлику од Правилника о медицинским критеријумима, начину и поступку утврђивања смрти лица чији се део тела може узети ради пресађивања («Службени гласник РС» бр. 34/99), који је предвиђао два медицинска критеријума за утврђивање смрти лица чији се део тела може узети ради пресађивања и то: престанак рада мозга (мождана смрт) и неповратни престанак рада срца (срчана смрт), Правилник из 2005. године («Службени гласник РС» бр.31/2005) предвиђа само један медицински критеријум за утврђивање смрти лица чији се део тела може узети ради пресађивања – неповратни престанак рада мозга или мождана смрт. Овај Правилник предвиђа три критеријума за утврђивање мождане смрти клиничким прегледом: 1. дубока кома, 2. одсуство свих рефлекса можданог стабла, 3. одсуство спонтаног дисања које се утврђује апнеа тестом. Поред клиничких прегледа, који се обављају три пута током најмање шест сати са најмањим размаком од једног сата (чл.5 ст.1 Правилника), мождана смрт се потврђује извођењем прегледа једном од следећих метода: 1) електроенцефалографијом; 2) евоцираним потенцијалима; 3) транскранијалном доплер сонографијом и 4) церебралном ангиографијом (чл.5 ст.2 Правилника).

Важећи Закон о трансплантацији (чл.48) изричито предвиђа да се узимање органа од умрлог лица због пресађивања другом лицу ради лечења може извршити искључиво после дијагностиковања и утврђивања мождане смрти на основу медицинских критеријума и да мождану смрт дијагностикује надлежни здравствени радник у складу са законом и прописима донетим за спровођење овог Закона о трансплантацији органа. Значи, Закон је најавио доношење прописа, вероватно у виду правилника, којима ће се ова материја ближе регулисати. Надлежни министар прописује медицинске критеријуме, начин и поступак, услове за дијагностиковање и утврђивање мождане смрти лица чији део тела може да се узме због пресађивања у тело другог лица ради лечења, медицинску документацију о дијагностиковању и утврђивању мождане смрти, састав комисије надлежне за утврђивање мождане смрти, као и начин и поступак вођења и пријављивања регистра мождане смрти који се води у здравственој установи.

Мождану смрт утврђује Комисија за утврђивање мождане смрти, коју именује директор здравствене установе (чл.49). Чланови Комисије не могу бити здравствени радници који учествују у поступку трансплантације, односно узимања и пресађивања органа, као ни лица која су на било који начин заинтересована за трансплантацију и повезана са њом, а одлука о утврђивању мождане смрти мора бити донета једногласно на основу самосталне стручне одлуке сваког члана Комисије. О утврђеној можданој смрти саставља се записник који потписују сви чланови Комисије и који представља медицинску документацију и чува се у складу са законом.

5.2. Писмени пристанак за узимање органа

Услов за узимање органа са умрлог лица због пресађивања у тело другог лица ради лечења је постојање писменог пристанка пунолетног пословно способног даваоца који је овај пристанак дао и лично потписао пре смрти (чл. 50). Поступање даваоца може да се састоји у потписивању писменог пристанака за донирање у случају смрти у присуству најмање једног независног сведока који потврђује веродостојност потписа и слободно изражену вољу даваоца органа или у давању налога другом лицу да у његово име потпише писмени пристанак за донирање у случају смрти уз сопствено присуство потписивању пристанка и у присуству најмање једног независног сведока који потврђује веродостојност потписа и слободно изражену вољу даваоца органа.

Изабрани лекар, као и друго овлашћено лице за евидентирање писменог пристанка, дужни су да, пре давања писменог пристанка, свако заинтересовано лице упознају са значајем трансплантације ради лечења и да том лицу дају потпуне информације које не смеју бити сугестивне и које су засноване на медицинским доказима о могућности донирања, условима за донирање, односно за узимање органа у случају мождане смрти у складу са овим законом. Осим тога, после давања наведених информација, лицу које је заинтересовано да постане давалац органа потребно је оставити разумно време да донесе одлуку о давању писменог пристанка.²³

На основу писменог пристанка даваоца може се у случају смрти узети орган, односно органи после претходног обавештења чланова породице о донацији органа, изузев уколико се чланови породице томе изричито усмено, односно писмено успротиве уз навођење јасних и неоспорних чињеница из којих се може недвосмислено закључити да је умрло лице за живота променило став о донирању (чл.50).

Као што постоји могућност да пунолетно пословно способно лице одлучи да донира своје органе, тако постоји могућност да изричито забрани узимање својих органа у случају мождане смрти (чл.53). Изјава о забрани узимања органа даје се у писменој форми здравственом раднику, односно овлашћеном лицу које по закону може да прими писмени пристанак даваоца органа. Забрана узимања

²³ Изјава о писменом пристанку, на обрасцу који прописује министар, може се дати: здравственом раднику који је изабрани лекар даваоца органа; овлашћеном лицу за евидентирање писменог пристанка у филијали Републичког завода за здравствено осигурање у поступку издавања, односно оверавања здравствене књижице, односно друге здравствене исправе којом се утврђује својство осигураника; овлашћеном лицу за евидентирање писменог пристанка у Управи за биомедицину; овлашћеном лицу за евидентирање писменог пристанка у здравственој установи која обавља послове трансплантације. Овако дат писмени пристанак даваоца чува се 30 година од смрти даваоца органа у овлашћеној здравственој установи, односно филијали обавезног здравственог осигурања, односно Управи за биомедицину, на начин и по поступку прописаним законом за медицинску документацију (чл.52). Писмени пристанак се обавезно евидентира у здравствену књижицу даваоца.

органа евидентира се у здравственој књижици, а писмена изјава о забрани чува се 12 месеци од дана смрти тог лица у здравственој установи, односно филијали обавезног здравственог осигурања, односно Управи за биомедицину, на начин и по поступку прописаним овим законом за медицинску документацију.

Лицу које је дало писмени пристанак за донирање органа, установа, орган, односно организација коју је овластио министар издају даваоцу донаторску картицу у којој је изричито евидентиран пристанак за давање органа.

Уколико пунолетно пословно способно лице које је држављанин Републике Србије није за живота дало писмени пристанак за донирање органа после смрти, постоји могућност узимања органа због пресађивања после смрти тог лица, ако оно није за живота изричито, писмено или усмено, забранило узимање органа. Ипак, у случају непостојања забране, потребна је писмена сагласност члана породице умрлог лица (чл.55), који је у последње две године пре смрти умрлог лица био лично у контакту са умрлим лицем (чл.56). Ако умрло лице нема живе чланове породице, односно ако они нису доступни у разумном времену које не угрожава узимање и трансплантацију а доступно је друго блиско лице, са којим је умрли био у присном личном односу који је свима очигледан најмање последње две године пре смрти лица, за узимање органа довољна је сагласност тог блиског лица.

Свакако да је за добијање сагласности члана породице лица које није дало писмени пристанак, неопходно претходно информисање члана породице о могућности узимања, потреби за органом са умрлог лица и праву да се у разумном року сагласи са узимањем органа или да то одбије. Обавезу информисања има по закону лице које је овластио директор здравствене установе. Дату сагласност члан породице може повући до момента припреме пацијента за трансплантацију о чему се обавештава надлежни здравствени радник.

Уколико постоји више чланова породице истог степена сродства, довољно је да само један од њих да сагласност, с тим ако члан породице који је ближи по степену сродства није доступан у разумном времену, које не угрожава узимање органа и трансплантацију дозвољено је да сагласност да члан породице следећи по степену сродства који је доступан (чл. 56).

Исти услови који су законом предвиђени за узимање органа због пресађивања другом лицу са умрлог пунолетног пословно способног лица, предвиђени су и када умрло лице није држављанин Републике Србије, малолетног лица и лица које нема пословну способност (чл. 57,58).

Поступак узимања органа од умрлог лица овлашћени здравствени радник може да започне тек када су испуњени законом предвиђени услови, односно ако располаже доказом о писменом пристанку умрлог лица, донаторском картицом, када у разговору са члановима породице или другим блиским лицем провери да умрло лице за живота није променило одлуку о пристанку за донацију органа о чему здравствени радник сачињава службену белешку у

медицинској документацији, односно ако прибави податке о евиденцији умрлог лица у Јединственом републичком регистру давалаца Уколико ових доказа нема, потребно је да постоји сагласност члана породице умрлог лица, односно другог њему блиског лица. Важно је да су при узимању органа, односно делова органа сви учесници дужни да тело умрлог даваоца третирају са поштовањем достојанства умрлог лица и чланова породице умрлог, као и да предузму све потребне мере како би се повратио спољашњи изглед умрлог даваоца (леша, *право на пијетет*, чл. 63).

Закон о трансплантацији органа предвиђа постојање Јединственог републичког регистра давалаца, односно лица која су за живота дала писмени пристанак за узимање органа у случају своје смрти због пресађивања у тело другог лица. Овај регистар води Управа за биомедицину, а надлежни министар прописује начин и поступак, вођење и упис давалаца органа, чување и заштиту података, поступак приступа подацима, начин и поступак давања и чувања шифре за добијање одобрења за позивање на податке који се воде, брисање података, начин и поступак меморисања свих позивања на податке који се воде, као и друга питања од значаја за вођење Јединственог републичког регистра давалаца (чл.60). Подаци из овог регистра доступни су тачно одређеним лицима предвиђеним законом.

5.3. Кривична дела и прекршаји у вези са трансплантацијом органа, ћелија и ткива

Закон о трансплантацији органа садржи неколико казних одредби – чл. 78-80 кривична дела и чл. 81-83 прекршаји, којима се забрањује насилно узимање органа, трговина људским органима, обављање пресађивања и учешће у поступку пресађивања противно законским одредбама. Закон о трансплантацији ћелија и ткива такође садржи одредбе којима се инкриминише насилно узимање ћелија и ткива, трговина ћелијама и ткивом и неовлашћено пресађивање ћелија и ткива (чл. 98-100 кривична дела; чл.101-103 прекршаји).

Према чл. 78 кажњиво је присиљавање неког лица (употреба силе, претња, довођење у заблуду, одржавање у заблуди, злоупотреба овлашћења, поверења, односа зависности, тешких прилика, задржавање исправа или давање или примање новца или друге користи) да мимо своје слободне воље да писмени пристанак за давање органа за живота ради трансплантације том или другом лицу. За постојање овог кривичног дела потребно је да се лицу које је присиљено на давање писменог пристанка, на основу тог писменог пристанка узме орган. Такође је кажњива употреба силе или претње према одређеном лицу да мимо своје воље потпише писмени пристанак за давање органа после своје смрти за трансплантацију том или другом лицу. За овај облик кривичног дела предвиђено је кажњавање затвором од две до десет година. Према малолетном лицу постоји

ово кривично дело и у случају да није употребљена сила, претња или неки други начин приливања наведен у овој законској одредби.

Поред основног облика овог кривичног дела, постоје и квалификовани облици за које је предвиђено строжије кажњавање. Квалификовани облици постоје: ако је дело учињено према малолетном лицу (учинилац ће се казнити затвором најмање три године), ако је услед извршења дела наступила тешка телесна повреда даваоца органа (учинилац ће се казнити затвором од три до 15 година), ако је наступила смрт даваоца органа (учинилац ће се казнити затвором најмање десет година), ако се неко бави вршењем ових кривичних дела или је део извршено од стране организоване групе (казниће се затвором најмање пет година).

Други облик кажњивог понашања у области трансплантације органа постоји када неко уз било какву накнаду да свој орган или орган другог лица ради трансплантације или нуди свој или орган другог лица уз накнаду ради трансплантације или врбује, превози, пребацује, предаје, продаје, купује, посредује у продаји или посредује на било који други начин у трансплантацији органа или учествује у поступку трансплантације који је предмет комерцијалне трговине (чл. 79). У овом случају предвиђено је кажњавања затвором од две до десет година. Строжије кажњавање постоји ако је дело учињено према малолетном лицу (затвор најмање три године); ако је наступила тешка телесна повреда даваоца органа (затвор од три до 15 година); ако је наступила смрт даваоца органа (затвор најмање десет година); ако се неко лице бави вршењем ових кривичних дела или је дело извршено од стране организоване групе (затвор најмање пет година).

Обављање пресађивања органа или учествовање у поступку пресађивања органа лицу које није дало писмени пристанак за пресађивање органа или узимање органа од умрлог лица, односно учествовање у узимању органа од умрлог лица код кога није дијагностикована и утврђена можда смрт на начин и у складу са поступком прописаним овим законом, или обављање узимања органа или учествовање у поступку узимања органа од лица које је за живота забранило давање органа у случају своје смрти или ако писмени пристанак није дао члан породице или друго блиско лице у складу са овим законом, такође представља кривично дело за чије се извршење учинилац кажњава затвором од две до десет година.

Као и код претходних облика и у овом случају постоје квалификовани или тежи начини извршења с обзиром на личност даваоца (малолетно лице – казна затвора најмање три године), насталу последицу (тешка телесна повреда – казна затвора од три до 15 година, смрт даваоца органа – казна затвора најмање десет година), вршење кривичног дела у виду занимања или извршење кривичног дела од стране организоване групе (казна затвора најмање пет година).

Закон о трансплантацији садржи одредбе о прекршајном казњавању новчаном казном како правних лица (здравствене установе), одговорних лица у здравственој установи, тако и физичких лица и предузетника.

Правна лица и одговорна лица у здравственим установама су прекршајно одговорна, поред осталог, због обављања послова узимања, дистрибуције, пресађивања, утврђивања подударности, односно типизације ткива, односно трансплантације органа без дозволе добијене у складу са законом; узимања, дистрибуције, пресађивања, утврђивања подударности, односно типизације ткива, односно обављање трансплантације органа као профитне услуге; не предузимање свих потребних мере како би се спречио, односно умањио ризик од преношења заразне, односно било које друге болести на примаоца органа итд.

Физичка лица су прекршајно одговорна уколико: не чувају податке о даваоцу или примаоцу органа као службену тајну; примаоцу органа дају податке о умрлом даваоцу органа или његовој породици, односно ако породици умрлог даваоца органа дају податке о примаоцу органа и његовој породици, ако дају податке о донирању, посредовању, узимању и пресађивању органа који су везани за даваоца или примаоца органа, као и податке о лицима која су обавештена о намераваној или могућој трансплантацији, осим ако законом није друкчије уређено. Прекршајна одговорност физичких лица постоји и у случају да започну поступак узимања органа од умрлог лица, али не располажу доказом о писменом пристанку умрлог лица, односно донаторском картицом, или нису у разговору са члановима породице или другим блиским лицем проверили да умрло лице за живота није променило одлуку о пристанку за донацију органа или не поседују доказ о сагласности члана породице умрлог лица, односно другог блиског лица.

Прекршајно казњавање новчаном казном предвиђено је за предузетника ако обавља послове узимања, дистрибуције, пресађивања, утврђивања подударности, односно типизације ткива, односно трансплантације. Поред новчане казне, предузетнику ће се изрећи заштитна мера забране обављања здравствене делатности у трајању од три године.

Кривичном законнику РС²⁴ нема одредби које се директно односе на трансплантацију, али има извесних општих одредби које се тичу медицинског законодавства. То је пре свега кривично дело несавесно пружање лекарске помоћи (чл. 251 КЗ РС). Радња извршења овог кривичног дела састоји се у примени очигледно неподобног средства или начина лечења приликом пружања лекарске помоћи или у непримењивању одговарајућих хигијенских мера или уопше у несавесном поступању приликом пружања лекарске помоћи. Последица је погоршање здравственог стања неког лица. Извршилац може да буде лекар или други здравствени радник, а дело може да буде извршено са умишљајем (казна од три месеца до три године) или из нехата (новчана казна или затвор до једне године).

24 „Службени гласник РС“ бр. 85/2005, 88/2005, 107/2005 и 72 од 3.9.2009.

Радња кривичног дела неуказивање лекарске помоћи (чл. 253 КЗ РС) састоји се у одбијању пружања лекарске помоћи лицу коме је таква помоћ потребна и које се налази у непосредној опасности за живот или опасности наступања тешке телесне повреде или тешког нарушавања здравља. Казна за овај облик кривичног дела је затвор од шест месеци до пет година. Извршилац дела је лекар, а последица извршеног дела је тешка телесна повреда, тешко нарушавање здравља, а ако је наступила смрт лица коме није указана помоћ (казна затвор од једне до осам година).

Кривично дело противправно вршење медицинских експеримената и испитивање лека (чл. 252 КЗ РС) има три облика: први облик се састоји у вршењу медицинских и других експеримената на људима (казна је затвор од три месеца до пет година); други облик се састоји у клонирању људи или вршењу експеримената у том циљу (казна од три месеца до пет година) и трећи облик је вршење клиничког испитивања лека противно прописима (казна је затвор од три месеца до три године).

Приликом вршења трансплантације могуће је да дође до извршења сваког од наведених кривичних дела. Злоупотреба трансплантације могућа је приликом извршења кривичног дела трговине људима (чл. 388 КЗ РС) јер се радња извршења код овог кривичног дела (врбовање, превоз, пребацивање, продаја, куповина, посредовање у продаји, сакривање ..) може предузети ради одузимања органа или дела тела.

Prof. Slobodanka Konstantinović-Vilić, LL.D.

Full Professor,

Faculty of Law, University of Niš

**LEGAL REGULATION OF ORGAN DONATION AND
TRANSPLANTATION OF ORGANS, CELLS AND TISSUES
IN THE REPUBLIC OF SERBIA**

Summary

The legal protection of the basic human values (life, physical integrity, human dignity, privacy) is the primary objective of every single state. In the last couple of decades there have been extraordinary scientific results not only in applying transplantation as a therapeutic treatment both ex vivo and ex mortuo but also in discovering new medicaments for suppressing the immunological rejection of implanted organs. However, there are cases when the human integrity and right to privacy may be violated by some illicit act, when the process of taking organs for transplantation may involve either some abuse or the use of force, threat, coercion or fraud. Therefore, it is necessary to give due consideration to the legal regulation of organ donation and transplantation issues in order to ensure that medical experiments are conducted in an admissible manner, in compliance with the latest scientific achievements and without causing any harm to the patient, as well as in order to provide for the observance of the human right to health and human integrity.

In this paper, the author focuses on the legal regulation of organ donorship and transplanatation of organs, cells and tissues in the Republic of Serbia. The Republic of Serbia has adopted two significant legal acts which marked the beginning of a more comprehensive legal regulation in this area: the Organ Transplanatation Act and the Act on the Transplanatation of Organs, Cells and Tissues. Given the fact that the legal provisions on these issues have been regulated in compliance with the regulations and standards of the European Union, the legislation has laid grounds for the international organ exchange.

Key words: *organ donation, organ transplantation, transplantation of cells and tissues, establishing death.*

НАДЛЕЖНОСТ *LEX FORI* У МЕЂУНАРОДНОМ ПРИВАТНОМ ПРАВУ СРБИЈЕ *DE LEGE LATA* И *DE LEGE FERENDA*

Апстракт: Чланак третира једно од битних питања за егзистенцију Међународног приватног права – обима односно граница “простирања” домаћег права приликом уређивања материје ове правне дисциплине. Аутор је покушао да пружи одговоре на то како би требало решити овај проблем у нашој будућој кодификацији. Закључке које је о томе извео базирао је на свеукупној анализи свих сегмената Међународног приватног права. Коришћењем упоредног метода и туђих искустава, такође, иако дубоко свестан да посао око новог уређења истог у нас не зависи искључиво од наше процене шта је у овом моменту наш најбољи интерес. Ово првенствено због наше обавезе усклађивања домаће регулативе и права Европске Уније. Аутор је учинио корисне опаске и предложио усвајање неких савременијих решења, која у многоме одступају од уобичајених схватања о домаћају примене властитих прописа у регулисању односа ове гране права.

Притом он врло експлицитно заступа став да би улогу односно примену *lex fori* требало свести на разумну меру и дати више простора иницијативи учесника у правном промету, како у погледу одређивања судске надлежности, тако и у вези са њиховим мериторним регулисањем.

Кључне речи: надлежност *lex fori*, Међународно приватно право право Србије, *de lege lata*, *de lege ferenda*.

1. Уводне напомене

1.1. Општеприхваћени смисао термина *lex fori* означава надлежност прописа органа пред којим се расправља о неком питању Међународног приватног права.

Његов еволутивни пут пролази кроз бар две развојне етапе. Прву карактерише апсолутна надлежност овог закона приликом одлучивања о

малобројним односима из ове материје у време важења права античких држава. Игнорисање страних прописа, независно од постојања контакта проблема о којем се расправља пред домаћим судом са другом државом, за многе ауторе била је једна од основних препрека за осамостаљивање ове правне дисциплине у облику који она има данас у систему позитивног права

У другој, уместо спонтаног окретања својим нормама, судови појединих феудалних градова и држава, у почетку врло уздржано, допуштају могућност обраћања страним законима (писаним обичајним правилима) за регулисање случајева који чине предмет интересовања и регулисања ове гране права у савременом значењу.

Без обзира на правни или стварни основ таквог понашања (међународна куртоазија, поштовање равноправности и суверности страних држава и прописа), чини се да касније напуштање, до тада неприкосновеног, правила да суд суди по својим законима, има корене у потреби успостављања правних контаката држављана различитих држава, а посебно унапређивања међународне трговине. Остајање код искључиве надлежности домаћих закона у раном и развијеном капитализму приликом одлучивања о проблемима који прате овакву врсту међуљудских односа, било би супротно потребама правног промета који је све чешће надилазио уско националне оквири.

2.1. Мада савремено стање националних кодификација ове гране права сведочи да је надлежност *lex fori* за садржинско (мериторно) регулисање њеног предмета изузетак у највећем броју случајева, један број њих остаје код става да су од тога могућа и одступања. Она су, начелно, условљена констатацијом органа, који примењује норму међународног приватног права, о постојању ближе везе случаја са домаћим правним поретком (*lex fori*) у поређењу са страним правом које би редовно требало применити на основу упутства из домаће норме о сукобу закона. У прилог таквог оживљавања доминације властитих закона говоре и примери из упоредне судске праксе у којима је, због нарочитог значаја појединих односа за домаћу државу, долазило до директне примене властитих закона независно од заповести колизионе норме форума (тзв. закони који се непосредно примењују, *mandatory rules*, *lois d'application immediate*).

3.1. Осим у наведеним примерима, надлежност *lex fori* представља врло укоренеано правило у упоредном праву када је реч о правилима процедуре коју следи домаћи суд (орган) поступајући по захтеву тужиоца. Исто тако, и приликом решавања проблема квалификације у међународном приватном праву. Следећи логику да се правни појмови односно правне установе, њихов смисао или правна природа, треба да дефинишу у складу са схватањима која с тим у вези постоје по закону органа који решава тај проблем, домаћи судови у највећем броју случајева посежу за решењима из својих прописа.

Меродавност права земље суда присутна је и приликом одлучивања за употребу неке од установа Међународног приватног права, које потенцијално

воде проширивању опсега надлежности права суда на рачун страног закона индикованог домаћом колизионом нормом (установа *renvoi*). Такође, и приликом санкционисања фрудалозних поступака страна, који су усмерени на избегавање надлежности *lex fori* онда када им његова решења не одговарају. Једнако тако и када треба заштитити темељне правне принципе и моралне вредности друштвеног и правног уређења домаће државе, који би могли бити угрожени ако би се реализовао налог домаће колизионе норме о примени страног закона са осетно другачијом саржином односно битно различитим принципима у односу на оне на којима је утемељен правни поредак државе суда који о спорној ствари одлучује (јавни поредак у смислу међународног приватног права, *ordre public*, *public policy*, *ordine publico*).

4.1. Поменути констатације, ипак, садрже врло упрошћен приказ случајева код којих је у законодавству или упоредној судској пракси долазило до надлежности (и примене) властитог права изван ситуација када је „распоред“ тачака везивања био такав да је водио надлежности *lex fori*. Оне зато представљају кратак увод који претходи главном задатку односно питању које смо себи поставили : како треба да поступи наш законодавац када се ускоро нађе пред конципирањем нових решења закона о међународном приватном праву. У којој мери му постојеће одредбе закона из 1982. године могу бити модел и да ли се и у ком обиму могу искористити решења неких скорашњих кодификација норми међународног приватног права као еталон у том погледу?

Овај чланак, дакле, примарно, жели да пружи одговоре на нека од постављених питања. Такође, и да провоцира стручну јавност и надлежне државне институције односно људе који у њима седе, да аргументима и критичким сагледавањем наших интереса и потреба у овом сегменту правне регулативе, квалитетно и одговорно заврше посао који им је, пре не мало времена, био поверен.

5.1. Излагање ове проблематике подељено је на онолико делова колико Међународно приватно право има правних целина. Притом смо се руководили логиком да је за примену његових норми неопходно најпре да један такав однос уопште буде заснован. Тек након тога, уколико евентуално буду настали правни проблеми у вези са његовом реализацијом, треба иницирати акцију надлежних државних органа, који би, применом властитих правила поступка, својих прописа о праву странаца да буду титулари приватних права и обавеза и меродавног закона на бази колизионе норме *lex fori*, решили спорну ствар. Неважно је притом да ли поменути прописи извиру из закона или међународног уговора који обавезује нашу државу.

2. Lex fori – судска надлежност и правила поступка

2.1. Осим у случају другачијег регулисања у међународном уговору, основи тзв. међународне судске надлежности уређени су домаћим прописима. Приликом одлучивања о својој јурисдикцији домаћи суд (орган) консултује поменуте изворе, пошутјући притом уобичајени приоритет у примени истих. Другачије речено, утврђивање тзв. директне судске надлежности у међународном приватном праву врши се на исти начин као и у стварима без страног елемента; никакво упућивање на страно право не долази у обзир.

2.2. Пре отпочивања поступка, међутим, домаћи орган мора да установи да ли се уопште ради о односима ове гране права. Одговор на то питање пружају му законске одредбе о предмету регулисања истих. У нас то питање решено је навођењем односа чије правно нормирање обухвата закон о међународном приватном праву из 1982.: „Овај закон садржи правила о одрђивању меродавног права за статусне, породичне, имовинске односно друге материјалноправне односе са међународним елементом“ (чл.1ст.1 закона).

Lex fori је, надаље, надлежан и за оцену степена релевантности страног елемента у поменутим односима. Наиме, само онај страни елемент који може уистину довести до примене посебних одредаба међународног приватног права у конкретном случају, представља правно релевантни страни елемент за ту врсту правних односа.¹

2.3. Поступак у стварима приватноправног карактера са иностраним обележјем, као уосталом и онај који важи у свим осталим случајевима (парнични, извршни или ванпарнични), одвија се у складу са прописима о процедури које предвиђа домаће право. Апсолутност овог правила није доведена у питање ни чињеницом да су од тога могућа одступања на бази закључених међудржавних уговора о узајамном пружању правне помоћи. Но, поред тако успостављене дипломатске узајамности, потребно је да се евентуалним вођењем поступка по одредбама страног закона не угрози јавни поредак државе чије је процесно право тиме дерогирано.

2.4. Нема никаквог разлога да се од овог принципа одступи у нашем будућем закону о међународном приватном праву. Ово правило имало би апсолутну важност независно од тога ко су странке у поступку пред нашим судом, као и од тога где и услед чега је настао повод за стављање у погон судског механизма (или поступање управног органа, органа социјалног старања и заштите, и сл.), те чије право треба применити као меродавно у датој ситуацији. Како се наводи у правној доктрини, оваквом надлежношћу манифестује се, између осталог, сувереност домаће државе (и њених органа) и доприноси ефикаснијем пресуђењу спорних ситуација у овом домену, будући да домаћи суд најбоље познаје властито процесно право.

¹ М.Станивуковић-М.Живковић: Међународно приватно право, општи део, Београд, 2004., стр.43,44.

2.5. По *lex fori*, најзад, треба ценити да ли је односно када се сматра да је покренут поступак у истој ствари и међу истим субјектима у страниој држави. Ово је битно стога што у случају паралелног вођења судског поступка у домаћој држави, тужени има право да се позове на чињеницу да је у страниој држави већ отпочео поступак када је домаћем суду поднета тужба којом је иницирано вођење истог (тзв.приговор литиспенденције). Домаће процесно право, према томе, има надлежност приликом оцене када се сматра да је страни поступак започет пре домаћег.

3. *Lex fori* и уживање приватних права страних лица

3.1. Домаћи закони искључиво су меродавни када треба одговорити на питање, могу ли странци и под којим условима бити носиоци оних приватних права и обавеза која уживају домаћи правни субјекти. Доступност ових права страним лицима изузетно може бити другачије правно регулисана одредбама међудржавног уговора који обавезује домаћу државу. Повољан правни положај ових лица у том случају последица је успостављања уговорне узајамности помоћу једне од познатих клаузула (н.пример, клаузула о непосредној узајамности одредба о националном третману или клаузула највећег повлашћења) односно постојања реципроцитета независно од његовог формалног извора. Међу условима који се могу тражити једино од странаца када претендују на признање неког приватног права у домаћој земљи, спада и давање одобрења од стране надлежних органа домаће државе или захтев да странац на домаћој територији има пребивалиште односно редовно боравиште. Притом се и квалификација успостављања ових последњих врши сходно прописима из *lex fori* којима су одређене и формалности које прате њихово стицање.

3.2. У међународном приватном праву Србије ово питање правно је регулисано на такав начин у једном броју посебних закона који се тичу стицања стварних права на некретнинама, (осим својине на пољопривредном земљишту у Србији), наслеђивања, усвојења, акторске кауције, и сл. За остала приватна права важи тзв. национални правни третман односно њихово стицање и уживање могуће је по систему општих права, тј. не захтева се никакав други односно тежи услов који не важи и за домаћа лица у истоветној ситуацији.

3.3. Мишљења смо да би у наш будући закон о међународном приватном праву могла ући одредба којом се, осим изузетака установљених специјалним законима и међународним уговорима, странцима гарантује принципијелно исти правни режим уживања свих приватних права која уживају и домаћи правни субјекти. Таква, у суштини, позитивна, али и неутрална, дефиниција, поседује онај ниво извесности правног положаја страних лица који су неке државе у свету промовисале у својим законима и судској пракси и не би представљала одступање од добро познатог става да одређивање правног режима уживања ових права

и обавеза странаца чини тзв.резервисани домен са апсолутном надлежношћу *lex fori* приликом његовог дефинисања. Формалним изостављањем услова реципроцитета нисмо се одрекли могућности „реципрочног“ одговора према оним државама које немају такав либералан став према нашим држављанима, јер се примена реторзних мера претпоставља у односима између истински суверених држава.

4. *Lex fori* – изузетак у материји колизије закона

4.1. Доминација двостраних колизионих норми, као тековина модерних тенденција у упоредном међународном приватном праву, учинила је да, осим заиста ретких изузетака, надлежност закона земље суда за меритум ствари, по правилу, није изричито предвиђена. То, пак, не значи да је његова улога самим тим у потпуности минимизирана односно да овај закон нема никакав утицај у погледу одређивања и примене меродавног права. Одступања постоје и могу се сврстати у неколико група. Критерији за то тичу се момента односно фазе поступка у којем се проблем појављује, да ли су ови стриктно законом прецизирани или је задатак судова да их идентификују и реше, те да ли су и стране у односу у могућности да утичу на меродаво право за меритум.

4.2. Надлежност права форума, ипак, представља правило у судској пракси великог броја држава када се ради о квалификацији тачке везивања из колизионе норме *lex fori*. Да би се дошло до надлежног закона, неопходно је одредити значење (смисао) одлучне околности из домаће колизионе норме. Најлогичније је да се у тој фази поступања домаћи суд (орган) ослони на властито право односно на његово поимање предмета квалификације.

Такав начин размишљања имплиците дошао је до изражаја и у нашем праву. Формула закона (чл. 9) говори да се право стране државе примењује „према свом смислу и појмовима које садржи.“ То показује да је наш законодавац пошао од концепта тзв.степенасте квалификације која у први мах подразумева обраћање *lex fori*, да би се у другом применило право оне државе на које указује тако дефинисана (квалификована) тачка везивања.

Сматрамо да би се исто решење могло прихватити *de lege ferenda* у нас, уз напор да се постигне што већа прецизност (и јасноћа) текста законске одредбе, нарочито у ситуацији када страно право не познаје околност (чињеницу, правни однос) која је била објекат квалификације или је познаје под другим називом од оног под којим она егзистира у *lex fori*.

4.3. На решавање случајева међународног приватног права може утицати и поимање карактера колизионе норме из домаћег права. Мада постоји апсолутна превага схватања да је колизиона норма правило императивног карактера које се примењује по службеној дужности, у мањем броју земаља сматра се да је за примену односно поступање по налогу колизионог правила нужно да лице које

за то има правни интерес (страна у приватноправном односу) затражи њену примену, уз обавезно подношење уверења (доказа) о садржини закона на који је ова указала. Пасивност странака тада може за њих произвести неочекиване негативне последице, које се огледају у одбацивању тужбеног захтева (као недоказаног) или до примене *lex fori* као резервног (нежног) решења, уколико се не жели да дође до приговора тзв. ускраћивања правде (*deni de la justice*).

С обзиром на добро познат став нашег законодавца о обавезности консултовања домаћих колизионих норми по службеној дужности, то би у нашем будућем закону исто правило требало задржати без икаквих ограда или додатних услова. На тај начин максима *iura novit curiae* задржала би једнаку вредност, без обзира на то да ли је у питању однос приватног права са или без страног обележја. Евентуално обраћање властитом праву дошло би у обзир када, упркос свих настојања у разумном року, домаћи суд не би могао доћи до сазнања о томе како је решење страног (надлежног) права о спорној ствари (н. пример, ради се о праву неке далеке државе са којом не постоје дипломатско-конзуларни односи, нити је у дотадашњој пракси било икаквих повода за примену њених закона).

4.4. Да надлежност *lex fori* може зависити од воље страна у материји уговора у међународном приватном праву добро је познато. У последње време, међутим, неке националне кодификације допуштају проширивање такве могућности и изван уобичајеног домена. Тако, рецимо, према белгијском закону из 2004. године, за развод брака у овој држави супружници могу одредити и надлежност домаћег права (чл. 55 т. 2). Према одредбама швајцарског закона такву могућност уживају актери грађанскоправних деликата у погледу њихових имовинских последица. Но, то вреди једино након проузроковања штете. Неки извори показују да слична могућност (давање надлежности закону форума) важи и у пракси француских судова: надлежност *lex fori* (француског закона) уместо страног *lex loci delicti*, међутим, мора бити изричито договорена, при чему ни једно друго (страно) право не би могло бити замена за француске прописе у овој материји.

Најшире могућности за успостављање надлежности права суда уместо страног редовно надлежног, по избору самих страна, ипак, садржане су у мађарској Уредби са законском снагом из 1979. године која се примењује на област међународног приватног права. Наиме, у чл. 8 т. 3 прописано је да „ако странке заједнички захтевају да се не примени страно право које би у смислу Уредбе било меродавно, примењује се мађарско право, тј. *lex fori*, а у случају могућности избора права, страно право“.

4.5. Остављајући без коментара теоријску заснованост оправдања за овакво ширење домашаја *lex fori* (н. пример, учење Ehrenzweig-a о томе да је право суда базично, тј. *basic law* и приликом решавања случајева међународног приватног права, те да се страно право може применити само ако у домаћем не

постоји противан интерес), желимо да укажемо на то да би се на сличан начин могло поступити и приликом усвајања решења нашег будућег закона. И то из неколико разлога.

Као прво, с обзиром на то да претежни део материје ове гране права није регулисан императивним одредбама, непосредним актерима односа о којим је реч требало би дати могућност да, познајући своје интересе и потребе, у већем обиму него раније, исте правно уреде на за њих најприхватљивији начин. Опција *lex fori*, по нашем схватању, није ни у чему инфериорна у односу на било коју другу. Зар није најлогичније да, чак и уз евентуални прећутни пристанак страна на његову надлежност, суд суди по свом праву које најбоље познаје? Поступајући на тај начин, он избегава примену и свих оних установа међународног приватног права које могу бити извор непознаница, правне несигурности и евентуалних злоупотреба у њиховој примени, како за суд, тако и за стране у тим односима. (н.пример, установа узвраћања, јавни поредак).

Друго, без обзира што паралелизам судске и законске надлежности може у себи садржавати елементе „штивовања“ коначног резултата, у савременом праву, посебно у области признања страних судских одлука, постоје механизми за сузбијање могуће злоупотребе права тужиоца у погледу једностраног одређивања надлежности суда (забрана тзв. *forum shopping*).

Лимитирање односно условљавање права на подношење тужбе протеклом одређеног времена боравка или постојања пребивалишта (боравишта) тужиоца на територији државе суда, представља једно од средстава против злоупотребе права на тужбу. Исти ефекат има и неуважавање клаузуле о избору надлежности (домаћег) суда, уколико се установи да спорна ствар нема довољно релевантних чињеница које указују на њен близак контакт са домаћом државом (н.пример, чл.6 белгијског закона о међународном приватном праву из 2004.).

4.6. Примена *lex fori* може, такође, произаћи као резултат „одбијања“ надлежности страног закона на који је указала домаћа колизиона норма: услед различитих одлучних околности за примену закона у полазној колизионој норми и оној која припада страном закону (на чију примену је ова упутила), налог из прве остаје нереализован. Ова појава позната је као узвраћање у међународном приватном праву. У зависности од врсте прихваћеног узвраћања у праву домаће државе, надлежним сада може постати полазно право (*lex fori*) или право неке треће државе (тзв. упућивање даље).

Мада неки аутори правдају постојање овог специфичног института потребом за постизањем координације правних система разних земаља и уједначавања решења сукоба закона у упоредној пракси, чињеница је да она има много више противника него присталица. Од бројних замерки које му се упућују, мислимо да нарочито треба указати на две. Прва се односи на то да прихватањем могућности „враћања“ надлежности назад (или даље) од стране колизионе норме првоупућеног закона, долази до дерогирања става

домаћег законодавца о **објективно најближем надлежном праву**. Такође и давање примата страном схватању о томе који закон евентуално радије треба применити. Свакако, не треба заборавити ни да је установа о којој је реч ипак изум судова (знаменити случај „*Forgo*“ из француске праксе с краја 19. века), а да је основни разлог за њено увођење у живот међународног приватног права био превасходно практичне природе - ширење обима примене властитих закона који су добро познати суду и погодновање домаћих држављана у односу на обим и врсту приватних права која би добили ако би се применило страно материјално право на које указује полазна колизиона норма.

4.7. Имајући у виду речено, као и проблеме практичне природе у вези са њеним функционисањем у упоредној пракси (код нас и с обзиром на различиту интерпретацију законске одредбе из чл.6 закона у погледу њеног домаћаја), разумно је очекивати њену елиминацију у новом закону о међународном приватном праву Србије.

4.8. Надлежност *lex fori* може резултирати из одбијања домаћег суда да, због тога што би примена редовно надлежног (страног) закона угрозила његов јавни поредак у смислу међународног приватног права, уместо њега примени властито право на конкретан однос. Таква употреба института јавни поредак сведочи о његовој „офанзивној“ улози: поред супротстављања страним правним решењима (одбијање њихове примене иако га на то обавезује његова колизиона норма), домаћи суд (орган) „окретањем“ према *lex fori*, омогућава настанак неког проватноправног односа који се не би могао засновати регуларним путем (н.пример, закључење брака између лица различите вере или боје коже, једнакоправност ванбрачне са брачном децом, једнак радноправни статус жене и мушкарца, и сл.).

Апстрактни карактер законских дефиниција појма „јавни поредак“ налаже судовима и другим државним органима домаће државе да, полазећи од основних правних начела, моралних стандарда цивилизованог друштва и врховних циљева властите законодавне политике у датом моменту, дефинишу шта чини садржину овог института. Притом би они нарочито морали узети у обзир начела садржана у међународним документима који имају универзалну примену (н.пример, Општа декларација о правима човека УН из 1948. „Европска конвенција о људским правима и слободама из 1950. „ и сл.).

4.9. Постојећа дефиниција јавног поретка из нашег закона о међународном приватном праву (чл.4) формално не даје основа домаћим органима да поступе на описани начин, јер има на уму једино његово дефанзивно дејство („не примењује се право стране државе ако би његово дејство било супротно Уставом утврђеним основама друштвеног уређења“). Због тога би нова одредба о томе морала у себи садржавати и могућност „замене“ страног закона домаћим, уколико су његови темељни принципи осетно другачије конципирани од принципа на којима почива правни систем *lex fori*.

4.10. Нарочита техника регулисања односа ове правне дисциплине представљена је законима који се директно примењују. Ради се у ствари о посебним супстанцијалним одредбама *lex fori* које предвиђају сопствену примену и на односе међународног приватног права, услед тога што су одређени правни односи и ситуације тесно повезане са домаћим правом и имају нарочит значај са становишта очувања кохерентности правног поретка *lex fori*. Због тога се они често називају „закони јавног поретка“ или „полицијски закони“. Као допуна колизионог метода регулисања, они се налазе на средини пута између јавног и приватног права, а поље њиховог дејства одређено је у домаћем праву независно од њених колизионих норми (*Sperduti*).

Упоредна анализа судске праксе показује да је ова врста закона најчешће била примрњивана код оних правних односа који су регулисани императивним нормама у унутарњем законодавству. Такав је, рецимо, случај са досудом издржавања деци након развода брака њихових родитеља, приликом утврђивања ванбрачног очинства, у материји међународне размене и плаћања, у области радноправних односа, заштите права потрошача као слабије стране у односу на трговце, и сл.

О постојању ове врсте норми у нас не може се поуздано закључивати. Исто тако нити о општој одредби која би давала могућност судији да директно примени домаће императивне норме на односе међународног приватног права². То, пак, не значи да такво стање треба остати и надаље. Актуелна кретања у упоредном праву говоре сасвим супротно. Због тога би приликом конципирања одговарајућих одредаба закона о међународном приватном праву Србије требало посветити потребну пажњу адекватном правном нормирању питања директне примене властитих (когентних) норми на односе са страним обележјем, независно од тога шта у датом случају налаже колизиона норма домаћег права. Притом би се морала начинити јасна дистинкција поимања садржине јавног поретка и ове врсте прописа, тако да се под појам првог не уврсте сви прописи императивног карактера домаћег права, јер би то значило његово (погрешно) прекомерно ширење и одузимање „аутономије“ деловања оним другим.

5. Уместо закључка

5.1. За одређивање места *lex fori* у будућем закону о међународном приватном праву Србије од прворазредног значаја је упоредна анализа најновијих прописа и судске праксе других земаља, али такође и добро разумевање наших актуелних потреба на овом терену односа између држава. Свакако,

² Цит. М. Станивуковић-М. Живковић: Међ. приватно право, општи део, Београд, 2004, стр. 385. Аутори наводе неке одредбе наших интерних закона за које би се могло казати да подсећају на норме које се директно примењују. То су прописи Закона о страним улагањима, Закон о основама својинско-правних односа, Закон о спољнотрговинском пословању, Закон о браку и породичним односима, и сл.

треба имати у виду да настојање за прикључивање земљама које чине Европску унију подразумева нашу обавезу уједначавања домаћег законодавства са тзв. комунитарним правом. Она је доспела, иако још нисмо обезбедили статус кандидата за улазак у њу.

Такво стање ствари, међутим, не би требало да спречи законодавца да, у односу на „остатак света,“ поступи на начин који одговара нашим актуелним интересима у регулисању материје коју обухвата међународно приватно право. У том погледу као поучни примери могу нам послужити кодификације које су се догодиле у неким европским државама последњих година. На основу њихове анализе сигурно би се могло да дође до корисних закључака за нас о томе у ком правцу иде савремено упоредно међународно приватно право.

5.2. Када се ради о проблему који је закупио нашу пажњу - питање надлежности домаћег закона у уређивању материје међународног приватног права *de lege lata* и *de lege ferenda* у нас, као дефинитиван закључак требало би констатовати следеће.

Надлежност закона суда (органа) који примењује пропис међународног приватног права представља правило у материји оцене његове „међународне“ надлежности, као и у вези са вођењем поступка генерално узев. Одступања од тога веома су ретка и односе се једино на постојање другачијег регулисања ових питања путем међународних уговора са другим земљама.

У области колизије закона ситуација је обрнута: у одсуству једностраних колизионих норми, надлежност домаћих прописа изузетна је појава. Ти случајеви последица су нарочитог значаја који домаћи законодавац придаје регулисању појединих питања или односа међународног приватног права. Због тога је, независно од примене колизионих норми форума у осталим случајевима, меродавно домаће супстанцијално право као да није у питању однос међународног приватног, већ однос унутарњег права. Прописи ове врсте, малобројни су, по правилу, и требало би да буду представљени у когентним нормама *lex fori*.

5.3. За разлику од ових одредба (тзв. закони нужне примене), за које се чини као да регулишу одређену материју без посредовања колизионе норме, до надлежности *lex fori* може да дође управо њеним стављањем у функцију, при чему се одбија финални резултат истог (у случају ризика повреде домаћег јавног поретка домаћи пропис се може чак супституисати страном редовно надлежном праву). Такође, и у случају да страном меродавно право (његова колизиона норма) садржи другачије решење о избору надлежног закона у поређењу са полазним правом (*lex fori*), сходно којем „враћа“ надлежност назад или упућује на примену прописа права треће државе (*renvoi*). Изражавамо, међутим, велике резерве у односу на опстанак установе *renvoi* у нашем праву, јер је у колизији са основном наменом колизионих норми - одређивање меродавним оног националног закона који је **по схватању домаћег законодавца** (подвукао аутор) у најближој вези са предметом регулисања колизионе норме форума.

5.4. Примена права земље суда може, такође, бити резултат квалификације неког питања као проблема процедуралног карактера. Без обзира на то какав је став страног закона о томе, третирање истог на поменути начин повлачи за собом надлежност *lex fori*. Чињеница да у том случају од нахођења надлежног органа зависи надлежност домаћег права, у значајној мери доводи у питање његову објективност. За учеснике правног промета, пак, и потребну правну сигурност. Због тога, овом проблему, генерално узев, треба посветити посебну пажњу законодавца.

5.5. На надлежност *lex fori* у погледу меритума могле би утицати и саме стране у приватноправном односу. То је, уосталом, забележено у новијим националним кодификацијама међународног приватног права и поводом оних питања која су до тада била табу тема и подручје стриктне правне регламентације. Мишљења смо да би у нашем будућем закону ваљало заузети еластичнији став према овом проблему. То поготово тамо где је због природе односа интерес појединца (страна у њима) „јачи“ од традиционалног државног „покровитељства“ приликом њиховог правног уређивања. Разлог више да тако поступимо налазимо у томе да се актери односа ове гране права, најчешће из чисто практичних разлога, радије обраћају оном суду који им је просторно најближи. Широка лепеза основа судске надлежности у упоредном законодавству и њихово често поклапање иду томе у прилог. Такође и чињеница да је број случајева у којима се искључива надлежност резервише једино за домаће судове (органе) у упоредном законодавству све мањи.

Околност да, сем ретких изузетака у упоредном међународном приватном праву, приликом признања страних судских одлука, не постоји контрола да ли је страни суд применио онај закон који би применио и домаћи суд (у држави признања стране одлуке) на меритум, у неку руку маргинализује питање судске надлежности као услова, док се тежишна тачка помера из сфере поступања и надлежности органа у област суштинског (мериторног) решавања спорне ствари. То, међутим, истиче у први план корективну улогу института јавни поредак која би требало да буде ограничена једино на случајеве очигледне инкопатибилности темељних правних вредности из страног закона и оних из *lex fori*.

Prof. Milorad Ročkomanović, LL.D.

Full Professor,

Faculty of Law, University of Niš

***Lex Fori Jurisdiction in the Serbian Private International Law:
De lege lata and de lege ferenda***

Summary

In this article, the author considers one of the significant issues in Private International Law pertaining to the scope and boundaries of national law in regulating the subject matter of this legal discipline. The author has pointed out to the current legal solutions in this area and endeavoured to provide answers and suggestions on how this problem should be solved in the prospective codification. In that context, the author has provided a comprehensive analysis of all segments of Private International Law, building his conclusions on the use of the comparative law method and experiences of other countries. Yet, taking into consideration the assumed obligation to harmonize our national legislation with the EU law, the author is profoundly aware that the process of introducing a new national system in this area does not depend entirely on our current assessment on what might be in our best interest. The author provides valuable remarks and proposes the adoption of some more contemporary solutions which significantly depart from the common understanding of the domain of applicability of national legislation in regulating legal relations in this area of law.

In due course, the author explicitly supports the standpoint that the role and the application of lex fori should be reduced to a reasonable measure and, consequently, the participants in legal transactions should be given more initiative not only in terms of determining the court jurisdiction but also in terms of determining the applicable law in this legal area.

Key words: *lex fori jurisdiction, Private International Law of Serbia, de lege lata, de lege ferenda.*

МЕЂУНАРОДНИ СУД ПРАВДЕ ЗА ПРАВА ЖИВОТИЊА

***Апстракт:** По угледу на Уједињене нације и Међународни суд правде у Хагу, настале су Уједињене нације животиња и Међународни суд правде за права животиња. У раду аутор читаоцима приближава састав и сврху постојања Међународног суда правде за права животиња и кроз анализу појединих случајева, који су били предмет разматрања овог Суда, осветљава начин његовог деловања. Аутор се у раду залаже за успостављање ефикаснијег правног механизма за поштовање права животиња и њихову заштиту од деструктивног деловања човека.*

***Кључне речи:** Уједињене нације животиња, Међународни суд правде за права животиња, нехумано поступање са животињама.*

Уводне напомене

Међународни суд правде за права животиња јесте најважнији орган Уједињених нација животиња. Ова организација настала је по узору на Уједињене нације, а на иницијативу Франца Вебера (Franz Weber), швајцарског борца за заштиту животне средине и активисте за заштиту животиња, 1979. године.

Сврха оснивања Уједињених нација животиња јесте да животиње добију правни статус, као и да се повећа утицај и политичка важност организација, чланица Уједињених нација животиња.

У саставу Уједињених нација животиња јесу преко 120 организација и институција, широм света, које имају за циљу заштиту животиња, очување природе и биолошке разноврсности.¹

¹ Детаљније о овој Организацији, видети на сајту: http://www.en.wikipedia.org/wiki/United_Animal_Nations. Преузето 16.12.2011. године.

1. Састав Међународног суда правде за права животиња и сврха његовог постојања

Међународни суд правде за права животиња има председника, два његова помоћника, из реда чланова Одбора за заштиту животиња, тела у окриљу Уједињених нација животиња, и шест до дванаест чланова пороте, који представљају организације за заштиту животиња, чланица Уједињених нација животиња. Седиште овога Суда је у Женеви.

Међународни суд правде за права животиња основан је са циљем да, путем моралног, симболичног, јавног гоњења представника људског рода који окрутно поступају са животињама, делује када такво нехумано понашање није правно санкционисано. Пред лице правде изводе се не само они који непосредно делују против животињског света, већ и они који подстичу такво понашање, укључујући и министре одређених ресора, председнике влада и председнике појединих држава.

Скоро сваке године, пред Међународним судом правде за права животиња спроводи се најмање један поступак, који третира одређени случај озбиљне злоупотребе животиња.

Сваки од поступака пред Међународним судом правде за права животиња одржава се у присуству представника медија и уз учешће експерата за права животиња. Суд јавно објављује своје пресуде и упознаје јавност са ставом о решавању конкретног случаја угрожавања животињског света.²

Од када је основан, Међународни суд правде за права животиња поступао је у око тридесетак међународних случајева окрутног поступања човека према животињама. Као проблеми, третирану су: масакри слонова у Африци; покољи беба-фока у Канади; борбе са биковима у Шпанији, Француској и Португалу; експерименти над животињама и вивисекција;³ нехуман третман животиња за клање; убијање китова и делфина; убијање миграторних птица у Европи; транспорт животиња које живе на фармама; убијање дивљих коња у Аустралији; прогон и убијање опасних раса паса у Немачкој,⁴ итд.

2 Подаци преузети са сајта: http://www.en.wikipedia.org/wiki/United_Animal_Nations, 16.12.2011. године.

3 Израз „вивисекција“ је сложеница која има корене у латинском језику. Састављена је од речи „vivi” – „жив” и „sectio” – „сечење”, и у дословном преводу значи сечење живог ткива. Више о значењу самог термина „вивисекција” видети на сајту Енциклопедије Британика <http://www.britanica.com/ebc/article-9382118?query=Vivisection&ct=>. Преузето 17.12.2011. године.

4 Подаци преузети са сајта: http://www.swissinfo.ch.facebook.com/note.php?note.php?note_id=331997632639, дана 20.12.2011. године.

2. Деловање Међународног суда правде за права животиња

а) Случај прогона и убијања паса у Немачкој

Међународни суд правде за права животиња је, 7. маја 2001. године, донео пресуду против немачког канцелара, вицеканцелара, председника државе и одгајивача опасних раса паса, у случају прогона и убијања паса у Немачкој.

Немачки политичари и одгајивачи опасних раса паса оптужени су за: масовно истребљење паса (расе амерички пит бул теријер, бултеријер, бул мастиф, булдог, амерички стафорд теријер, итд); за подстицање њиховог прогона и уништавања; као и за њихово злостављање и злоупотребу.

Међународни суд правде за права животиња, у овом случају, утврдио је следеће чињенице: током 2000. године, на територији Немачке спроведен је масовни прогон, присилна кастрација, обавезно задржавање у кавезима и одгајивачницама смрти, као и безброј еутанација опасних раса паса, као последица масовне хистерије грађана Немачке, изазване повређивањем или убијањем људи од стране ових паса.

Међународни суд правде за права животиња је, на основу резултата јавне расправе и изведених доказа, утврдио постојање одговорности немачких политичара и одгајивача опасних раса паса за њихово масовно истребљење.

Суд, у својој пресуди, захтева да се без одлагања престане са масовним прогоном и убијањем опасних раса паса, на територији Немачке, и тражи, да они којима одгајање и обука таквих раса паса доноси профит и политичари, који нису предузели ништа да се спречи масовно истребљење ових животиња, кривично одговарају.⁵

б) Случај нехуманог третмана животиња за клање у Европи

Међународни суд правде за права животиња је, 11. марта 2002. године, донео пресуду против политичара, државних службеника, представника синдиката и индустријалаца земаља чланица Европске уније и Пољске, у случају нехуманог поступања са животињама за клање на територији европских земаља.

Споменуте субјекте оптужница терети за озбиљне злочине против достојанства и права животиња за клање.

Међународни суд правде за права животиња је на јавној расправи и на основу изведених доказа, поред осталог, утврдио: да се у Европској унији судбина животиња за клање погоршала и да су одговорни на власти неспособни или сувише лењи да заштите животиње од најгорих облика мучења; да многе кланице кољу животиње без довољно или без примене средстава за омамљивање, чиме оне бивају комадане на делове, при пуној свести, уз неизрециви бол и патњу;

⁵ Подаци преузети са сајта: <http://www.angelfire.com/biz6/dogholocaust/internaticourt.html>, 16.12.2011. године.

да представници европске власти својим односом према животињама за клање утичу на ширење дехуманизације и растуће бруталности у друштву, нарочито, допуштањем ритуалних клања животиња, у име религије и слободе вере; да је пољопривредна политика Европске уније непријатељски настојена према животињама; животиње за клање сматрају се стварима за једнократну употребу; многе од ових животиња рођене су коришћењем технике вештачке оплодње, брутално се присиљавају на узимање великих количина хране, живећи, притом, на суженом простору; неуважавање потреба тржишта, има за последицу, извоз животиња за клање у иностранство или њихово уништавање у земљи рођења.⁶

Уважавајући резултате доказног поступка, Међународни суд правде за права животиња нашао је да су оптужени криви по свим тачкама оптужнице.

Пресудом је Суд затражио од Европске комисије и Европског парламента да заштита права животиња буде заједнички циљ свих држава чланица Европске уније, инкорпорисан у највиши правни акт ове заједнице и да се животињама уставом и законима зајемчи право на браниоца.

Од Европске комисије, осим тога, Међународни суд правде за права животиња тражи да формира Комисију за права и заштиту животиња, које ће се састојати од представника европских друштава за заштиту животиња.

Међународни суд правде за права животиња захтева да се континуирано контролишу узгој животиња за клање и рад кланица, путем камера за надзор, као и да се интензивира контрола животиња које се превозе.

Став је Међународног суда правде за права животиња да треба укинути извозне субвенције и забранити ритуална клања животиња.

Суд инсистира на томе да индустрија меса мора бити подвргнута контроли Комисије за етику.⁷

в) Случај масакра беба-фока у Канади

Међународни суд правде за права животиња је, 5. децембра 2005. године, донео пресуду против канадске владе, у случају масакра арктичких фока.

Тадашњи премијер Канаде, министар рибарства и министар животне средине оптужени су да су помагали, подржавали и охрабривали вишегодишње клање фока на канадским „пољима леда“.

⁶ Да би био ублажен притисак на тржиште, уз благослов одговорних у Европској комисији, уништено је више милиона говеда и на стотине хиљада телади, чак и оних старости од неколико дана. За то је произвођачима животиња за клање исплаћивана премија за њихово уништавање. Подаци наведени у пресуди Међународног суда правде за права животиња од 11. марта 2002. године. Преузето са сајта: <http://www.birghteyes.dk/dataentry/default.asp?id=37&mnu=37>, дана 20.12.2011. године.

⁷ Интегрална верзија ове пресуде може се видети на сајту: <http://www.birghteyes.dk/dataentry/default.asp?id=37&mnu=37>. Преузето 20.12.2011. године.

Међународни суд правде за права животиња је пресудом, у овом случају, утврдио: да се сваке године, на територији Канаде, мучи и убије на стотине хиљада фока;⁸ да се фокама скида кожа док су још живе⁹ и да се крше канадски прописи о рибарству, толерисањем убијања фока млађих од дванаест дана старости.¹⁰

На основу спроведеног доказног поступка, Међународни суд правде за права животиња огласио је кривим: канадског премијера, министра рибарства и министра животне средине за промовисање вишегодишњег, прекомерног и свирепог лова на фоке.

У пресуди Међународни суд правде за права животиња апелује на канадску владу да одмах прекине са овим неморалним и нечасним ловом на фоке.

Суд тражи од Европске уније да уведе забрану увоза свих производа од фока, који потичу из Канаде и позива грађане свих земаља света да бојкотују канадске производе и Канаду, као туристичку дестинацију.

За све време, док се не забрани лов на фоке, Међународни суд правде за права животиња захтева од канадске владе да укине постојећу забрану протока информација и омогући присуство посматрача лова на фоке.¹¹

г) Случај борбе са биковима у Шпанији, Француској и Португалу

Међународни суд правде за права животиња је, 23. јуна 2008. године, донео пресуду против председника Француске, премијера Француске, председника Владе Шпаније, председника Европске комисије, председника Португала, Националне федерације школа за борбу са биковима, Националног синдиката организатора корида и Професионалне уније матадора, у случају борбе са биковима.

Сви именовани, оптужени су да су: толерисали и подржавали вишегодишњу праксу борбе са биковима; да су прекршили француско законодавство које забрањује организацију корида; да су проневерили новац пореских обвезника, кроз подршку борбе са биковима, путем организације корида; да су подстицали младе људе на чињење аката окрутности према животињама; да су промовисали

8 У Канади, у периоду од 2002. до 2005. године, убијено је око милион фока. Подаци преузети са сајта: <http://www.ecop.info/english/e-seal-kill.htm>, 27.12.2011. године.

9 Обдукција закланих фока показала је да је са 42% младунаца-фока, још док су били живи, скинута кожа. Подаци преузети са сајта: <http://www.ecop.info/english/e-seal-kill.htm>, 27.12.2011. године.

10 Према расположивим подацима, 95%, од убијених фока су младунци, старости до три недеље живота. Преузето са сајта: <http://www.ecop.info/english/e-seal-kill.htm>, 27.12.2011. године.

11 Интегрална верзија ове пресуде може се видети на сајту: <http://www.ecop.info/english/e-seal-kill.htm>. Преузето 27.12.2011. године.

и финансирали школе борбе са биковима; да су подстицали јавност да ужива у призору мучења и убијања бикова.^{12 13}

Пресудом Међународног суда правде за права животиња, у конкретном случају, утврђено је да се на територији Шпаније, Португала и југа Француске и даље организују корида, примитивни и варварски реликт из прошлости, којим се вређају основни етички принципи модерног европског друштва и утиче на повећање обима агресије код одраслих, а младе подстиче на чињење аката окрутности према животињама.

Међународни суд правде за права животиња, означеном пресудом, огласио је кривим лидере Француске, Шпаније и Португала за подржавање и подстицање борбе са биковима и саучесништво у актима суровости према животињама.

Међународни суд правде за права животиња позива на забрану, што је пре могуће, свих форми борбе са биковима, који укључују узнемиравање, тортуру и убијање бикова.

Међународни суд правде за права животиња захтева: укидање свих субвенција за организовање корида; затварање свих школа за борбу са биковима и забрану малолетницима, испод шеснаест година, да присуствују коридама.

Међународни суд правде за права животиња тражи укидање клаузуле у Протоколу бр. 33, Уговора из Амстердама (која се односи на добробит животиња, *напомена аутора*) о поштовању традиције држава, чланица Европске уније, као и организацију референдума, путем кога би противници кориде изразили своје мишљење.¹⁴

д) Случај клања китова и делфина у Јапану, Норвешкој, Исланду Гренланду и Фарским острвима

Међународни суд правде за права животиња је, 22. фебруара 2010. године, донео пресуду против министара рибарства Јапана, Норвешке, Исланда, Гренланда и Фарских острва, у случају клања китова и делфина.

Министри рибарства, наведених држава, оптужени су за: саучесништво у мучењу и уништавању десетине хиљада китова и делфина, на годишењем нивоу; кршење међународног права;¹⁵ плачку живог наслеђа које припада целом

12 Преузето са сајта: http://www.ffw.ch/uploads/media/ENG_caroline_Lanty.pdf, 21.12.2011. године.

13 Насупрот изнетим оптужбама, има мишљења да су кориде део националне баштине и европско културно добро, као и да су веома важне за привреду Шпаније, Португала и Француске. О томе, опширније видети на сајту: http://www.swissinfo.ch.eng/Bullfighting_is_placed_in_the_dock_in_Geneva.html?cid=6751850. Преузето 20.12.2011. године.

14 Интегрална верзија ове пресуде може се видети на сајту: http://www.matp-online.org/images/articles/ENG_verdict.pdf. Преузето 21.12.2011. године.

15 Реч је о: Међународној конвенцији о регулисању лова на китове из 1946. године, са Протоколом из 1956. године; Конвенцији о међународном промету угрожених врста дивље

свету; непримењивање принципа предострожности у погледу очувања живота у океанима; намерно угрожавање морских екосистема и намерно угрожавање живота људи, дистрибуцијом прехранбених производа од китова и делфина, без информисања јавности о њиховој токсичности.

Међународни суд правде за права животиња је, поступајући у конкретном случају, а на основу изведених доказа, утврдио: да упркос мораторијуму који је Међународна комисија за лов на китове увела још 1986. године, у погледу лова великих сисара – китова и делфина, тога се не придржавају: Јапан, Норвешка, Исланд, Гренланд и Фарска острва. Сваке године, преко две хиљаде великих китова и на десетине хиљада мањих китова и делфина страда од људске руке.¹⁶ Китовима и делфинима прети опасност од истребљења од стране човека и кроз друге активности: путем риболова и испуштањем загађујућих материја у океане. Погубно на популацију китова и делфина утичу и климатске промене.

Међународни суд правде за права животиња је на основу спроведеног доказног поступка утврдио кривицу министара рибарства: Јапана, Норвешке, Исланда, Гренланда и Фарских острва, по свим тачкама оптужнице.

У пресуди Суд нарочито апелује на Међународну комисију за лов на китове да одржи мораторијум на снази за лов свих китова и делфина.

Од приморских држава, Међународни суд правде за права животиња захтева да утврде тзв. економске зоне, у којима ће бити забрањен лов китова и делфина.

Међународни суд правде за права животиња, овом пресудом, упућује позив Светској здравственој организацији да препоручи или забрани употребу прехранбених производа који потичу од китова и делфина, због њихове токсичности.

Суд апелује на све државе да подрже Аустралију у њеним напорима да, пред Међународним судом правде у Хагу, буде кажњен Јапан, који крши норме међународног права, ловом китова у међународним водама Антарктика.¹⁷

фауне и флоре из 1973. године („Службени лист СРЈ – Међународни уговори“, бр. 11/2001); Конвенцији о миграторним врстама дивљих животиња из 1979. године („Службени лист СРЈ – Међународни уговори“, бр. 102/2007); Конвенцији о очувању европске дивље флоре и фауне и природних станишта из 1979. године („Службени лист СРЈ – Међународни уговори“, бр. 102/2007) и Конвенцији о биолошкој разноврсности из 1992. године („Службени лист СРЈ – Међународни уговори“, бр. 11/2001).

¹⁶ Помор великог броја китова олакшан је људима, у претежном делу, због тога што ове животиње, будући да немају природне непријатеље, немају и нервни систем конципиран тако да одговори на напад. „Они ће издржати своје клање потпуно свесни, до последњег даха“. Преузето са сајта: <http://www.ien.ie.2010/irish-seal-sanctuary-represent-whales-and-dolphins-at-the-international-court-of-justice>, дана 21.12.2011. године.

¹⁷ Интегрална верзија ове пресуде може се видети на сајту: <http://www.ien.ie/irish-seal-sanctuary-represent-whales-and-dolphins-at-the-international-court-of-justice>. Преузето 21.12.2011. године.

Закључна разматрања

Уједињене нације животиња и Међународни суд правде за права животиња настали су као одраз потребе да се учини корак напред у правној заштити животиња.

Иако одлуке Међународног суда правде за права животиња не обавезују правно, већ само морално, њима се врши притисак на свест људи о неопходности успостављања мира са природом и поштовања елементарних права животиња.

Нехумано поступање са животињама, масовни прогони, њихово убијање и одумирање појединих животињских врста, зарад профита и богаћења представника људског рода, показују да тридесетогодишње деловање Међународног суда правде за права животиња није довољан штит за ефикасну правну заштиту животиња. Очигледно, постоји ургентна потреба за успостављањем ефикаснијег правног механизма, који би спречио еколошки деструктивне активности људског рода, обезбедио да човек поштује субића са којима живи на планети Земљи и осигурао свој опстанак.

Prof. Nataša Stojanović, LL.D.

Full Professor,

Faculty of Law, University of Niš

THE INTERNATIONAL COURT OF JUSTICE FOR ANIMAL RIGHTS

Summary

The United Animal Nations and the International Court of Justice for Animal Rights have been established upon the model of the United Nations Organization and the International Court of Justice in the Hague, primarily as a reflection of the need to promote the legal protection of animals. In this paper, the author provides an overview of the composition and objectives of the International Court of Justice for Animal Rights. Further on, the author casts more light on the workings of this Court by analyzing some cases which have been adjudicated by this Court. The inhuman treatment of animals as well as the slaughter, persecution and extinction of some animal species (usually for profit and enrichment of the human species) show that, in the past thirty years of its operation, the International Court of Justice for Animal Rights has not managed to provide a sufficient shield for an efficient legal protection of animals. In this paper, the author points out to the urgent need to establish a more efficient legal mechanism which would ensure the observance of animal rights and protect animals from the destructive activities of human beings.

Key words: *United Animal Nations, International Court of Justice for Animal Rights, inhuman treatment of animals.*

Проф. др Драган Вујисић, ванредни професор
Правни факултет Универзитета у Крагујевцу
Доц. др Видоје Спасић, доцент
Правни факултет Универзитета у Нишу

UDK: 005.336.5:334.63/64

ИНОВАТИВНОСТ – КЉУЧНА ДЕТЕРМИНАНТА УНАПРЕЂЕЊА КОНКУРЕНТНОСТИ

Апстракт: Данас, у време глобалне економије и дигиталног окружења конкурентност привредних субјеката представља кључни фактор не само успешности, већ и опстанка на тржишту. Конкурентност је условљена бројним факторима, а један од најзначајнијих начина за ефективно достизање и одржавање конкурентске позиције пословног система на тржишту је примена иновација. Иновација постаје све значајнији појам и у савременом информационом друштву, чију инфраструктурну основу чине информационо-комуникационе технологије (ИКТ). Анализом резултата истраживања утврђено је да примена савремених технологија највише утиче на појаву иновација процеса и иновација маркетинга, а да мањи или готово незнатан утицај има на иновације производа и организације. Такође, иновативна делатност има већи значај за мање привредне субјекте, који немају финансијска и материјалне ресурсе као велики системи, па је иновативност њихова скоро једина шанса опстанка на тржишту.

Кључне речи: иновација, знање, технологија, конкурентност.

УВОД

Данас, у време глобалне економије и дигиталног окружења конкурентност привредних субјеката представља кључни фактор не само успешности већ и опстанка на тржишту. Глобализација представља први економски тренд економије засноване на знању. Главна карактеристика економског просперитета у глобалној економији је конкурентност заснована на знању.¹ У времену брзих технолошких промена, да би се остало у технолошки конкурентно, привредни субјект мора константно

¹ Крстић, Б., Интелектуални капитал и конкурентност предузећа, Ниш, 2009, стр. 5.

да се мења и прилагођава изазовима будућности. Он мора водити рачуна и о растућим и модификованим потребама и интересима клијената и налазити начине да испуни њихова очекивања. У савременој економији кључну улогу све више имају „радници знања“, који по том основу постатју нови капиталисти.

Нема сумње да је у условима савремене економије конкурентност постала императив не само просперитета, већ и опстанка пословних система на тржишту. Да би неки привредни субјект, односно пословни систем постигао и/или одржао конкурентну предност на тржишту, он има перманентну потребу за променама у одређеним сегментима, а посебно сфери **иновација, кроз иновативно-развојни процес**. У савременом информационом друштву, и дигиталном окружењу које се заснива на примени **информационо-комуникационих технологија**, иновација још више добија на значају.

1. ИНОВАЦИЈА У ПОСЛОВНОМ СИСТЕМУ

Иновација представља мултидимензионални феномен. Начелно, иновација, или увођење исплативих новина, подразумева стварање новог производа или унапређивање постојећег, смањење инпута, повећавање продуктивности и/или искоришћење опреме или времена, побољшавање квалитета производа и/или услуга, повећавање сигурности, унапређење пласмана, односно сваку предузету меру која води ка порасту конкурентности пословног система.

У ширем смислу, иновација представља нови начин приступа или решавања проблема или задатака у најразличитијим подручјима људске делатности (уметност, наука, привреда, управљање, право и др.).

У ужем смислу, иновацијом се сматра нови начин решавања проблема или задатака у привреди (техници, производњи, организацији, маркетингу, итд.). Ново решење је најчешће релативно новог карактера, тј. може обухватати примену туђега искуства, односно већ познатих решења која још нису примењивана у одређеној средини. Посебна врста иновације су проналасци (изуми), које карактерише апсолутна новост, и који се могу заштитити у облику патента. Под техничком иновацијом подразумевамо сваку рационализацију процеса рада (у било ком облику или фази), која настаје применом познатих техничких средстава или технолошких процеса којима се постижу одређени корисни (позитивни) ефекти било које врсте (повећање продуктивности, смањење трошкова или губитака, повећање профита, заштита или унапређење човекове околине и тд.).

Иновације се могу категорисати на више различитих начина по: 1) професионалности аутора - професионалне иновације и аматерске иновације; 2) месту стварања: предузетничке иновације (иновације створене у рандом односу) и иновације индивидуалних иноватора. По врсти оне могу бити: а) проналасци (изуми) - иновације које се штите патентом према закону о патентима и б) know-how (“знати како”) као фактичка знања и искуства потребни за постизање одређеног циља.

Некада су иновације представљале мање-више случајне резултате појединаца. Данас су оне, по правилу резултат организованих истраживања снажних стручних тимова јаких корпорација, или мале, али инвентивне и мотивисане групе експерата у мањим компанијама или лабораторијама и научним институцијама. У науци се разликују неколико нивоа истраживања, односно иновација.

Иновације фундаменталних истраживања. Суштински, ово су најзначајније иновације. Њихов резултат може бити епохалног карактера. Не дешавају се често, али ако се остваре, онда то, по својој суштини, нису иновације, већ научна открића која се не могу присвајати и правно штитити, већ су заједничка својина читавог човечанства. На њима се темеље примењена и развојна истраживања, а по правилу отварају могућност «технолошких скокова» које карактерише настанак многих проналазака и иновација нове врсте.

Иновације примењених истраживања. Таква истраживања се врше «по задатку» са тачно дефинисаном сврхом, а њихов резултат су нови поступци, материјали, технологије и сл. Примењена истраживања с временом постају општа својина човечанства, у зависности од тајности којом се штите. Међутим, пре него што постану општа својина човечанства, могу донети велике профите онима који су их финансирал.

Иновације развојних истраживања. Ове иновације представљају уско циљана истраживања (у склопу развоја нових производа, уређаја, технологија, материјала, пословних стратегија и др.). Резултирају крупним иновацијама (нпр. персонални рачунар) које ће пре или касније такође «провалити» и савладати многи легални и илегални конкуренти. Зато инвеститор нове иновације настоји да их што пре укључи у производњу и пласман, јер постоји реална опасност да ће веома брзо тржиште преплавити копије развијених иновација засноване на оригиналној.

Пословна иновација може интегрисати иновације у следећим кључним подручјима: а) производи /услуге; б) процеси и технологије; ц) маркетинг, и д) организација. *Иновације производа/услуга* обухватају увођење новог или значајно унапређеног производа, односно услуге. *Иновације процеса и технологије представљају* примену новог или значајно унапређеног процеса производње или метода дистрибуције, са циљем да се постигну одређени корисни ефекти: смање трошкови производње или дистрибуције, побољша квалитет или произведе нови, односно значајно унапређен производ. *Иновације маркетинга* су имплементација нових метода маркетинга, укључујући значајне промене у дизајну или паковању производа, промоцији и дистрибуцији производа или утврђивању цене производа. *Иновације организације* представљају примену нових организационих метода у пословној пракси, организацији радних места или у односима са окружењем, са циљем да се повећају перформансе ПС.

2. ОД ИНВЕНЦИЈЕ КА ЗНАЊУ И ТЕХНОЛОГИЈИ

У основи процеса технолошке иновације налази се инвенција или откриће. Инвенција или откриће је резултат креативног процеса који је често последица среће и случајности, због чега је њихово предвиђање и планирање отежано. Критеријуми који се узимају у обзир приликом процењивања успешности инвенција и открића су више технички него комерцијални. Важније је да ли одређена технологија служи да се одређена пословна активност изврши, него да ли та активност може и у којој мери да применом дате технологије оствари профит. Путем патената, инвенција и открића омогућава се њиховим ствараоцима успостављање потенцијала за економски успех (ренту) са иновацијама које следе, али постоји значајан временски размак (10 година и више) између времена одвијања научног истраживања и коришћења резултирајућих инвенција и открића за стварање успешних иновација (суперпроводљивост и генетски инжењеринг су савремени примери).

Да би инвенција постала иновација, даљи предузетнички напори морају да се предузму за њен развој, производњу и комерцијализацију. Није редак случај да инвенција, чак и кад је заштићена патентом, не заврши као иновација. За развој друштва од посебног значаја су технолошке иновације производа и технолошке иновације процеса. Њихов економски значај постиже се дифузијом. Дифузијом технологија оне се свеобухватно прихватају и усвајају од корисника који нису њени аутори- иноватори и инвентори.

Знање представља представља претпоставку сваке инвентивне делатности и у предузећу може имати различите форме. Појам знања може се посматрати и поделити по различитим критеријумима.

Некодификовано (имплицитно) знање је оно кога је тешко јасно исказати на начин да је потпуно разумљиво и комплетно. Код *кодификованог знања* – публикованог нпр. у шемама, формулама или компјутерском коду – не постоје дилеме око интерпретације и значења. Некодификовано или имплицитно знање је тешко за трансмисију, а сами трошкови трансфера су већи. Недостаци се могу отклонити директном комуникацијом са извором знања. Што је виши ниво кодификације знања, трансфер је економичнији. Овај трансфер не захтева директан, непосредан контакт са извором знања.

Многе технологије су јавно доступне, лако и јасно *видљиве* једном када су купљене. Нови производи су типични примери за то. Процесне технологије су често знатно другачије. Како је у многим случајевима код процеса *невидљив* споља, односно одређен је унутар самог производа, то је он неподеснији за имитацију и копирање. Због тога многе процесне технологије могу бити успешно заштићене од стране свог власника и јесу предмет интензивне патентне заштите.

Добро је познато да открића (*позитивно знање*) могу усмеравати истраживање на подручја од којих се много очекује, избегавајући на тај начин

безизлазне ситуације. Често се заборавља да је знање о неуспесима (*негативно знање*) које се може исказати као “тај приступ не функционише”, такође вредно за усмеравање алокације ресурса у правцима који више обећавају.

Аутономно знање је оно које може донети вредност без великих модификација система у које може бити уграђен. Тако, нпр. убризгавање горива, стартер и управљачки систем су иновације које не захтевају радикалне модификације у аутомобиле. *Систематска иновација*, с друге стране, захтева модификацију осталих супсистема.² Карактеристика знања је да има облик јавног добра – коришћење од стране једог субјекта не утиче на обим и могућност коришћења од стране других и не умањује његову супстанцу. Ово се посебно односи на научно знање.

Док вишеструко коришћење не утиче на смањење знања – у ствари, оно може бити повећано путем *learning by using* (учење кроз коришћење) – економска вредност може бити знатно смањена са симултаним коришћењем од више субјеката. Повећањем понуде на тржишту, имитатори могу драматично смањити тржишну вредност знања. Мада није изложено хабању и амортизацији као највећи део физичке имовине, знање је изложено обезвређивању услед стварања новог знања.

Трошкови трансфера су врло различити између невидљиве и видљиве имовине. Генерално, трошкови трансфера расту са растом имплицитног дела знања. Трошкови трансфера физичке имовине могу бити високи или ниски, али се могу релативно лако проценити, што није случај са невидљивом имовином. Значајна разлика између физичке и имовине засноване на знању је у постојању и применљивости права својине. Физичка имовина је знатно заштићенија. Својину је релативно лако дефинисати и њене “границе” релативно лако одредити, што није случај са невидљивом имовином.

Један правац размишљања односи се, на различите облике права интелектуалне својине, као што су патенти, пословне тајне, жигови-марке, ауторска и сродна права, који обезбеђују обухватну заштиту, али то није све. Постоје “празнине” и “пукотине” у обухвату права интелектуалне својине. Осим тога, неке форме права интелектуалне својине, као што су патенти, права знакова разликовања и ауторска (и сродна) права трају ограничено време, чега нема код физичке имовине.

Технологија је скуп знања о поступцима и процесима који се примењују у производњи, али и у другим областима људске активности. Скуп поступака и процеса у разним областима људске делатности може се означити *технологијом у ужем смислу*, а заједно са технолошким знањима *технологијом у ширем смислу*. Средства рада, односно технику, с обзиром на то да је у њима опредељено знање развијено у претходном периоду, можемо назвати *опредељеном технологијом*,

² Тако, нпр., сијалица са волфрамским влакном није могла бити широко примењена без система за производњу и пренос електричне енергије.

док се технологија, како је већ дефинисана у ужем смислу, може назвати *неопредмеђеном технологијом*.

Високе технологије представљају врхунски резултат повећаног и специфично структурисаног улагања у научноистраживачки рад. Оне су производ интензивне интерактивне везе науке и привреде, али и целовитог развоја научноистраживачког комплекса и иновационе активности.

Високе технологије и информатизација нису само део глобалног такмичења за превласт у економској и политичкој структури светске привреде, него и део институционалног уређења и начина на који се технологија користи од масе становника у свакодневној пословној и животној активности. Високе технологије широког спектра су потврда улоге кључног фактора у техно-економској парадигми и свеобухватном и комплексном утицају на економски и друштвени развој.³

3. ТЕХНОЛОШКЕ ИНОВАЦИЈЕ И ТЕХНОЛОШКО ПРЕДУЗЕТНИШТВО

Технолошке промене су промене једног или више инпута, процеса, техника или методологија које побољшавају мерљиви ниво перформанси производа или процеса. Кључни елементи технологије могу бити имплицитни, што отежава њихово имитирање или копирање. Занатски рад и искуство садрже многе значајне имплицитне компоненте тако да се значајан део занатске технологије не може исказати или кодификовати у облику приручника, рутина и процедура, рецепата, општих правила или осталих експлицитних облика. Технологије су финални резултат развојне активности и практичне примене инвенција и открића. *Технолошке иновације* су прва примена науке и технологије у новом смеру са комерцијалним успехом. Оне укључују нове производе и процесе и/или значајне технолошке промене у производима и процесима.

Иновација је примењена тек када се понуди на тржишту (*иновација производа*) или се употреби у производном процесу (*иновација процеса*). Кључни критеријуми за вредновање успешности иновационе активности и иновација су више комерцијалне него техничке природе. Иновација је успешна ако је могуће њеном комерцијализацијом повратити средства инвестирана у њен развој и остварити профит.

Радикалне иновације се односе на увођење потпуно нових производа и услуга и/или нових система производње и дистрибуције и чине постојеће производе и услуге неконкурентним. Ове иновације могу да обухвате радикално

³ Оптичка влакна, као релативно нова технологија, која својим обележјима спада у категорију високих технологија, могу се применити у читавом низу различитих намена од најсавременијих (оптички компјутер, оптички диск, ласерска хирургија) до релативно стандардних и традиционалних области технолошког развоја.

нове технологије, али и да се заснивају на другачијој примени и комбинацији већ постојећих технологија. *Инкременталне (пузајуће) иновације* су нижег нивоа и подразумевају адаптацију, побољшање и/или усавршавање постојећих производа и услуга и/или постојећих система производње и дистрибуције (нпр. различите генерације микропроцесора за рачунаре). Њихова примена не чини претходне производе неконкурентним. По правилу, већ постојеће фирме, дају предност инкременталним иновацијама, док су новоформиране више склоне радикалним иновацијама.

Иновације су резултат организованих, постепених и дуготрајних активности. Свака иновација, као и технолошка примена проналаска, има своју еволуцију, односно технолошку трајекторију. Због тога су у пракси чешће појављују инкременталне од радикалних иновација.

Поред производне способности, односно инвестиционе способности од посебног значаја постаје *иновациона способност*. Иновациона способност се манифестује у променама и побољшањима старих и изналажењу нових производа и услуга, новим достигнућима маркетинга, новим формама дистрибуције и канала продаје и новим потенцијалима економије обима – било по величини, било по разноврсности. Иновациона способност неког предузећа обухвата, дакле, два аспекта. *Прво*, способност трансформације, прилагођавања или побољшања производних система, метода, поступака и процеса, самих производа и инпута производног процеса. Циљ је одржавање и побољшавање конкурентности на домаћем и иностраном тржишту, у динамичком контексту. *Друго*, способност стварања нових технолошких решења, иновација, развојем нових производа, нових технолошких поступака, метода, средстава и процеса. Ова способност обухвата потенцијале креирања мањих (инкременталних), као и великих (радикалних) технолошких иновација. Показало се, чак, при конкретним истраживањима да кумулативни карактер инкременталних иновација надмашује економске ефекте радикалних иновација.

Најтипичније иновације које мењају конкурентску предност економског агенса су: 1. Нове или промењене технологије; 2. Нове или промењене потребе купца; 3. Неопходност нових индустријских сегмената; 4. Промењени инпути трошкова или користи; 5. Промене у управљачкој функцији.

Конкурентска предност има: *релативну димензију* - конкурентска предност је резултат поређења активности фирме са активношћу конкурентата; *апсолутну димензију* - конкурентска предност је резултат постојања тржишта за оно што фирма производи. Технологија и иновације имају кључну улогу у повећању продуктивности, развоју нових производа и услуга и стварању апсолутних и компаративних предности. Због улоге коју има у савременом економском животу, иновацију се назива “привредном религијом”.⁴

4 *The Economist* (20th February 1999).

Предузетништво је кључни покретач процеса технолошке иновације. *Технолошко предузетништво* се односи на скуп активности којима се, заједно са комерцијалним и техничким светом, креирају нове комбинације ресурса, са циљем остварења иновације у профитабилном правцу. Технолошко предузетништво може укључивати једног индивидуалног учесника (*индивидуално предузетништво*) или комбиноване активности више учесника у организацији (*корпоративно предузетништво*). Инвенције, открића и технологије су резултат проналазачке и експерименталне активности, као и систематских базних и примењених научних истраживања (*активности*). Технолошка иновација је резултат развојних активности у области производа, процеса и тржишта. Технолошко предузетништво укључује развој производа, процеса и тржишта (активности) и развој административних способности.

4. УЛОГА ИНТЕЛЕКТУАЛНЕ СВОЈИНЕ У ПОСЛОВНОМ СИСТЕМУ

Интелектуална својина може се посматрати са правног и економског аспекта.

Правни облик интелектуалне својине своди се на скуп права којима се штити одређени облик интелектуалне својине, под законом прописаним условима и уз одређена законска ограничења.

Економски аспект проширује појам интелектуалне својине и на оне облике интелектуалне својине који нису регулисани законима, а које је могуће користити као средство за заштиту инвестиције. Најочитији пример тог проширеног концепта је пословна тајна или разне информације и знања који имају практичну употребљивост и воде брзој комерцијализацији производа или услуга на тржишту.

Права интелектуалне својине дозвољавају аутору да користи свој рад у комерцијалне сврхе искључиво на ограничени временски период. Заузврат што одобрава таква права и друштво има вишеструке користи, као на пример:

- Одржавањем коректне конкуренције и подстицањем широког спектра квалитетних роба и услуга;

- Јачањем привредног развоја и запослености;
- Давањем подршке иновацијама и креацијама;
- Промовисањем технолошког и културног напретка;
- Обогаћивањем пула општег знања.

Интелектуална својина у свом ужем, правном значењу, није средство економског развоја ако се привредно не користи. Другим речима, ниједно право интелектуалне својине нема економску вредност само по себи. Оно што претвара интелектуалну својину, као духовну или нематеријалну категорију у економску вредност јесте њено продуктивно коришћење и комерцијализација. Привредни

субјекти претварају интелектуалну својину у робу са којом излазе на тржиште и то је суштински смисао њеног практичног постојања.

Економски поглед на интелектуалну својину фокусира се на имовинску вредност која лежи у интелектуалној својини и која се може материјализовати само уколико се економски користи, без обзира да ли је она правно заштићена или не.

Интелектуална својина доноси корист друштву, а нарочито потрошачима, увећавањем вредности и обезбеђивањем гаранције квалитета. Жигови, дизајни и географске ознаке омогућавају потрошачима да разликују робе и услуге разних произвођача и да изаберу оне производе чијем угледу највише верују. Они такође представљају трајну везу између произвођача и његовог производа и подстичу их да буду одговорни за ефикасност и квалитет производа. Стога, и интелектуална својина која није заштићена ниједним правом може, уз економско коришћење, да донесе приход свом власнику. У појединим ситуацијама је стратешки повољније за бизнис да прибегне тзв. мекој интелектуалној својини, односно заштити одређене интелектуалне својине у виду пословне тајне, него правној заштити у виду патента.

Интелектуална својина даје ексклузивно право свом аутору да користи своју креацију у комерцијалне сврхе на ограничени временски период. Ово право се може и пренети одговарајућим уговором, најчешће цесијом, лиценцом, франшизом и сл. Скоро свако лице је потенцијални стваралац и корисник интелектуалне својине. Њена заштита, преко система националних и међународних правила, неопходна је ради подстицања и финансирања иновација и креативности, које за узврат, воде ка економском, културном и социјалном напретку. Заштита интелектуалне својине, такође, подстиче производњу и ширење знања и широког асортимана квалитетних производа и услуга. Права на интелектуалну својину стварају додатну вредност за потрошаче и могу да буду гаранција порекла и квалитета.

Заштита интелектуалне својине доприноси економском расту како у развијеним, тако и у земљама у развоју тако што подстиче иновације културну разноликост и технички развој као део ширег политичког оквира. Уколико се правилно користе, права интелектуалне својине, такође, могу представљати кључна средства за искорењивање сиромаштва путем трговине.

Извештај светског економског форума о глобалној конкурентности индицира директну корелацију између заштите права интелектуалне својине и националне конкурентности.⁵

Сврха система заштите права интелектуалне својине је и да да подстицај иноваторима за стварање нових изума и дела. За узврат, друштво добија стабилан

⁵ Године 2004., двадесет земаља за које се сматра да имају најстрожу заштиту интелектуалне својине сврстане су међу првих 27 земаља према индексу раста конкурентности Светског економског форума.

проток иновација које покрећу привредни, културни и социјални напредак, помажу при ублажавању сиромаштва и болести и обогаћују културно наслеђе човечанства. Права на интелектуалну својину омогућавају људима да имају користи од својих иновација и стваралаштва и да спрече њихово копирање, односно пиратерију.

Још од самих почетака трговине и привредне активности, компаније су велики део својих ресурса инвестирале у истраживање и развој. Те инвестиције су им омогућавале да створе нове производе, да се истакну и постану водеће фирме у сектору свог деловања. Овакви трошкови давали су резултат умногоме захваљујући праву на заштиту интелектуалне својине сваке компаније. Током година компаније почињу да очекују да ће им издаци за истраживања и развој и даље доносити заштиту интелектуалне својине. Чињеница је да већ постојеће компаније у развијеним привредама троше најмање 5% свог прихода на технологију и иновационе активности, док нове компаније троше знатно више.

У данашњој привреди, тенденција је да се повећају инвестиције у нематеријална средства. Када компанија има новца за трошење, он се много чешће усмерава у истраживања и развој него за нове фабрике и опрему. Међутим, интелектуална својина је, по самој својој природи, мање “ухватљива” од физичког капитала, и из тог разлога је подложнија крађи.

Преношење идеја, знања и информација неопходних за стимулисање креације и иновација подстиче се правима на интелектуалну својину (индустријском својином и ауторским правима). Пошто су подносиоци пријава за стицање патената и других права индустријске својине обавезни да објаве појединости о својим иновацијама у замену за правну заштиту, објављени резултати стваралаштва су богат извор стручних и научних информација, доступних свима преко базе података завода за интелектуалну својину. Овај пул знања, који не би постојао без система заштите, стимулише даље истраживање и развој, и притом креира виртуелни циклус иновација. Подстицањем публикавања иновација, правна заштита, такође, помаже да се избегне дуплирање истраживања. Ауторско право охрабрује преношење нових дела и креативних творевина, пошто аутори лакше објављују своја дела ако знају да могу донекле да задрже контролу над њима.

5. УТИЦАЈ ПРЕДУЗЕТНИЧКЕ ИНОВАТИВНОСТИ НА РАЗВОЈ И КОНКУРЕНТНОСТ МАЛИХ И СРЕДЊИХ ПРЕДУЗЕЊА

Кључну улогу у иновативном процесу имају иноватори. Они се разликују по нивоу професионалности (иноватори аматери, професионални иноватори, иноватори експерти, иноватори предузетници). Затим, могу се разликовати по припадности (индивидуални иноватори, запослени иноватори, иноватори предузетници). Иноватори се разликују и по циљевима, као што су иноватори

хобисти или професионални иноватори или иновативни предузетници који своју предузетничку делатност темеље на својој или туђој иновацији или иновативном начину управљања фирмом. Када смо већ поменули такву врсту предузетничких активности које се темељи на туђој иновацији, чест пример таквог деловања великих компанија назван је креативна имитација. Велике компаније које прате развој и истраживања малих и амбициозних фирми, које када наиђу на добру идеју (пронађу нешто ново) свој новитет или продају или уступе лиценцу или буду интегрисане (купљене) од стране управо великих фирми. Такво деловање се у економској теорији назива креативном имитацијом.

Свако лице које је смислило нешто што до сада није виђено, може се сматрати иноватором. Иноватор је и тзв. «сам-свој-мајстор» који покушава у аматерским условима реализовати своју идеју или решити неки конкретан проблем. Често се иновацијски пројекти зачињу из жеље аутора да створи неку бољу, лепшу, практичнију, једноставнију или јефтинију ствар од оне која се нуди на тржишту. Друга велика група иноватора су запослени иноватори, који стварају иновације за потребе својих послодаваца. Неке иновације резултат су разних задатака, а друге су спонтано створене, обично посредно или непосредно везане с редовним задацима или с делатношћу послодавца. Посебну групу запослених иноватора чине професионални иноватори, који стварају иновације на радном месту или пружају иновацијске услуге. Елитну поткатегорију професионалних иноватора чине експерти-иноватори тј. специјалистички усмерене високо-стучне креативне особе са највишим степеном стручне оспособљености и искуства. Они често стварају теоријски захтевне иновације високе категорије. Често се укључују у експертске тимове за решавање комплексних пројеката или дају стручне или иновацијске услуге из оквира своје специјалности.

Ипак, најјачи утицај на развој и уопште судбину сопствене фирме (поготово код малих и средњих предузећа) имају предузетници. Иноватори-предузетници су у развијеном свету носиоци фактора стабилности запослености и привреде уопште. Такви предузетници најчешће никада нису ни споменули реч «иновација», али комплетну судбину и читав развој своје фирме у ствари заснивају на пословној иновацији.

У поређењу са великим системима, упркос великој стопи неуспеха, мала привреда има и много тога што јој се може приписати као предност.⁶ Насупрот мале привреде, у великим системима одлучивање је дуже, јер одлуке морају проћи кроз више управљачких нивоа. За разлику од великих, мале фирме могу да се оријентишу на један одређени део тржишта или на одређени број битних клијената. Велики системи, насупрот томе, често морају да се такмиче на масовном тржишту и да учествују у широј лепези делатности. У циљу побољшања репутације код својих клијената мале фирме могу да стекну завидне

⁶ Тако, нпр. флексибилност је много ближи термин малој привреди у којој се, због свог обима, фирма лакше прилагођава разним променама, унутрашњим и спољним.

резултате за квалитет производа и услуга, а све захваљујући могућностима да се фокусирају на уску област. Када се мала фирма фокусира на постизање резултата код одређеног производа или услуге она тада даје све од себе да исти доведе до максимаалног нивоа.

Суштински, веома је тешко дефинисати пут који води до успешне иновације. Било да је реч о инкременталним или радикалним иновацијама неопходно је а) Почети са анализом могућности; б) Посматрати окружење, и уз анализирање и примену научних метода, сагледавати потребе, вредности и очекивања; ц) Учинити иновацију што једноставнијом и поставити је у жижу јавности; д) Тежити да иновације буду мале - да покушају да ураде једну тачно утврђену ствар; е) Да иновација тежи лидерству, да би била запажена и да би се могла учврстити на тржишту.⁷ Иновације су све чешће резултат дуготрајне планске и организоване активности тимова стручњака. Због тога је неопходно утврдити могуће изворе иновација које могу бити неочекиване, потребе процеса, привредне и тржишне структуре, демографска кретања и промене, ново знање итд. За све њих је карактеристично да захтевају постојање интелектуалног окружења.

Данашње пословне трендове карактерише једна круцијална чињеница: све је теже доћи до револуционарних нових производа. Чак и велике компаније се све више усредсређују на мања унапређења, мотивисана с једне стране императивом иновирања, а са друге стране немогућношћу долажења до крупних открића. Чак и у релативно виталним и профитабилним гранама, нови производи су све ређи и појављују се са све већим интервалима.

У суштини, основни мотив увођења иновације, односно захтева "бити први на тржишту" је екстра профит. Када иновацију прихвате и остали конкуренти, она постаје стандардан производ, више није извор екстра профита, и неопходно је да буде и замењена новом. Често се дешавало да успешне и водеће компаније несвесно успоре иновативне активности нарочито када поседују доминантан производ. Међутим, као што истиче *Р. Фостер* у својој књизи "Иновација", компаније које су лидери могу доживети да изненада изгубе своју позицију и да им срећа односно тржиште окрене леђа.⁸ Чак и најбоље компаније задржавају своју супериорну компетитивну перформансу само три до четири године.

Од огромне користи су информационе технологије, које омогућавају предузећу да превазиђе многе унутрашње организационе проблеме: од

7 Бојковић, Р., Крстић, М., Аллати за иновациону дијагностику, В скуп привредника и научника, СПИН07, стр. 43-47, ФОН, 1.11.2007., Београд.

8 Скоруп, А., Крстић, М., Информационо-комуникационе технологије - генератор иновација у пословном систему, В Мајска конференција о стратегијском менаџменту, Универзитет у Београду, Технички факултет у Бору, Одсек за менаџмент, Зајечар, Србија, 29-31.05.2009. године, Зборник радова, стр. 12-19

отворенијег и флексибилнијег менаџмента, до боље сарадње и разумевања међу радним јединицама, захваљујући бржем и квалитетнијем протоку информација. На овај начин се олакшава доношење одлука и подстиче адекватан став према тржишту и потребама купаца. Јер, као што ни најмодернија технологија неће бити од велике помоћи уколико менаџмент није мотивисан и способан да размишља иновативно у оквиру делатности којом се бави, тако ни најбоља идеја неће имати велике шансе за успех уколико се она у информатичкој ери реализује помоћу “штапа и канапа”. Према тврдњама поменутих аутора, главни погодак раног усвајања информатичких иновација у пословном процесу је најчешће у стицању јединствене конкурентске предности. Они који технологију усвајају касније, не само да осуђују себе на позицију следбеника, већ исту суму новца морају да уложе само да би опстали на тржишту.

ЗАКЉУЧАК

У постиндустријском, али и у информатичком друштву иновације су постале један од најважнијих фактора одрживог развоја предузећа и економског просперитета целог друштва. Предузећа често инвестирају велике износе у истраживање и развој и на рекламирање и маркетинг својих производа. До ових инвестиција неће доћи уколико предузећа нису у позицији да поврате своје трошкове. Одговарајућа и ефикасна заштита интелектуалне својине даје иновативним предузећима моћан и респектабилан подстицај за инвестирање и доприноси економском напретку.

Иновације се надовезују једна на другу, и сваки проналазач и креатор је истовремени дужник својих претходника и узор својих следбеника. Заштита интелектуалне својине подстиче овај виртуелни циклус иновација и креација. Она обезбеђује да они који унапређују претходна дела добију награду, а да ове нове идеје могу затим да користе други. Овај процес лежи у основи дугорочног економског развоја.

Један од основних стубова светске економије, а посебно оних у транзицији, чине мала и средња предузећа. Она обезбеђују већину радних места и креирају нова, дају највећи допринос у додатој вредности, обртну, профиту, а у најразвијенијим економијама и извозу.

Данас, у условима динамичне развојне конкуренције, предузећа траже своју шансу за опстанак, раст и развој свог пословања заснованог на знању и вештинама, флексибилности, инвентивности и у брзини одговора на тржишне сигнале и промене у пословном окружењу. У том процесу, мала и средња предузећа (МСП) се све теже развијају изоловано, без сарадње са центрима знања (универзитетима, институтима, лабораторијама...), пружаоцима консултантских услуга, јавним институцијама и истовремено са другим МСП, врло често удружујући се у различите форме пословних удружења. Имајући

у виду различите фазе у развоју производа или услуге и бројност актера у пословном окружењу, интелектуална својина и њена заштита имају све већу тежину у свакодневном пословању МСП.

Развој конкурентности да домаћем и иностраном тржишту, постао је императив за МСП. Све дефиниције конкурентности, као њен саставни део истичу раст и развој пословања заснованог на увођењу и примени иновација. Развој иновативности у МСП је практично неодвојив, односно у директној је вези са интелектуалном својином. У суштини, интелектуална својина и заштита њених права представља капитализацију иновације кроз стварање новог производа, услуге, процеса или ознака, али која нема вредност и значаја, ако није комерцијализована на тржишту.

Данас, српска МСП, свесна да су на ниском технолошком и иновативном нивоу, суочена су са чињеницом, да свој даљи развој не могу базирати на кршењу права интелектуалне својине, већ у убрзаном хватању прикључка ка развоју предузетничке економије базираном на знању. У том процесу, јавни сектор има важну улогу у подизању свесности МСП о значају заштите интелектуалне својине, али и креирању адекватних услова како би поступци заштите били бржи и једноставнији, приступачнији и прилагођене капацитетима будућих и постојећих МСП. Истовремено, сегмент политике заштите интелектуалне својине, мора бити у потпуности интегрисан и представљати део политике подршке развоја иновативних МСП, односно политике МСП у целини.

Многа мала и средња предузећа, како у развијеним земљама, тако и у земљама у развоју, се умногоме ослањају на права интелектуалне својине. Проналазачка права, права знакова разликовања, ауторска и сродна права, представљају факторе од круцијалног значаја за бројне гране привреде састављене углавном од малих и средњих предузећа, као што су индустрије текстила, играчака, издавачка индустрија, био-технолошка индустрија, и друге. У земљама у развоју, права интелектуалне својине су подстакла развој крупних грана привреде (као што су софтверска, музичка и филмска индустрија), а исто тако омогућила су малим предузећима да развију иновативне пословне моделе (нпр. франшиза штандова за брзу храну).⁹

Локалне заједнице нарочито у земљама у развоју могу да користе, и користе, систем интелектуалне својине за експлоатисање потенцијала, или традиционалних производа или ресурса. Уз прописну подршку конзистентних политика и помоћи у погледу управљања њима и њиховом комерцијалном применом, права интелектуалне својине могу бити кључно средство у ублажавању сиромаштва.

⁹ У 2003. години, 80% међународних пријава за робне марке дошло је од подносиоца који су имали две или мање робних марке, што указује на велико коришћење система од стране малих компанија.

Одржање конкурентске предности је постало заједнички именитељ за све тржишно оријентисане пословне системе. Та тежња је независна од нивоа технолошке софистицираности, и императив је њиховог опстанка и просперитета. Иновације су фактор конкурентности подједнако важан на глобалном али и на домаћем тржишту. Способност земље да одржи привредни раст и конкурентност лежи у активирању иновација и учења. Отуда, иновације представљају изазов за сваки бизнис, а посебно за оне који су изложени међународној конкуренцији.

Неспорна је чињеница да истраживање и развој морају бити присутни у предузећима без обзира на њихову величину, јер је улога великих и малих предузећа комплементарна у животном циклусу производа. Резултати истраживачко - развојног рада имају за производ тзв. интелектуалну својину, као продукт ума. Она је власништво појединца или организације, који могу донети одлуку да је слободно поделе са другима или да контролишу њено коришћење.

Иновативност има велики значај и за велике системе. Међутим, они поседују респектабилне финансијске, материјалне, кадровске и друге ресурсе, који могу донекле надоместити мањак иновативности у одређеном тренутку. Код малих и средњих предузећа ствари стоје знатно другачије, јер је иновативност, често њихова једина шанса, а интелектуална својина њихов најзначајнији капитал. Поред квалитетног производа и конкурентне цене, фирме треба да промовишу идеју засновану на иновацији, било да је реч о производу који пласира на тржиште или процесима унутар фирме.

Данас када индустријско друштво узмиче а почиње да се ствара ново информатичко друштво, када су промене све брже и чешће, мора да се мења логика решавања проблема. Мора се унети креативност при решавању проблема. Основни циљ креативности је учинити нешто да ставри буду боље. Напоследку, треба користити креативне методе за решавање проблема. Без иновативности мале су шансе да се успешно реше проблеми у окружењу предузетника.

Prof. Dragan Vujisić, LL.D.

Associate Professor,

Faculty of Law, University of Kragujevac

Doc. Vidoje Spasić, LL.D:

Assistant Professor,

Faculty of Law, University of Niš

**INNOVATION:
The Key Factor in Promoting Competition**

Summary

Nowadays, at the time of the global economy and digital environment, competition among economic entities is the key factor of success, accomplishment and subsistence on the economic market. Competition is preconditioned by numerous factors, but one of the most efficient methods for accomplishing and maintaining the competitive position of a business entity on the market is the use of innovations. Innovation is also becoming an increasingly significant concept in the contemporary information society, where the entire infrastructure is based on the Information and Communication Technologies (ICT). The results of a survey have shown that the application of modern ITC technologies has the most significant impact in terms of process innovation and marketing innovation, whereas the least significant or almost insignificant impact is observed in the innovation of products and organization. Innovation has also proved to be more significant for smaller economic entities; being short of the financial and material resources available to the large business systems, smaller economic entities perceive innovation as the only chance to survive on the market.

Key words: *innovation, knowledge, technology, competitiveness.*

АВАНСНА ВЕРИДБА У РИМСКОМ ПОСТКЛАСИЧНОМ ПРАВУ^{1*}

Апстракт: Обавеза брака, коју је Рим класичног периода, сматрао нецивилизованом тековином предкласичног права, наставила је да живи и у посткласичном праву и то најпре у провинцијама на Источном Медитерану. У овим провинцијама посебан облик веридбе била је веридба са капаром, односно стварање обавезе на закључење брака са обавезом давања капаре, која се је губила или враћала дуго у случају када није дошло до закључења брака. Право посткласичног периода прихватало је овај облик веридбе и на њему је изградило свој принцип о коначности веридбе, односно принцип по коме је веридба означавала почетак брака. То је довело до аутоматског искључивања принципа на коме је почивала веридба класичног периода, принципа слободе воље вереника.

Кључне речи: *sponsalia* (веридба), *arrae* (капара) авансна веридба, принцип коначности веридбе, уређење веридбених имовинскоправних односа вереника.

УВОД

Брачно и породично право класичног периода није успело да одржи принцип по коме је веридба требало да доведе до једног коначног односа какав је био однос између брачних другова. Заправо, право класичног периода, је стављало акценат пре на слободу вереника у погледу тога да ли ће одржати дато обећање или не, а не на принцип одрживости, који је тежио и захтевао од вереника да испуне дато обећање. Уопште посматрано римско право класичног периода није ни тежило коначности предбрачног односа што то није био случај и са посткласичним правом.

¹ * Овај научни чланак представља резултат теоријског истраживања, као рад на пројекту “Заштита људских и мањинских права у европском правном простору”, бр.179046, који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

Обавеза брака, коју је Рим класичног периода, сматрао нецивилизованом тековином предкласичног периода, међутим, наставила је да живи у провинцијама, посебно на Источном Медитерану. У овим провинцијама посебан облик веридбе била је веридба са капаром, односно стварање обавезе на закључење брака са обавезом давања капаре, која се је губила или враћала дупло у случају када није дошло до закључења брака. Право посткласичног периода прихватало је овај облик веридбе и на њему је изградило свој принцип о коначности веридбе, односно принцип по коме је веридба означавала почетак брака. То је довело до аутоматског искључивања принципа на коме је почивала веридба класичног периода, принципа слободе воље вереника.

Оваквом стању ствари ишао је у прилог и процес ширења и прихватања хришћанства као званичне религије Царства. “Веридба у Светом писму инспирисана је концепцијом да је брак већ почео са веридбом”², што је и основни разлог због чега се није правила разлика између ова два института брачног права. С друге стране, право касног Царства порицало је постојање брачне слободе, које је било наметнуто у класичном периоду. Оваквом схватању је, с једне стране поговдао и утицај Цркве, који је временом постајао све израженији, а са друге стране и само стање у Царству.³

Наиме, Римско Царство је све мање успевало да се супротстави цивилизацијама које су временом отишле даље од њега. Иако су се донекле ствари промениле доласком Јустинијана на власт, ипак је принцип, по коме је веридба означавала почетак брака, преузимао све већи практични значај у односу на принцип по коме се је веридба третирао само као обећање на брак.

Овакво схватање је касније прихватила и византијска црква, свесна значаја веридбе и одлучна у намери да је учини коначним односом, који се потврђивао још једном кроз установу брака.

1. Појам и правна природа

Веридбу посткласичног периода правно су карактерисала два принципа. Први, који се је односио на саму жељу вереника да закључе веридбу, а други на слободу повлачења већ изражене воље приликом самог чина веридбе, тј. на могућност одустајања од веридбеног обећања.

2 Детаљније: Astolffi, R. - Il fidanzamento nel Diritto Romano, Padova, 1989, стр. 118.

3 Распрострањено је било мишљење да је Црква била та која је у римско право унела, основни принцип по коме је веридба представљала однос који је претходио браку. Међутим, у литератури се наводи супротно мишљење. Наиме истиче се да је римско право поседовало овај принцип већ у републиканском и класичном добу, значи у доба када је сваки јеврејски и хришћански принцип био искључен, тј. када се о њему никако није могло говорити. Евентуално, питање се може поставити на овај начин: да ли је римско право наследило од Цркве склоност ка дефинисању дејства веридбе? Чини се да је Црква само фаворизовала већ постојеће дејство веридбе са капаром присутне још на Источном Медитерану, уведући на тај начин овај облик веридбе у званично право. Idem, стр. 119.

За разлику од класичног права, које је фаворизовало жељу вереника приликом самог чина заснивања веридбе, посткласично право не само да није узимало у обзир вољу вереника, већ је у неким ситуацијама ишло и у тоталну крајност, тако што није је ни поштовало. Отац је у овом периоду верио своју ћерку мимо њене воље, и његово дато обећање за брак је њу обавезивало чак и након његове смрти. Поред тога, право посткласичног периода је одређивало да је, чак и у оним случајевима када је ћерка напунила 25 година и тим чином постала лице *sui iuris*, била везана очевим обећањем, односно обећањем мајке или рођака у оним ситуацијама када је то обећање из правно оправданих разлога било учињено од стране тих лица.

Међутим, иако је тенденција, по којој је воља ћерке све мање била уважавана, била изражена већ пред сам крај класичног периода, посткласично право је ипак настојало да донекле ублажи негативне последице тоталног потчињавања ћерке вољи оца или мајке, односно рођака и татора. То се најбоље може видети на примеру оних ситуација у којима су ова лица лично сносила последице свога понашања, када су без оправданих разлога раскидала веридбу. На овај начин, ћерка је била заштићена од несавесног поступања лица, која су у њено име изражавала вољу. Исто тако, када би ова иста лица без оправданог разлога одбила да дају сагласност за закључење веридбе, ћерка је имала право да се обрати судији. Посткласично право је ћерку штитило и тако што јој је омогућавало да се обрати судијама и у оним случајевима када је отац верио ћерку за криминалца или наказу, тј. лице са телесним деформитетом.⁴

Друга карактеристика веридбеног односа посткласичног периода, односила се на сам принцип слободе вереника да повуку дато обећање. Док је овај принцип био круцијални за класични период у посткласичном периоду његов опстанак био је доведен у питање. Наиме, тежња за ограничавањем слободе вереника била је испољавана увођењем цивилних и кривичних санкција. Ко је раскинуо веридбу без икаквог разлога, био је дужан да врати добијене дарове, и није смео да тражи повраћај већ датих. У случајевима када је веридба била праћена и капаром, онај ко би раскинуо веридбу без оправданих разлога био је дужан да врати дупло више од добијеног.

Главни разлог због чега су уведене овако строге санкције, био је тај што се у посткласичном периоду желело да се институт веридбе учини коначним, тако да она и суштински представља однос који претходи браку и да се њоме, заправо, означи почетак брачног живота. За почетак брачног живота узимао се

⁴ Јустинијан признаје да ћерка може да се побуни само у два случаја: ако јој је отац изабрао мушкарца лошег понашања, или наказу. Али, ћерка је морала да има храбрости да отворено изрази своје неслагање. У супротном важиће фикција о њеном слагању са очевом жељом. Детаљније: Astolffi, R., op.cit. str.122.

тренутак када је верник предавао дарове вереници и том приликом је љубио.⁵ До посткласичног периода, за чин почетка брачног живота узимао се тренутак довођења веренице у кућу вереника (*deductio in domum mariti, in domum deductio*). У посткласичном периоду акценат се ставља на то да је вереница морала бити доведена у кућу мужа, што је са друге стране пружало могућност да се брак закључи и преко пуномоћника. Међутим, ово правило је било само привилегија за мушкарце, док се оно није дозвољавало за жену.⁶

Када је било речи о форми у којој се изражавала сагласност воља вереника, важило је правило из претходних периода, а то је да сагласност вереника не захтева никакву форму. Из тог разлога била је дозвољавана и веридба одсутних лица као и веридба уз помоћ представника. И даље је био присутан обичај давања прстена вереници, како би се сама јавност упознала са чином веридбе. Међутим, за разлику од претходних периода овај чин је у посткласичном праву добио и на правном значају. Заправо, давање прстена и других вредности вереници имао је значај испоруке *arrae*⁷, која је имала за циљ да загарантује обавезе преузете веридбом.⁸ Другим речима, даривање је представљало гаранцију дату од оног лица које је и даровало.⁹

5 Ритуал љубљења веренице, који је симболички представљао уједињавање тела будућих супружника, означавао је да је брак почео чином веридбе. Овај обичај је био познат источним провинцијама Царства готово у свим периодима римске правне историје. Морамо овде направити поређење са савременим правом, где се и данас у многим срединама задржао управо овакав обичај, који такође симболизује и представља почетак брака.

6 О томе: Romac, A. – Riječnik rimskog prava, Zagreb, 1975, str.344.

7 *Arrae* су биле институције источног порекла, које су у римском праву биле прихваћене у IV веку, о чему сведоче и хришћански извори. Видети: Astolffi, R., op.cit. str.121.

8 Не толико чест али ипак присутан случај било је и давање капаре, којим је девојка обавезивала вереника.

9 Овде морамо указати и на саму важност пољубца приликом чина даровања. Радило се о једном ритуалу источног порекла, чији је утицај на римско право постао нарочито наглашен у посткласичном периоду. Наиме, сматрало се да ако је вереник пољубио вереницу којој је предавао дарове, у случају раскида веридбе због смрти није се захтевао тотални повраћај свега што је дато на име веридбе, већ је тај повраћај био ограничен на половину. У латинској паганској литератури, која претходи Константину, пољубац је представљао сопствену манифестацију брачне љубави. У хришћанској латинској литератури, која претходи Константину, мистично спајање Христа са Богородицом односило се на следеће брачне ритуале: стављање вела на главу малде, спајање десних руку и пољубац. То су били ритуални елементи паганског брака. У литератури се наводи да се веома и уједињење десних руку, као симболи брака појављују у римском праву крајем периода Републике и током класичног периода. Више о томе: Константин је дао значај пољубцу, који је суштински био много већи од обичног ритуала примењеног у циљу слављења веридбе. У овом ритуалу он је видео један симболичан акт, који је опомињао на будуће брачно уједињење. Веридба која је била потврђена пољубцем, манифестовала је јасно изражену жељу вереника за закључењем брака. Овај ритуал био је прихваћен и од стране хришћана, који су често користили пољубац

2. Годиште вереника (као услов и брачна сметња)

Годиште вереника, као један од есенцијалних чиниоца за постојање и закључење пуноважног брака, поштовало је и посткласично римско право.

И у римском посткласичном праву, као и у класичном било је одређено да само лица одређеног узраста могу закључити брак, односно уговорити веридбу.

Али за разлику од оног што је одређивало класично право, у посткласичном праву постојала је потреба да за то постоји одобрење оца. Ово одобрење захтевало се без обзира на то да ли је ћерка била лице *sui iuris*, чак и ако је напунила 25 година. Одобрење оца за закључење брака захтевало се, према правилима посткласичног права, како у случају када се ћерка удаје први пут, тако и у случају да се удаје по други пут, пошто је претходно услед смрти супруга добила статус удовице.

И у посткласичном периоду као и у класичном важио је принцип по коме веридба није могла бити уговорена од стране незреле особе. Јустинијан је и прецизирао ово правило, тако што је и утврдио доба вереника. Он је одредио да је за веридбу било потребно да лице има најмање седам година живота.¹⁰ Дакле, и у посткласичном периоду као и у класичном на годиште вереника се гледало као на један од основних критеријума за утврђивање постојања претпоставки за закључење брака.

3. Авансна веридба

Иако је, како смо то већ горе навели, обичај прстеновања праћен пољубцем, био обичај, који је у римско право ушао посредством источних провинција, и то тако што је у почетку представљао акт воље, у доба домината овај акт је на неки начин требао да олакша продирање у Рим једне провицијалне праксе, као што је била предаја аванса вереници. Дакле, у посткласичном праву, поред предбрачног поклона и авансна веридба (*arrha sponsalicia*)¹¹ је била средство којим се ограничавала слобода воље верника приликом уговарања будућег брака.

Веридба са авансом, наслањала се на основну концепцију веридбе, насталу још у предкласичном периоду, и имала је за циљ, као и предбрачни поклон, да укаже на концепцију веридбе као почетку брака. Наиме, полазило се од претпоставке да је веридба, па самим тим и авансна веридба, као врста веридбе, чин који претходи различитим аспектима брака. Као такав чин, она је

као симбол телесног и духовног уједињења. За Цркву пољубац између вереника имао је значај уједињења душе поред тела.

¹⁰ Према Јустинијановом праву, веридба је била неважећа ако је вереница имала мање од седам година.

¹¹ Детаљније: Игњатовић, М.-Предбрачни имовинско-правни односи у римском и савременом праву (докторска дисертација), Скопље, 2009, стр.136.

у исто време и обавезивала на брак или је барем требало да ограничи слободу одбијања брака.

Дакле, о авансној веридби могло се говорити у оним случајевима када је обећање брака било загарантовано испоруком једног или више предмета оном лицу коме је дато обећање (*arrae* или *arrae sponsaliciae*). Обично се као аванс давао прстен, али је то могла бити и нека друга драгоценост (одећа, обућа, новац). Лице које је примило аванс дефинитивно га је и задржавало у случајевима када је веридба и довела до закључења брака. Међутим, уколико би лице које је примило капару и одустало од закључења брака, оно је било дужно да врати дупло већи износ од почетне вредности аванса, јер није одржало дато обећање. Дакле, у предаји аванса, односно капаре, лежала је гаранција будуће брака. Из тог разлога било би погрешно изједначавати аванс са веридбом. Овде је било речи о два акта, која су по неком неписаном правилу била истовремена. Уговарање капаре чинило је део церемонијала веридбе, а веридба се закључивала са каматом на дату капару, која се реализовала у случају када није дошло до закључења брака.¹²

Странка која је давала обећање за закључење брака, уз полагање капаре, ограничавала је своју слободу. То је даље значило да је веридба са авансом била у супротности са принципом слободе веридбе и брака установљеним још у класичном периоду. Из тог разлога она није ни постојала у класичном периоду.

Будући да је веридба са авансом била новина посткласичног периода, у настојању да се ближе објасни институт авансне веридбе, у литератури се срећу поделе посткласичног права на четири периода у којима се развијао овај институт. Тако се разликују период пре владавине Теодосија Великог, период за време владавине Теодосија Великог, Леоново законодавство из 472. године и Јустинијаново законодавство.¹³

Пре владавине Теодосија Великог аванс уговоран у оквиру веридбе, имао је за циљ да ограничи слободу закључења брака, и спречи одустанак вереника од будуће брачне заједнице. Казна предвиђена за случај одустајања од брака кретала се од дуплог износа до четири пута већег износа од износа добијеног

12 И у савременом праву задржано је опште правило римског права, по коме се капаром осигурава извршење уговора, те ако шта друго није уговорено, страна која је дала капару не може одустати од уговора остављајући капару другој страни, нити то може учинити друга странавраћањем двоструке капаре. Види: Константиновић, М.-Облигације и уговори, скица за законик о облигацијама и уговорима, београд, 1969, стр.27.

13 Није лако утврдити период када је авансна веридба престала да б буде обичај, прихваћен из источних провинција и постала део званичног права. Опште је познато да је она била реликт источних провинција и да се о проширењу овог обичаја у источном Медитерану почиње говорити у III веку наше ере. Неки извори наводе да је она постала део званичног права у IV веку. Део Паолових текстова садржаних у Дигестама истичу да је аванс потицао из Рима пре Теодосија Великог.

аванса.¹⁴ За разлику од предбрачног пакта, кога је предавао вереник вереници и који га је обавезивао на веридбу, аванс је по правилу био предаван од стране вернице и обавезивао ју је на веридбу.

Са владавином Теодосија Великог, дошло је до промене, пре свега у имовинском режиму авансне веридбе. Неиме, Теодосије прихвата решења установљена још у Августовом брачном законодавству, по којим вереница млађа од 10 година није могла да закључи веридбу, па самим тим ни брак. Теодосије је полазећи од овог истог решења предвидео да ако је ипак дошло до закључења овакве веридбе, па је у неком каснијем тренутку она била раскинута, у том случају се није предвиђала казна због раскида веридбе, управо због годишта веренице, већ се само враћао аванс.¹⁵ Ако је пак вереница била пунолетно лице *sui iuris*, али је ипак веридбу закључила уз помоћ посредника, па је то лице касније одустало од пристанка на закључење будућег брака, онда је Теодосије предвидео да је и она имала право да се реваншира поступком, који се покретао тужбом *actio ex bono et aequo*, кога је предвиђало још класично римско право.¹⁶

Цар Леоне I, исто као и Теодосије предвиђа да је малолетна вереница, лице *sui iuris*, могла да раскине веридбу без санкција, али исто тако говори о враћању дуплог износа од износа аванса у свим осталим случајевима када је дошло до раскида веридбе.¹⁷ Дакле, у законодавству цара Леонеа, предвиђен је мањи износ за случај одустанка од веридбе. Износ више није био четвороструки, већ се ограничавао на дупли. Тако ако је жена била лице *sui iuris*, која је већ напунила 25 година, и уживала је *venia aetatis*, па је закључила веридбу и аванс, па потом одустала од ње, одговарала је не за четвороструки износ, како је то било утврђено ранијим законима, већ само за дупло од износа аванса. Леоне је предвидео и случај малолетне веренице, која се вери посредством шефа породице или пуномоћника. У том случају ако су ова лица, која склапају веридбу одустала од датог обећања, предвиђена је била санкција која је исто износила двоструки износ аванса. Значи, у овом случају, санкција није погађала вереницу, већ она лица, која су је верила. То је и навело неке теоретичаре на закључак да

14 Увођење казни уопште, а посебно у оволиком износу, приликом самог чина уговарања веридбе, за случај да до брака не дође, само је још више удаљило принципе на којима је веридба почивала у посткласичном праву, од оних установљених у класичном праву.

15 С.Тh. 3,5,11

16 С.Тh. 3,5,11,4

17 И савремено право предвиђа да ако је до неизвршења уговорних обавеза дошло кривицом једне стране, друга страна има право да захтева по свом избору наканду штете или пак да задржи капару. А ако је до неизвршења уговорних обавеза дошло због кривице стране која је примила капару, друга страна може, по свом избору да тражи извршење уговора ако је то могуће или да тражи наканду штете коју при том трпи или да тражи враћање удвојене капаре. Види: Константиновић, *op.cit.* стр.28.

постојање авансне веридбе у посткласичном праву, искључује жељу веренице у смислу да она није била битна код самог чина закључења брака.

И право доба Јустинијана, готово да не прихвата сва правила утврђена у Леоновом законодавству. Јустинијан на све напред утврђена мере код веридбе са авансом, додаје још један случај, када вереник који изабере манастирски живот има оправдани разлог да раскине веридбу (С.Т. 3,54).¹⁸ Бискуп је у том случају судио о оправданим разлозима за раскид веридбе, као и у случају када се веридба раскидала због различите вероисповести. Јустинијан прихвата Теодосијев устав који је омогућавао жени рођеној или која је боравила у провинцији да раскине веридбу са гувренером, или његовом децом, родбином, сарадницима и радницима и да задржи предбрачни поклон. Јустинијан такође у свом законодавству прихвата Константинову одредбу по којој се сматра исправним повлачење веридбе која траје дуже од две године. На крају прихвата и правило утврђено за време владавине Теодосија, који се односи на случајеве раскида веридбе у случају смрти вереника. У том случају важи правило да се предбрачни поклон остаје верници када је учињен након чина пољубца а да се враћа само у случају када је вереница након чина пољубца а пре смрти вереника, одустала од чина веридбе. У Јустинијановом законодавству наведен је само један пример авансне веридбе и то пословни аванс.

Авансан вериба ушла је у римско право путем једног тихог и постепеног поступка, најпре у форми обичаја да би негде око IV века, добила и своје правно уобличиће. О томе сведочи и Теодосијево законодавство с краја IV века. О његовој примени и виталности говори и Леоново законодавство из V века.¹⁹ Овакво стање остало је и за време владавине Јустинијана у VI веку.

4. Имовински односи вереника

У посткласичном периоду дошло је до развоја породице и то претежно на когнатским принципима, што се између осталог одразило и на сам имовински статус лица *alieni iuris*, која су у овом периоду донекле стекла своју имовинску независност. Стицање имовинске независности од стране лица *sui iuris* и делимично од стране лица *alieni iuris*, у даљем току је утицало и на саме предбрачне имовинске односе и то тако што су сада будући брачни другови били у обавези да пре самог закључења брака, обезбеде средства неопходна

18 Ово ново решење из Јустинијановог права, настало је под утицајем већ започетог процеса ширења хришћанства и доминације Цркве, готово у све поре друштвеног живота.

19 Књижевни извори из IV и V века говоре о заступљености веридбе са авансом и доказују да је била често примењивана и код хришћана. Сматра се да их је подсећала на веридбу описану у Библији. Хришћански писци служе се са тим да симболички опишу мистична уједињавања, као што су човеково са Богом или Цркве са Христом. Опширније: На овај начин хришћанство је фаворизовало авансу веридбу и индиректно је утицало на њеноприхватање од стране званичног права.

за будући заједнички живот. Посткласично право је у ова средства убрајало две сасвим независне имовинске целине. То су били: мираз (*dos*) и предбрачни поклон (*donatio ante nuptias*).

Под миразом (*dos*)²⁰, подразумевала се имовина, коју је жена поводом закључења брака давала мужу, а у циљу олакшања будућег заједничког живота (*ibi dos esse debet, ubi onera matrimonii sunt*).²¹

У почетку развоја овог имовинског института, како је то већ напред речено, ова обавеза погађала је најпре само жену ако је била лице *sui iuris*, тј. њеног *pater familias*, у случају када је она била лице *alieni iuris*. Исто тако, ова обавеза је погађала *pater familias* и када се радило о еманципацикованој ћерки.

У периоду док је сва имовина била власништво шефа породице, важило је правило по коме је мираз представљао његову имовину, па је тако обавеза обезбеђења мираза погађала искључиво оца породице. Међутим, учестали разводи и разне врсте злоупотреба, настале као последица оваквог стања, утицали су на то да се донекле измени режим мираза. Најпре је продрло схватање да су права мужа на *dos* ограничена, тј. да је он имао ограничена права у погледу располагања миразом, односно да је ипак било речи о имовини са одређеном наменом, па је тако у случају развода брака, муж био у обавези да мираз врати њеним наследницима или трећим лицима, у случају када су мираз дала трећа лица (*dos receptia*). Тако су већ у периоду важења класичног римског права, муж односно његов *pater familias* имали само право управљања миразним добрима (*libera administratio*) и били су дужни да га користе само ради подмирења потреба брачне заједнице- "*ad onera matrimonii sustinenda*".²² У случају непоштовања овог правила одузимано им је право управљања миразним добрима (*quamvis in bonis mariti dos sit mulieris tamen est*).²³

Обавеза враћања мираза, у почетку, се је увек морала посебно уговорити.²⁴ Међутим, временом је и питање реституције мираза постало утужива обавеза²⁵, а начин враћања и обим зависио је искључиво од начина престанка брака. Када је било речи о престанку брака услед смрти жене, постојала је обавеза реституције

20 (lat., miraz; od dare-vratiti), имовина коју сама жена (*dos adventicia*) или њен *pater familias* (*dos profecticia*) даје или обећава мужу поводом закључења брака, као допринос за сношење терета домаћинства. По правилу *dos* се давао пре закључења брака, али се могао дати и након тога. Види: Ромас, А., op.cit. str. 168.

21 D,23,3,56,1.

22 Види: Пухан, И., Поленак-Акимовска, М.-Римско право, Скопје, 2001, стр.117.

23 D 23,3,75

24 Ово из разлога, јер се у почетку то није сматрало обавезом самом по себи.

25 Ова обавеза се могла утужити универзалном тужбом *actio rei uxoriae*.

само *dos adventicia*,²⁶ док се *dos profecticia*²⁷ враћала само у случају када је то претходно било уговорено у предбрачном уговору. Ако је пак до престанка брака дошло услед развода примењивало се правило ограничене реституције. Колико је било право ретенције зависило је искључиво од тога на чијој је страни била кривица за развод брака. Ако је кривица била на страни жене, муж је имао једну петину права ретенције, а ако је кривица била на страни мужа, жена је имала једну шестину, односно једну осмину у случају лакших неморалних дела (*mores leviores*). Када су били у питању поклони, право ретенције се одређивало тако што је вршена реална процена тих предмета, при чему се опет правила разлика између средстава неопходних за живот и луксузних средстава. Уколико је пак било речи о луксузним поклоним важило је правило повраћаја под условом да су се она могла одвојити без повреде мираза.

Сва ова наведена правила, која су већим делом настала у класичном праву, била су прихваћена и у посткласичном праву. Посткласично право је било експлицитно у погледу повраћаја мираза, па тако је било уведено правило да је муж био дужан да врати жени мираз, осим у случају када је био именован за наследника жене. За потребе враћање мираза и заштиту права жене, посткласично право је поред опште тужбе *actio rei uxorem*, коју је увело класично право, предвидело и виндикациону тужбу за одређене миразне предмете, па чак и хипотеку на целој имовини мужа као гаранцију да ће се извршити реституција за случај развода брака.²⁸

Дакле, у Јустинијановом праву, мужевљево власништво над миразом постало је практично *nudum ius* (голо право), јер је прави власник мираза била жена, док је муж само имао над миразом доживотно уживање.

У доба Константина, паралелно са устаном мираза усталио се обичај по коме је вредност мираза, морала да буде пропорционална вредности предбрачног поклона (*donatio ante nuptias*).²⁹

26 С обзиром на порекло овог института правила се разлика између мираза, кога је давала сама верница (*dos adventicia*), односно њен шеф породице *-pater familias (dos profecticia)*, и мираза који је произилазио од других извора.

27 При реституцији *dos profecticia*, муж је имао *ius retentionis* на једној петини мираза, за свако дете рођено у браку. Опширније: Пухан, И., Поленак-Акимовска, *op.cit.*, str.117.

28 Јустинијан је поштрио ранију забрану отуђења некретнина датих у мираз, а за случај враћања мираза увео је и генералну хипотеку над мужевљевом имовином, која је имала приоритет пред другима, макар и пре давања мираза насталим заложним правима. О томе: Romac, A. *op.cit.*, str.169.

29 (lat. *donatio*-даровање, dar., *ante*-пре., *nuptiae*-свадба, brak), дар који је вереник давао верници очекујући да ће намеравањем брак бити закључен...Током времена развило се правило да жена мора да донесе *dos* чија је вредност одговарала вредности донације *ante nuptias*. По Јустинијановом праву то је постало обавеза верениковог оца, исто онако како је обавеза давања мираза била обавеза оца веренице. Тиме је *donatio ante nuptias* била претворена у

Иако је обичај даривања, међу вереницима био познат још крајем класичног периода, у доба када је била изражена самосталност верника у погледу одлучивања о донацији,³⁰ своје правно уобличење овај обичај је добио у законодавству посткласичног периода, и то најпре у једној Константиновој одредби из 319. године. Пре овог периода ни републиканско а ни класично право нису у даровању видели средство гаранције за закључење брака. Најстарије републиканско право обавезивало је веренике, како смо то већ раније истакли само путем *sponsio*, док је последње републиканско право као и класично, стављало акценат на слободу верника, чинећи на тај начин неважећим сва она дејства настала као резултат приморавања верника. Са друге стране, правна пракса још из доба најстаријег републиканског уређења показује да је обичај предаје прстена³¹ вереници био практикован али не као средство гаранције за будући брак, већ је имао једнак значај са осталим даровима који су се давали том приликом.

Међутим, са доношењем Константинове одредбе из 319. године, која се уједно сматра и првом мером у поступку правног регулисања предбрачних донација, укинута је била самосталност верника у погледу одређивања донација. Њоме је било предвиђено да нису више дозвољене оне донације које су биле декларисане неопозивим, било да је иза њих следио брак или не. Сваки пут када је отац верио кћер чин је био јединствен, а донације су се сматрале само чином који је претходио будућем браку (C.Th.3,5,2).³²

Увођењем овог правила Константин је одредио и прогласио предбрачни поклон легалним актом (гарантним актом), и то тако што уколико би следио брак, предбрачно даривање је имало правну потврду, односно уколико није следио брак, поклон се поништавао (*et tacitum- matrimonium fuerit inscultum*). Дакле, ако до брака није дошло, постојала је могућност да се путем *causa data causa non secuta*, тражи враћање поклона датих на име гаранције.

У класичном праву даривање између вереника није имало неку посебну форму. Сам чин даривања одвијао се на различите начине. Предмет даривања, такође није био стриктно одређен. Шта се у ком тренутку даривало зависило је искључиво од воље самих вереника.³³ Међутим, и у овом периоду јасно је

donatio propter nuptias, а временом су те донације биле изједначене са *dos*. Опшириније: Romas, A.op.cit. str.166.

30 Вереници су могли да одреде да је донација неопозива у случају да не следи брак, зато што је донатор раскинуо веридбу, али и у случају када је следио брак.

31 У почетку примене овог обичаја, прстен је био гвозден и без драгог камења. Тек у ближој прошлости прстен је био израђен од злата. Извори који нису правни, у њему виде гаранцију за преузете обавезе, па тако се често може чути термин *pignus* (ручна залога), којим се он називао.

32 Види: Astolffi, R., op.cit. str.129.

33 Историчар Капитолино, у опису веридбе Масима(млађег) са Ђунијом фадилом, истиче да су предмет предбрачног поклона обично биле драгоцене накит и драгоцене

било да могу постојати различити разлози због којих се у неком тренутку могло затражити разрешење поклона. Наравно, да је сам раскид веридбе био један од основних разлога због чега више није постојао основ да стране држе поклоне код себе, које су добили на име веридбе. Па ипак, иако је ово правило било уведено извори наводе да је у класичном римском праву средине II века, било слабо примењивано у пракси, јер је већа пажња придавана самој вредности поклона него разлозима који су доводили до раскида веридбе, што је резултовало тиме да су вереници врло често задржавали поклоне иако је дошло до раскида веридбе.³⁴

У посткласичном периоду, била је изражена тежња за реституцијом предбрачног поклона у случају када веридба није довела до брака. У исто време јавило се и мишљење Папинијана, који је указивао на то да није био редак случај да је, у оном предбрачном поклону, који је за циљ имао брак, лежао споразум по коме је донатор губио поклон ако би раскинуо веридбу без оправданих разлога.³⁵ Дакле, ако је донатор био тај који је одбијао брак, он је губио дар иако је можда имао оправдане разлоге да се не венча. И док је Папинијан признавао оправдане разлоге у случају одбијања брака, Константин у тежњи да ограничи самосталност вереницима у поступку даривања, није поклањао пажњу разлозима који доводе до одбијања брака, чак и у оним случајевима када су ти разлози били оправдани. Ово је уједно била и општа карактеристика посткласичног даривања, која га је чинила различитим у односу на поступак даривања у класичном праву. Напред наведена правила, односила су се на случај када је даровање било учињено пре него што је дошло до раскида веридбе.

Међутим, постојао је и онај други случај када се постављало питање даровања, јер је дошло до смрти донатора. У том случају право је тежило ка томе да се наследницима донатора омогући повраћај поклона. Свој основ за такав став, оно је налазило у самој природи донације и принципу по коме предбрачни однос није довео до брака, па самим тим више није постојао правни основ по коме би се и даље држао у поседу предбрачни поклон.

Па ипак, у пракси се прибегавало да у случају смрти донатора поклоне задржава верник, што је даље значило да је само у овом случају и даље остао на снази принцип класичног права по коме је донација важила и онда када веридба није довела до брака. Константин је са резервом прихватио ово правило, наглашавајући да се поклони враћају наследницима донатора (родитељима или деци), у случају смрти донатора.

гардероба, коју историчар назива *arrae* Он у конкретном примеру бележи, да иако је опште прихваћено правило било да су се у случају раскида веридбе сви поклони враћали, да је у овом конкретном примеру то није био случај.

34 *Idem*, str.138

35 Највероватније да је, овај могли би смо га назвати феноменом, привлачио Папинијанову пажњу, највероватније из разлога што је раскидање веридбе само по себи врло често, давало повода непријатним расправама и гласинама.

Нешто касније 326. године, Константин је проширио горе поменуто правило, тако што је увео и примењивао опште правило по коме смрт вереника решава донације, без обзира на то да ли је верник лице које је донатор или прималац поклона. Међутим, уз ово правило Константин је одмах указао и на његов изузетак, који се је односио на ону ситуацију у којој је верник након учињеног даривања љубио вереницу.

Наиме, ако је након даривања уследио и пољубац,³⁶ а након тога је дошло до смрти вереника, односно донатора, онда је чињеница смрти само делимично погађала чин веридбе. Прецизније, у том случају верница је била само у обавези да врати половину поклона које је добила на име веридбе. Друга половина јој је остајала.

Овај изузетак од правила, само потврђује да је обичај пољубца давао живост концепцији веридбе, као наговештају и почетку брака, па се из тих разлога на њега гледало као на обавезујући акт, због кога се веридба није могла лако разрешити. Заправо, био је раван авансу, врсти веридбе уведене средином посткласичног периода, и имао је за циљ да произведе оне исте ефекте као и аванс а то је да ефекте веридбе учини дефинитивним. Другим речима, римско право је било способно да прихвати обичај пољубца и да му прида важност у поступку предбрачног даривања, зато што је био најважнији део концепта веридбе, чина који је претходио браку.³⁷

Из напред поменутог разлога Константин је, изједначавајући пољубац са авансом, дао значај пољубцу не само као делу ритуала употребљеном у циљу слављења веридбе, већ и као симболу који је «опомињао на будуће брачно уједињење», и из тог разлога је фаворизовао његов пријем у званично (посткласично) право.

ЗАКЉУЧАК

Авансан веридба као јединствена концепција веридбе, свој завршни облик добила је у Јустинијановом законодавству, и самим тим је наставила да живи и у византијском праву и пракси. Веридба са авансом представљала је класичан предбрачни имовинскоправни однос, коме су хришћани често тежили. Али, овде би требало указати да ово није био и једини облик предбрачних имовинско правних односа забележених у раном византијском периоду. Наиме, у VIII веку

³⁶ По правилу, веридба се славила путем размене пољубаца између вереника. Међутим, Константин је истицао, да веридба може бити учињена и без пољубаца. Истог схватања био је и Јустинијан, који је разликовао веридбу са авансом без пољубца и веридбу са пољубцем без аванса. Исто схватање било је прихваћено и у византијском праву.

³⁷ Пољубац, као акт у чину веридбе, имао је за циљ да укаже на почетак брака. Из тог разлога ако је дошло до смрти вереника након пољубца, Константин је утврдио да је у том случају половина поклона требало да остане вереници.

доказано је да су такође и хришћани који нису положили аванс могли да закључе веридбу састављајући један посебан писани документ. Дакле, могли су да се формално обавежу било предајом аванса или састављањем посебног уговора. У изворима византијског периода истиче се да је веридба могла бити усмена, праћена предајом аванса или писана у случају када аванс није предаван. Због тога могло би се закључити да је византијско право наставило са признавањем онога што је било утврђено у Јустинијановом законодавству: верници су могли да размене пољубац иако није било предаје аванса. А то нас доводи и до главног закључка а то је: иако је римско право посткласичног периода фаворизовало авансну веридбу, истичући многобројне њене предности, пред сам крај овог периода, оштро је реаговало на ограничење слободе брака, уведене са авансном веридбом.

РЕЗИМЕ

Обавеза брака, коју је Рим класичног периода, сматрао нецивилизованом тековином предкласичног права, наставила је да живи и у посткласичном праву и то најпре у провинцијама на Источном Медитерану. У овим провинцијама посебан облик веридбе била је веридба са капаром, односно стварање обавезе на закључење брака са обавезом давања капаре, која се је губила или враћала дупло у случају када није дошло до закључења брака. Право посткласичног периода прихватало је овај облик веридбе и на њему је изградило свој принцип о коначности веридбе, односно принцип по коме је веридба означавала почетак брака. Веридба са авансом представљала је класичан предбрачни имовинскоправни однос, коме су хришћани често тежили. Међутим, она није била и једини облик предбрачних имовинско правних односа забележених у раном византијском периоду. Наиме, у VIII веку доказано је да су такође и хришћани који нису положили аванс могли да закључе веридбу састављајући један посебан писани документ. Дакле, верници су могли да се формално обавежу било предајом аванса или састављањем посебног уговора. Због тога би се могло закључити да је византијско право наставило са признавањем онога што је било утврђено у Јустинијановом законодавству: верници су могли да размене пољубац иако није било предаје аванса. А то нас доводи и до главног закључка да је римско право посткласичног периода фаворизовало авансну веридбу, истичући многобројне њене предности, али је и оно пред сам крај реаговало на ограничење слободе брака, уведене са авансном веридбом.

Doc. Marija Ignjatović, LL.D.

Assistant Professor,

Faculty of Law, University of Niš

Arrae Sponsalia in the Roman Post-classical Law

Summary

In the classical Roman period, the institute of sponsalia (espousal, engagement, betrothal) was based on the principle of fiancés' autonomy (freedom of choice and voluntary consent to marry). Although the obligation to marry the betrothed fiancé was in this period considered to have been an uncivilized attainment from the pre-classical period, this practice subsisted in the post-classical period as well, primarily in the provinces on the Eastern Mediterranean coast. In these provinces, there was a special kind of engagement (arrae sponsalia) which involved paying earnest money as a promise of marriage; this specific institute created a legal obligation to enter into marriage by assuming an obligation to give relevant consideration, i.e. earnest payment (arrae); this amount was either irretrievably lost or doubled in case the marriage had fallen through for some reason. The Roman law of the post-classical period recognized this form of engagement, which was used as the basis for developing the principle of final and irrevocable engagement, under which the engagement marked the beginning of marriage. Thus, the post-classical Roman law excluded the principle of the fiancés' autonomy which was the governing principle in the classical period.

The engagement involving an earnest payment was a classical example of pre-marital property relations which used to be quite common among the Christians. However, it was not the only form of pre-marital property relations recorded in the early Byzantine period. Namely, the historical documents from the 8th century provide evidence that the Christians who did not pay the earnest money could also get engaged by entering into a special written agreement. Thus, the fiancés were formally obliged to marry either by giving an earnest payment or by entering into a special pre-marital agreement. Therefore, we may conclude that the Byzantine law recognized the custom (which had already existed in Justinian's legislation) that the fiancés could exchange solemn vows and confirm the promise to marry in the ceremony of the solemn kiss even without being obliged to pay earnest money. It brings us to the main conclusion that the Roman law of the post-classical period favoured the engagement with earnest payment and its many advantages but, towards the end of this period, there were reactions against this form of engagement particularly in terms of the limitations which had been introduced by the arrae sponsalia on the freedom of choice in the right to marry.

Key words: *sponsalia (espousal, betrothal, engagement), arrae sponsalia (engagement involving earnest payment), principle of final and irrevocable engagement, regulation of fiancés' property relations.*

ОРГАНИЗАЦИЈА УПРАВЕ У ОБЛАСТИ ЗАШТИТЕ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ¹

Апстракт: Добро успостављена организација управе је претпоставка ефикасног спровођења бројних прописа који су у циљу испуњавања међународних обавеза у области заштите животне средине доношени током претеклих неколико година. Детаљном анализом постојеће организације државне управе испитује се адекватност система организације управе у области заштите животне средине и указује на основне правне недостатке, чијим би отклањањем могли да буду створени бољи услови за ефикасније и рационалније спровођење на десетине нових прописа у области заштите животне средине.

Кључне речи: управа, организација управе, заштита животне средине.

1. Уводне напомене

Заштита животне средине представља једну од најмлађих управних области. Појава посебних државних органа специјализованих за решавање различитих питања у вези заштите животне средине јавила се као резултат потребе савремених држава да одговоре на еколошке последице модерног начина живота. Данас је готово немогуће пронаћи неку државу без посебних органа надлежних у области заштите животне средине. У циљу ефикасног испуњавања својих међународних обавеза у погледу заштите животне средине и Република Србија је последњих година организацију управне власти у значајној мери прилагодила овим захтевима. Само током протекле деценије образовано је низ органа државне и недржавне (покрајинске и локалне) управе у чијем делокругу се налазе различита питања заштите животне средине.

С обзиром на то да је право на здраву животну средину као право из треће генерације људских права нашло своје место и у новом Уставу Републике Србије из 2006. године (члан 74), сасвим је била очекивана велика

¹ Рад представља резултат истраживања на пројекту: „Биомедицина, заштита животне средине и право“, број 179079, који финансира Министарство просвете и науке.

законодавна и подзаконска активност у овој области. Само у последње четири године након усвајања Устава донето је укупно 17 нових закона,² као и више десетина подзаконских аката. Од укупно 54 међународна уговора који су до сада ратификовани у области заштите животне средине, у последње четири године је ратификовано укупно 13 међународних уговора.³ Сви ови прописи

2 Видети: *Закон о заштити природе*, “Службени гласник РС”, број 36 од 15. маја 2009. године и број 88 од 23. новембра 2010. године; *Закон о заштити ваздуха*, “Службени гласник РС”, број 36 од 15. маја 2009. године; *Закон о заштити од буке у животној средини*, “Службени гласник РС”, број 36 од 15. маја 2009. године и број 88 од 23. новембра 2010. године; *Закон о заштити од нејонизујућег зрачења*, “Службени гласник РС”, број 36 од 15. маја 2009. године; *Закон о заштити од јонизујућег зрачења и нуклеарној сигурности*, “Службени гласник РС”, број 36 од 15. маја 2009. године; *Закон о управљању отпадом*, “Службени гласник РС”, број 36 од 15. маја 2009. године; *Закон о хемикалијама*, “Службени гласник РС”, број 36 од 15. маја 2009. године и број 88 од 23. новембра 2010. године; *Закон о процени утицаја на животну средину*, “Службени гласник РС”, број 135 од 29. децембра 2004. године и број 36 од 15. маја 2009. године; *Закон о стратешкој процени утицаја на животну средину*, “Службени гласник РС”, број 135 од 29. децембра 2004. године и број 88 од 23. новембра 2010. године; *Закон о геолошким истраживањима*, “Службени гласник РС” број 44 од 4. новембра 1995. године и број 101 од 21. новембра 2005. године; *Закон о биоцидним производима*, “Службени гласник РС”, број 36 од 15. маја 2009. године и број 88 од 23. новембра 2010. године; *Закон о амбалажи и амбалажном отпаду*, “Службени гласник РС”, број 36 од 15. маја 2009. године; *Закон о интегрисаном спречавању и контроли животне средине*, “Службени гласник РС”, број 135 од 29. децембра 2004. године; *Закон о водама* (“Службени гласник РС” бр. 30 од 7. маја 2010. године); *Закон о заштити и одрживом коришћењу рибљег фонда*, “Службени гласник РС”, број 36 од 15. маја 2009. године; *Закон о забрани развоја, производње, складиштења и употребе хемијског оружја*, “Службени гласник РС”, број 36 од 15. маја 2009. године и *Закон о амбалажи и амбалажном отпаду*, “Службени гласник РС”, број 36 од 15. маја 2009. године.

3 Видети: *Закон о потврђивању Конвенције УН о борби против десертификације у земљама са тешком сушом и/или десертификацијом, посебно у Африци*, („Службени гласник РС“ – Међународни уговори, број 102 /07); *Закон о ратификацији Конвенције о очувању миграторних врста дивљих животиња*, Бон, 1979 („Службени гласник РС“ – Међународни уговори, број 102/07); *Закон о потврђивању Конвенције о очувању европске дивљачи и природних станишта Европе*, Берн, 1979 („Службени гласник РС“ – Међународни уговори, број 102/07); *Закон о потврђивању Кјото протокола уз Оквирну Конвенцију УН о промени климе*, 1997 („Службени гласник РС“ – Међународни уговори, број 88/07); *Закон о ратификацији Конвенције о заштити и одрживом развоју Карпата*, („Службени гласник РС“ – Међународни уговори, број 102/07); *Закон о ратификацији Конвенције о доступности информација, учешћу јавности у одлучивању и доступности правосуђа у вези са питањима која се тичу животне средине*, Архус, 1998 („Службени гласник РС“ – Међународни уговори, број 30/09); *Закон о потврђивању Конвенције о прекограничним ефектима индустријских удеса* („Службени гласник РС, број 42/09); *Закон о потврђивању Стокхолмске конвенције о дуготрајним органским загађујућим супстанцама* („Службени гласник РС, број 42/09); *Закон о потврђивању Споразума о финансирању* (Пројекат „Регионални развој Бора“) између Републике Србије и Међународног удружења за развој („Службени гласник РС, број 83/08); *Закон о потврђивању Споразума о финансирању* (Додатно финансирање пројекта

заштиту животне средине данас чине једном од најобимнијих управних области у нашем правном систему. У циљу сагледавања чињенице да ли је са доношењем великог броја правних прописа у области заштите животне средине истовремено упостављен и адекватан институционални оквир за њихово ефикасно спровођење, детаљно ћемо анализирати организацију свих органа управе у чијој надлежности се налази примена ових прописа.

2. Надлежност органа управе у области заштите животне средине

Након усвајања новог Устава у области заштите животне средине упостављена је подељена надлежност између Републике, Аутономне покрајине Војводине и локалних самоуправа. Систем заштите и унапређења животне средине, биљног и животињског света, као и одрживи развој, одређује и обезбеђује Република (члан 97. став 1. тачка 9 Устава). Аутономна покрајина Војводина је надлежна да у сладу са законом уређује питања од покрајинског значаја у области заштите животне средине (члан 183. став 2. тачка 2. Устава), док су јединице локалних самоуправа (општина и градова) надлежне да се преко својих органа у складу са законом старају о заштити животне средине (члан 190. став 1. тачка 6. Устава).

На основу овако одређених уставних надлежности, као и касније донетих Закона о утврђивању надлежности АП Војводине⁴ и Закона о локалној самоуправи,⁵ успостављена је данашња организација покрајинске и локалне управе у области заштите животне средине. У АП Војводини је до сада образован само Покрајински секретаријат за урбанизам, градитељство и заштиту животне средине⁶ и Покрајински завод за заштиту природе,⁷ док у погледу организације локалних управа постоји велика разлика између јединица локалних самоуправа. Потребни вршења послова у области заштите животне средине своју организацију

енергетске ефикасности за Србију) *између Републике Србије и Међународног удружења за развој* („Службени гласник РС, број 83/08); *Закон о потврђивању Ротердамске Конвенције о процедури претходно информисања сагласности за неке хемикалије и пестициде у међународној трговини*, 1998. („Службени гласник РС“ – Међународни уговори, број 38/09); *Закон о потврђивању Конвенције о процени утицаја на животну средину у прекограничном контексту*, Еспо, 1991 („Службени гласник РС“ – Међународни уговори, број 102/07) и *Закон о потврђивању Амандмана на Анекс Б Кјото протокола уз Оквирну конвенцију УН о промени климе* („Службени гласник РС“ – Међународни уговори, број 38/09).

4 „Службени гласник Републике Србије“, број 99 од 1. децембра 2009. године.

5 „Службени гласник Републике Србије“, број 129 од 29. децембра 2007. године.

6 Покрајинска скупштинска одлука о изменама и допунама покрајинске скупштинске одлуке о покрајинској управи, „Службени лист АП Војводине“, број 4 од 5. априла 2011. године.

7 Покрајинска скупштинска одлука о оснивању Покрајинског завода за заштиту природе, „Службени лист АП Војводине“, број 2 од 26. фебруара 2010. године.

локалне управе су прилагодили углавном само већи градови (Београд, Нови Сад, Ниш, Крагујевац), у којима постоје посебни органи или бар посебне унутрашње организационе јединице образоване искључиво за вршење послова заштите животне средине. Међутим, највећи број градова и општина у оквиру организације своје управе још увек нема посебне организационе јединице које би биле надлежне за питања искључиво у области заштите животне средине. Из тог разлога предмет наше пажње и ограничавамо само на организацију управе која постоји на републичком нивоу власти.

На нивоу Републике Србије као основни вршилац послова државне управе у области заштите животне средине се јавља Министарство животне средине, рударства и просторног планирања. Поред њега са различитим правним статусом и надлежношћу постоје још и Агенција за заштиту животне средине, Агенција за хемикалије, Агенција за заштиту од јонизујућег зрачења, Завод за заштиту природе и Фонд за заштиту животне средине. С обзиром на то да је област животне средине директно повезана и са другим областима друштвеног живота, у погледу појединих питања у вези заштите животне средине надлежним се јављају још и нека друга министарства, попут Министарства пољопривреде, трговине, шумарства и водопривреде; Министарства здравља и Министарства за инфраструктуру и енергетику.

2.1. Министарство животне средине, рударства и просторног планирања

Министарство је данас основни, а веома дуго је било и једини вршилац управне делатности у области заштите животне средине. Након усвајања Устава из 1990. године и упостављања система поделе власти увек је постојало неко министарство које се бавило животном средином. Најчешће су се послови државне управе из области заштите животне средине вршили у оквиру посебног министарства (министарства за заштиту животне средине или екологије), а само у два наврата заштита животне средине је представљала посебан сектор у оквиру неког другог министарства (здравља или науке).⁸ Формирање

⁸ Прво министарство које се бавило животном средином је формирано 11. фебруара 1991. године и звало се *Министарство здравља и заштите животне средине*. Након тога, у свих пет наредних влада, и то почев од 23. децембра 1991. године до 25. јануара 2001. године, постојало је *Министарство за заштиту животне средине*. Од 25. јануара 2001. године постојало је *Министарство здравља и заштите животне средине*, да би приликом реконструкције Владе од 19. јуна 2002. године било уведено и *Министарство за заштиту природних богатстава и животне средине*. Од 3. марта 2004. године постојало је *Министарство за науку и заштиту животне средине*, да би 15. маја 2007. године поново било образовано самостално министарство које се звало *Министарство екологије*. Приликом избора садашње Владе од 7. јула 2008. године образовано је *Министарство животне средине и просторног планирања*, које је након реконструкције Владе од 14. марта 2011. године реорганизовано у *Министарство животне средине, рударства и просторног планирања*.

Министарства за заштиту животне средине и просторног планирања приликом избора последње Владе Републике Србије је било сасвим разумљиво пошто представља последицу све присутније тенденције интеграције политика у областима просторног планирања и заштите животне средине. За такво повезивање ресора постоје не само теоријска залагања,⁹ већ и бројни примери у пракси савремених држава (Португал, Холандија, Грчка, Црна Гора, Хрватска, Македонија, Словенија ...). Из тог разлога може бити донекле и разумљиво недавно додавање овом Министарству области рударства, које је извршено приликом реконструкције Владе од 14. марта 2011. године.¹⁰

Министарство животне средине, рударства и просторног планирања у области заштите животне средине врши послове државне управе који се односе на: систем заштите и одрживог развоја природних богатава, односно ресурса (ваздуха, вода, земљишта, минералних сировина, шума, риба, дивљих биљних и животињских врста), инспекцијски надзор у области одрживог коришћења природних богатава и заштите животне средине и у другим областима одређеним законом; израду биланса резерви подземних вода, норматива и стандарда за израду геолошких карата; обезбеђивање материјалних и других услова за реализацију тих програма; систем заштите и унапређења животне средине; основе заштите животне средине; спровођење Конвенције о учешћу јавности, доступности информација и праву на правну заштиту у области животне средине; заштиту природе; заштиту ваздуха; заштиту озонског омотача; климатске промене; прекогранично загађење ваздуха и воде; заштиту вода од загађивања ради спречавања погоршања квалитета површинских и подземних вода, утврђивање и спровођење заштите природних целина од значаја за Републику Србију; утврђивање услова заштите животне средине у планирању простора и изградњи објеката; заштиту од великог хемијског удеса и учешће у реаговању у случају хемијских удеса; заштиту од буке и вибрација; заштиту од јонизујућег и нејонизујућег зрачења; управљање хемикалијама и биоцидним производима; спровођење Конвенције о хемијском оружју у складу са законом; управљање отпадом, изузев радиоактивним отпадом; одобравање прекограничног промета отпада и заштићених биљних и животињских врста, као и друге послове одређене законом.¹¹

У оквиру унутрашње организације Министарства за област заштите животне средине су од посебног значаја четири *сектора*: Сектор за планирање и управљање; Сектор за заштиту природних ресурса; Сектор за контролу и надзор;

9 Intergating City Planning and Environmental Improvement: Practicable Strategies for Sustainable Urban Development, (eds.) by Donald Miller and Gert de Roo, Ashgate, Alderhot, England, str. 29-35.

10 Закон о министарствима, „Службени гласник Републике Србије“, број 16 од 14. марта 2011. године.

11 Закон о министарствима, члан 16. став 2.

као и Сектор за европске интеграције, међународну сарадњу и управљање пројектима.

У Сектору за планирање и управљање врше се послови који се односе на: утврђивање, координирање и развој циљева политике заштите животне средине везаних за увођење стандарда и чистије производње у функцији одрживог развоја; координацију припреме и израде Стратегије увођења чистије производње и обезбеђивање услова за њену реализацију; сарадњу са представницима државне управе и локалне самоуправе, индустрије, привредне коморе и осталим удружењима привредника, предузетника, послодаваца као и осталим заинтересованим органима и организацијама у процесу припреме и обезбеђивања услова за реализацију стратегија, програма и планова за увођење стандарда и чистије производње; припремање потребних услове за увођење издавања EMAS сертификата у Републици Србији и вођење регистра правних и физичких лица укључених у систем EMAS; праћење европских стандарда и методологија ради успостављања система управљања и контроле заштите животне средине у привредним субјектима - ISO 14001 и EMS - управљање заштитом животне средине у предузећима; координацију активности на организовању и праћењу израде и реализације пројеката, стратегија, планова и програма из делокруга Министарства; утврђивање услова заштите животне средине за изградњу објеката и извођење радова којим се обезбеђује интегрисан приступ одобравања рада постројења и обављања активности које могу имати негативне утицаје на животну средину; утврђивање услова заштите животне средине за изградњу објеката и извођење радова кроз процену утицаја на животну средину; утврђивање услова заштите животне средине за спровођење мера санације, ремедијације и рекултивације; размена информација о прекограничном утицају планираних пројеката, планова и програма на животну средину; сарадњу са суседним државама у поступку спровођења процедуре процене утицаја у прекограничном контексту; давање мишљења на одлуке о изради стратешке процене утицаја, доношење решења на извештаје о стратешкој процени утицаја и давање мишљења за просторне планове од републичког значаја; праћење развоја најбоље доступних техника за потребе интегрисаног спречавања и контроле загађења животне средине; издавање интегрисаних дозвола сходно Закону о интегрисаном спречавању и контроли загађења животне средине и контролу утицаја на животну средину постројења за које је издата интегрисана дозвола; управљање отпадом; заштита од буке и вибрација; учешће у припреми прописа из делокруга Сектора.

У оквиру овог Сектора као унутрашње организационе јединице које су од значаја за област заштите животне средине постоји три *одељења* (за интегрисане дозволе, за управљање отпадом и за процену утицаја на животну средину) и шест *група*, од чега се по две групе налазе у саставу одељења за управљање отпадом (група за индустријски отпад и група за комунални отпад и посебне отпаде) и

одељења за процену утицаја на животну средину (група за заштиту природних добара и коришћења ресурса и група за индустријске и инфраструктуралне објекте и радове), док су четири групе самосталне (група за управљање ризиком, група за стандарде и чистије производње, група за заштиту од буке и вибрација и група за стратешке процене утицаја).

У Сектору за заштиту природних ресурса врше се послови који се односе на: учешће у изради стратешких докумената, планова и програма; учешће у припреми стручних основа за израду прописа из делокруга рада Сектора; имплементацију међународних конвенција, споразума, закона и других прописа везаних за заштиту природних ресурса, ваздуха, воде, земљишта; заштиту природе, геолошка истраживања, рибарство, заштиту животне средине у другим секторима; заштиту и очување природе и биодиверзитета и праћење употребе средстава у заштити екосистема; заштиту, очување, унапређење и управљање заштићеним природним добрима (резервати природе, национални паркови, споменици природе и друга заштићена природна добра); заштиту, унапређење и одрживо коришћење риболовне фауне (ихтиофауне); заштиту ваздуха; заштиту вода; заштиту земљишта; израду програма истражних радова у области основних геолошких истраживања која се односе на одрживо коришћење ресурса, а за подземне воде и детаљних истражних радова; предлагање пројеката; обављање и других послова из делокруга рада Сектора.

У оквиру овог Сектора као унутрашње организационе јединице постоје одељење за заштиту од природе, у оквиру кога постоје три *одсека* (одсек за заштиту биолошких ресурса, одсек за заштиту биодиверзитета и одсек за заштићена подручја), као и још три *самостална отсека* (отсек за геолошка истраживања и земљиште, одсек за заштиту вода и одсек за заштиту ваздуха).

У Сектору за контролу и надзор се врше послови који се односе на: заштиту животне средине од загађивања; заштиту и коришћење природних добара и ресурса; поступање у случају хемијског удеса; заштиту вода од загађивања и рибарство; заштиту од јонизујућег и нејонизујућег зрачења; поступање са отпадом; прилагођавање рада инспекције за заштиту животне средине на свим нивоима у Републици Србији захтевима Европске Уније у циљу спровођења Препоруке Савета Европе и Скупштине Европе о Минималним критеријумима за инспекцију заштите животне средине; израду извештаја и евиденција о спровођењу инспекцијског надзора; учешће у припреми стручних основа у изради прописа; послови грађевинског надзора; послови урбанистичког надзора; као и други послови из делокруга Сектора.

У овом Сектору као унутрашње организационе јединице које су од значаја за заштиту животне средине постоји шест *одсека* (за заштиту животне средине од загађења; за заштиту и коришћење природних добара и ресурса, за заштиту вода од загађења и рибарство; за поступање са опасним и осталим отпадом; за хемикалије и биоциде; и за сарадњу инспекција са међународним мрежама).

У Сектору за европске интеграције, међународну сарадњу и управљање пројектима врше се послови који се односе на: координацију послова и припрему докумената у преговарачком процесу за приступање, односно чланство у Светској трговинској организацији у области промета роба и вршења услуга од значаја за заштиту животне средине; координација послова везаних за приступање ЕУ у оквиру Министарства; координација припреме националне верзије права ЕУ у надлежности Министарства - информисање о могућностима коришћења претприступне помоћи ЕУ као и иницирање и праћење пројеката техничке и финансијске помоћи ЕУ; праћење и извештавање о политици ЕУ из области заштите животне средине; праћење и анализа међународно-правних инструмената, политике ЕУ, координација и припрема потврђивања, односно приступања међународним уговорима из области просторног и урбанистичког планирања; израда, усаглашавање и закључивање споразума, уговора, програма и протокола о сарадњи; дефинисање приоритета, облика, садржаја и модалитета међународне сарадње, као и праћење њиховог остваривања; иницирање и координација активности на идентификацији потреба за међународном помоћи сектора заштите животне средине; иницирање и координација активности на идентификацији потреба за међународном помоћи сектора просторног и урбанистичког планирања; представљање потреба и обезбеђивање међународне помоћи; праћење међународне политике заштите животне средине и просторног и урбанистичког планирања и предлагање мера и активности за усклађивање националних приоритета и приступање међународној сарадњи; координацију припрема платформи за наступ представника Министарства на међународним састанцима, састанцима странама уговорницама мултилатералних уговора из области заштите животне средине и просторног и урбанистичког планирања; координацију активности на организовању и праћењу израде и реализације пројеката из делокруга Министарства, у области заштите животне средине и просторног и урбанистичког планирања; сарадња са организационим јединицама унутар Министарства као и са представницима органа државне управе и локалне самоуправе, удружењима грађана, индустрије, привредне коморе и осталим удружењима привредника, предузетника, послодаваца као и са осталим органима и организацијама у поступку израде и реализације пројеката, стратегија, планова и програма; програмирање, техничка имплементација и праћење пројеката финансираних из ЕУ фондова (ИПА: национална и вишекорисничка) и међународне помоћи (Програм помоћи Норвешке, Јапана, Јужне Кореје, Холандије (Г2Г), Чешке, Шведске (СИДА), УНДП, Светска Банка, REC); координација спровођења Оквирне Конвенције УН о промени климе и пратећих протокола; праћење и извештавање о обавезама које проистичу из чланства у Оквирној конвенцији УН о промени климе и пратећих протокола; сарадња са Секретаријатом Оквирне конвенције УН о промени климе и пратећих протокола у циљу испуњења обавеза; сарадња са другим државним органима и

институцијама на испуњавању обавеза које проистичу из чланства у Оквирној конвенцији УН о промени климе и пратећих протокола; промовисање Оквирне конвенције УН о промени климе и пратећих протокола; одобравање и праћење пројеката који се реализују у оквиру механизма пратећих протокола; сарадњу са релевантним међународним и регионалним организацијама; припрема ставова за иступање на релевантним састанцима и конференцијама страна Оквирне конвенције УН о промени климе и пратећих протокола; координација припреме преговарачких позиција у области климатских промена; и координација израде стратешких докумената у области климатских промена.

У оквиру овог Сектора постоје четири *одељења* (за европске интеграције и међународну сарадњу; за управљање пројектима, за климатске промене и за хармонизацију прописа) и две *групе* (за припрему пројеката и за спровођење и праћење пројеката) које се налазе у оквиру одељења за управљање пројектима.

2.2. Агенција за заштиту животне средине

Агенција за заштиту животне средине је једини орган државне управе, који поред Министарства, постоји у области заштите животне средине. Законом о министарствима Агенција за заштиту животне средине је одређена као орган управе са својством правног лица у саставу Министарства заштите животне средине, рударства и просторног планирања (члан 16. став 4).

Овакво законско одређење правни статус ове Агенције чини крајње нејасним. Наиме, према природи делатности (стручна делатност) и чињеници да има својство правног лица, могло би се закључити да се у случају ове Агенције ради о класичној управној (посебној) организацији, како је то и одређено у члану 33. Закона о државној управи („посебна организација образује се за стручне и с њима повезане извршне послове чија природа захтева већу самосталност од оне коју има орган у саставу“). Међутим, Законом о министарствима јој је ипак дат статус органа управе у саставу министарства, и то упркос чињеници што је већ самим Законом о државној управи (члан 29) као основним прописом у области државне управе, изричито предвиђено да статус органа управе у саставу министарства могу имати само управе и инспекторати. Још већи проблем представља чињеница што је Законом о министарствима овој Агенцији истовремено дат и статус правног лица. Тиме је ова Агенција постала једини државни орган који има могућност да иступа у своје име и за свој рачун, а не искључиво у име и за рачун државе, какав је случај са свим другим државним органима, у које несумњиво спадају и сви органи државне управе. Питање правног статуса ове Агенције би поред теоријског, могло да има и веома важан практичан значај. Он би посебно могао да дође до изражаја у случају например постављања питања накнада штете услед незаконитог или неправилног рада Агенције, када се не би знало ко ће бити тужени (држава или агенција), из

којих средстава би се могла надокнадити настала штета (државног буџета или средстава Агенције) и сл. Такође, спорним би се могла поставити и бројна друга питања, као што су начин њеног финансирања, међусобни односи са другим државним и недржавним органима у области заштите животне средине итд, који по природи ствари увек зависе од правног статуса органа.¹²

Агенција за заштиту животне средине врши послове државне управе који се односе на: развој, усклађивање и вођење националног информационог система заштите животне средине (праћење стања чинилаца животне средине, регистар извора загађивања и др.); спровођење државног мониторинга квалитета ваздуха и вода, укључујући спровођење прописаних и усаглашених програма за контролу квалитета ваздуха, површинских вода и подземних вода прве издани и падавина; управљање Националном лабораторијом; прикупљање и обједињавање података о животној средини, њихову обраду и израду извештаја о стању животне средине и спровођењу политике заштите животне средине; развој поступка за обраду података о животној средини и њихову процену; вођење података о најбољим доступним техникама и праксама и њиховој примени у области заштите животне средине; сарадњу са Европском агенцијом за заштиту животне средине (ЕЕА) и Европском мрежом за информације и посматрање (ЕИОНЕТ), као и друге послове одређене законом.

У оквиру унутрашње организације Агенције постоји *Сектор за праћење и анализу стања загађивања и три одељења*, од чега се два одељења налазе у саставу наведеног Сектора (одељење за праћење и анализу стања и одељење за информациони систем и индустријско и комунално загађивање), а једно одељење је самостално (одељење за аутоматски мониторинг квалитета ваздуха).

2.3. Агенција за хемикалије

За разлику од Агенције за заштиту животне средине којој је дат статус органа државне управе, Агенција за хемикалије, као и Агенција за заштиту од јонизујућег зрачења, спада у управне (посебне) организације. Давање овој Агенцији статуса управне организације је са аспекта система организације државне управе потпуно исправно, пошто се њена основна делатност односи

¹² Интересантно да је Законом о министарствима из 2004. године првобитно било предвиђено постојање Управе за заштиту животне средине, као органа управе у саставу тадашњег Министарства за науку и заштиту животне средине (члан 14. став 2). Међутим, каснијим изменама Закона („Службени гласник РС“, број 84 од 23. јула 2004. године) у правним систем је уведена Агенција за заштиту животне средине, неводећи при томе уопште рачуна о њеном ваљаном правном статусу. Ако је већ основице ове Агенције било део наше међународне обавезе, а давање својства правног лица неопходно пре свега због односа ове Агенције са Европском агенцијом за заштиту животне средине (ЕЕА) и Европском мрежом за информације и посматрање (ЕИОНЕТ), онда је она могла бити образована као управна (посебна) организација, чиме се не би непотребно уносио правни хаос у систем органа државне управе.

на стручне послове који се тичу заштите животне средине, а одређене управне послове обавља само у мери у којој су они са њима повезани.

Агенција за хемикалије врши послове који се односе на: обезбеђење административних услова за квалитетно, ефикасно и безбедно управљање хемикалијама и биоцидним производима. У оквиру њих Агенција је надлежна да: врши стручне и административно-техничке послове за потребе Заједничког тела за интегрисано управљање хемикалија; пружа информације и стручна упутства привредним субјектима, јединицама локалне самоуправе и инспекторима за спровођење овог и других закона за чије спровођење је надлежна Агенција; даје стручну оцену о својствима и намени одређених хемикалија; остварује сарадњу са Европском агенцијом за хемикалије, агенцијама других земаља и секретаријатима међународних конвенција који уређују управљање хемикалијама и другим међународним организацијама које се баве разним аспектима управљања хемикалијама; спроводи активности којима информише јавност о утицају хемикалија по здравље људи и животну средину, мерама за смањење ризика и безбедном коришћењу хемикалија и обавља друге послове утврђене законом.

Поред тога, Агенција врши и као поверене послове државне управе који се односе на: доношење подзаконских прописа за спровођење Закона о хемикалијама и Закона о биоцидним производима; доноси Списак класификованих супстанци; доноси решења о упису хемикалије у Регистар хемикалија и води регистар; води Интегрални регистар хемикалија; објављује Листу супстанци које изазивају забринутост; спроводи поступак претходног обавештења и поступак добијања сагласности на основу претходног обавештења за увоз и извоз одређених опасних хемикалија; издаје дозволе за обављање делатности промета и дозволе за коришћење нарочито опасних хемикалија; издаје одобрења за коришћење сурфактанта у детергенту; израђује и спроводи пројекте којима се прати да ли се хемикалије стављају у промет и користе на такав начин да немају штетан утицај по здравље људи, животну средину и имовину; објављује листе активних супстанци у биоцидном производу; доноси решења о упису биоцидног производа у Привремену листу за достављање техничког досијеа; издаје одобрења за стављање у промет биоцидног производа; стара се о процени техничког досијеа биоцидног производа; припрема годишње декларације о производњи, преради и коришћењу хемикалија са листа прописаних законом којим се уређује забрана развоја, производње, складиштења и употребе хемијског оружја и његово уништавање, као и годишње декларације о производњи дискретних органских супстанци и обавља друге послове у складу са законом. Такође, Агенција прописује и накнаде за проверу података из досијеа о хемикалијама, накнаде за процену мера за смањење ризика и начина систематског праћења коришћења супстанце која изазива забринутост, као и висину других накнада

утврђених Законом о хемикалијама. Прописивање ових накнада Агенција увек чини искључиво уз сагласност Владе.¹³

2.4. Агенција за заштиту од јонизујућег зрачења

Агенција за заштиту од јонизујућег зрачења има, као и Агенција за хемикалије, статус управне (посебне) организације.

Агенција за заштиту од јонизујућег зрачења врши послове које се односе на обезбеђивање услова за квалитетно и ефикасно спровођење мера заштите од јонизујућих зрачења и мера нуклеарне сигурности при обављању радијационих делатности и нуклеарних активности. У оквиру њих Агенција је надлежна да: припрема предлоге Програма за правовремену најаву акцидента и предлог Плана за деловање у случају акцидента; израђује упутства и процедуре потребне за спровођење мера радијационе и нуклеарне сигурности и безбедности; прописује висину накнаде за издавање лиценци, дозвола, решења, потврда о евидентирању и сертификату; објављује годишњи извештај о нивоу излагања становништва јонизујућим зрачењима у Републици Србији; врши контролу испуњености услова на основу којих су издате лиценце; обезбеђује јавност у раду на спровођењу Закона о заштити од јонизујућих зрачења и о нуклеарној сигурности и у поступку доношења подзаконских прописа, остварује сарадњу са надлежним државним органима из свог делокруга; самостално или у сарадњи са надлежним државним органима остварује сарадњу са Међународном агенцијом за атомску енергију и другим међународним телима и надлежним органима других држава у вези спровођења овог Закона; даје мишљење на захтев надлежних државних органа у вези са приступањем међународним конвенцијама и другим споразумима у области радијационе и нуклеарне сигурности и безбедности и обавља друге послове утврђене законом.

Поред тога, Агенција у оквиру поверених послова државне управе: доноси подзаконске прописе за спровођење Закона о заштити од јонизујућих зрачења и о нуклеарној сигурности; доноси Програм систематског испитивања радиоактивности у животnoj средини; доноси Програм за допунско обучавање и оспособљавање професионално изложених лица и лица одговорних за заштиту од јонизујућих зрачења; доноси Програм за правовремену најаву акцидента; издаје, продужава и одузима лиценце за обављање радијационе делатности и нуклеарне активности; издаје и одузима дозволе за промет радиоактивних и нуклеарних материјала; издаје, продужава и одузима решења правним лицима или предузетницима за обављање послова заштите од јонизујућих зрачења, радијационе делатности или нуклеарне активности; издаје потврде о евидентирању извора јонизујућих зрачења; издаје сертификате одговорним лицима за заштиту од јонизујућих зрачења; води регистар пријава и издатих

¹³ Закон о хемикалијама, члан 6.

лиценци, дозвола, решења, потврда о евидентирању и сертификата; формира и одржава базу података (централни регистар) о изворима јонизујућих зрачења и корисницима тих извора, професионално изложеним лицима, као и о другим подацима од значаја за заштиту од јонизујућих зрачења, радијациону и нуклеарну сигурност и безбедност; води централну евиденцију о нуклеарним објектима, нуклеарним материјалима и радиоактивном отпаду и врши контролу евиденција које воде корисници; прати обим и промену нивоа радиоактивности и оцењује њен утицај на становништво и животну средину и с тим у вези налаже спровођење потребних мера и прати њихово извршавање; доставља средствима јавног информисања, надлежним државним органима и Међународној агенцији за атомску енергију информације од значаја за радијациону и нуклеарну сигурност и безбедност.

Висину накнаде за издавање лиценци, дозвола, решења, потврда о евидентирању и сертификату, Агенција прописује искључиво уз сагласност Владе.¹⁴

2.5. Завод за заштиту природе Србије

Завод за заштиту природе Србије је јавна установа која врши послове заштите и унапређења природе и природних добара која се налазе на територији Републике Србије, осим послова заштите природе и природних добара која се целом својом површином налазе на територији АП Војводине. Иако се назива заводом, што је најчешћи организациони облик управних (посебних) организација, Завод за заштиту природе Србије има статус јавне установе и образован је одлуком Владе Републике Србије.¹⁵

Завод врши стручне послове који се односе на: истраживање и проучавање у области заштите природе; утврђивање граница подручја које се предлаже за заштиту; валоризацију природног добра, предлагање мера режима заштите и категорије природног добра; припремање предлога пројеката о заштити и процени природних богатстава; праћење стања заштићеног природног добра и предлагање мера режима заштите и категорије природног добра надлежним институцијама; припремање стручних предлога и анализа за утврђивање мера заштите и очувања природних добара надлежним институцијама у процесу евалуације процене утицаја на животну средину.

2.6. Фонд за заштиту животне средине

Фонд за заштиту животне средине је основан Законом о заштити животне средине (члан 90) ради обезбеђивања финансијских средстава за подстицање заштите и унапређивања животне средине у Републици Србији и има статус

¹⁴ Закон о заштити од јонизујућих зрачења и о нуклеарној сигурности, члан 6.

¹⁵ Одлука о оснивању Завода за заштиту природе Србије, „Службени гласник Републике Србије“, број 18 од 26. марта 2010. године.

правног лица са јавним овлашћењима. Фонд за заштиту животне средине врши стручне послове у вези са финансирањем припреме, спровођења и развоја програма, пројеката и других активности у области очувања, одрживог коришћења, заштите и унапређивања животне средине, као и у областима коришћења обновљивих извора енергије. У оквиру тих послова Фонд врши: стручне и друге послове у вези са прибављањем, управљањем и коришћењем средстава Фонда; посредовање у вези са финансирањем заштите животне средине и енергетске ефикасности из средстава страних држава, међународних организација, финансијских институција и тела, као и домаћих и страних правних и физичких лица; вођење базе података о програмима, пројектима и другим активностима у области заштите животне средине и енергетске ефикасности, као и потребним и расположивим финансијским средствима за њихово остваривање; подстицање, успостављање и остваривање сарадње са међународним и домаћим финансијским институцијама и другим правним и физичким лицима ради финансирања заштите животне средине и енергетске ефикасности у складу са Националним програмом и другим стратешким плановима и програмима, као и закљученим међународним уговорима за намене утврђене Законом о заштити животне средине.

У оквиру јавних овлашћења којима располаже Фонд за заштиту животне средине врши послове које се односе на: доношење решења о обвезницима плаћања накнада прописаних законом којим се уређује одрживо управљање природним вредностима и заштита животне средине; утврђивање ближих услова које морају испуњавати корисници средстава Фонда, услова и начина додељивања средстава, критеријума и мерила за оцењивање предлога пројеката, односно захтева за додељивање средстава; вршење надзора над реализацијом пројеката, начина праћења наменског коришћења средстава и уговорених права и обавеза; као и других послова од значаја за додељивање и коришћење средстава фонда, у складу са Законом о заштити животне средине и посебним законима; предлагање мера према корисницима средстава фонда за ненаменско коришћење средстава и неиспуњавање уговорених права и обавеза.

2.7. Остала министарства

У погледу појединих послова државне управе у вези заштите животне средине надлежним се јављају још и нека друга министарства чија се основна делатност тиче других области друштвеног живота, попут Министарства пољопривреде, трговине, шумарства и водопривреде; Министарства здравља и Министарства за инфраструктуру и енергентику.

Министарство пољопривреде, трговине, шумарства и водоприведе у области заштите животне средине врши послове државне управе које се односе на генетички модификоване организме, као и послове који се односе

на: политику водопривреде; вишенаменско коришћење вода; водоснабдевање, изузев дистрибуције воде; заштиту од вода; спровођење мера заштите вода и планску рационализацију потрошње воде; уређење водних режима; праћење и одржавање режима вода које чине и пресецају границу Републике Србије, које као орган управе у саставу Министарства врши *Републичка дирекција за воде*. Такође, ово Министарство врши и послове које се односе на политику шумарства, очување шума, унапређење и коришћење шума и дивљачи, спровођење мера заштите шума и дивљачи, контролу семена и садног материјала у шамарству, које врши *Управа за шуме* као орган управе у саставу овог Министарства.¹⁶

Министарства здравља у области заштите животне средине врши послове државне управе који се односе на: јавно снабдевање становништва хигијенски исправном водом за пиће, као и добру лабораторијску праксу.¹⁷

Министарство за инфраструктуру и енергетику у области заштите животне средине врши послове државне управе који се између осталог односе и на емисије загађујућих материја у ваздух из возила и емисије буке из возила, авиона и машина, поморског саобраћаја; као и послове везане за област квалитета горива нафтног порекла; безбедан цевоводни транспорт гасовитих и течних угљоводоника; нуклеарна енергентска постројења чија је намена производња електричне, односно топлотне енергије; као и производњу, коришћење и одлагање радиоактивних материјала у тим објектима.¹⁸

3. Завршне напомене

Приликом релативно честих промена организације државне управе, које су углавном биле последице промена у саставу влада, мењала се готово увек и организација органа надлежних у области заштите животне средине. Поред тога, са усвајањем бројних нових прописа током претходних неколико година долазило је по правилу и до образовања нових органа, који су довели до чињенице да данас Република Србија има веома развијену организацију управе у области заштите животне средине.

Након детаљне анализе организације управне власти која је данас успостављена на државном нивоу може се констатовати да у области заштите животне средине уместо јединственог, постоји веома хетероген систем органа управе. Постојећи систем организације управе карактерише низ недовољно добро осмишљених решења, од којих би нека могла бити од утицаја и на ваљану примену прописа који се односе на очување и побољшање квалитета животне средине. Међу бројним недостацима у организацији државне управе који

¹⁶ Закон о министарствима, члан 8.

¹⁷ Закон о министарствима, члан 14.

¹⁸ Закон о министарствима, члан 10.

су изнети у раду свакако да најважнији недостатак представља образовање више различитих органа са донекле сличном надлежношћу (министарство, агенције, завод, фонд). Ова чињеница би у пракси могла да доведе до преплитања надлежности, које за последицу може да има непотребно дуплирање послова државне управе у овој области, нерационално трошење средстава, прекомеран број запослених, недовољну ефикасност у раду, отежано руковођење и сл. Постојаћа решења о начинима остваривања сарадње органа државне управе која су прописана Законом о државој управи, као и о начину решавања сукоба надлежности прописаних Законом о општем управном поступку, нису довољна за превазилажење већине правних проблема који могу настати у спровођењу прописа у области заштите животне средине на републичком нивоу.

Ови, као и други у раду наведени недостаци у организацији управе за резултат би могли да имају немогућност адекватног остваривања не само интегрисаног система управљања, као једног од основних начела прописаних Законом о заштити животне средине (члан 9), већ чак и јединствене државне политике у овој области. Стога сматрамо да би мањом реформом организационог законодавства могла да буде отклоњена већина у овом реду указаних правних препрека и тиме створени услови за ефикасније и рационалније спровођење бројних законских и подзаконских прописа у области заштите животне средине.

Doc. Zoran Lončar, LL.D.

Assistant Professor,

Faculty of Law, University of Novi Sad

The Organization of Administration in the field of Environmental Protection

Summary

Environmental protection is one of the new areas of administrative law. The need to institute special public authorities specializing in resolving various environment protection issues has emerged as a result of the need of the contemporary states to respond to the environmental consequences of the modern lifestyle. In the modern world, it is almost impossible to find a state that does not have a special public authority in field of environmental protection. In order to effectively meet its international obligations in terms of environment protection, the Republic of Serbia has exerted considerable efforts to adjust the organization of its administrative authorities to these requirements. Over the past decade, Serbia has established a number of state authorities and administrative bodies at the level of provincial and local governments which have jurisdiction in different environmental issues. Comparatively frequent changes in the organization of the state have often been accompanied by changes

in the organization of the administration and, in particular, the bodies in charge of environmental protection. For this reason, one of the major issues in assessing the legal regulations on environmental protection today is the adequate organization of the administrative authorities in this field.

Upon a detailed analysis of the current organization of the state, provincial and local governments, we may conclude that there is a number of improper solutions that can have a negative impact on the proper implementation of regulations pertaining to the preservation and improvement of environmental quality. The most significant among these drawbacks is the presence of a number of different authorities at the state level (the Ministry of Environmental Protection, the Environment Protection Agency, the Department of Environment Protection, the Environment Protection Fund) which have rather similar competences. The overlapping of their responsibilities and jurisdictions may result in a duplication of activities, inefficient use of funds, an excessive number of employees, management difficulties, lack of operative efficiency, etc. This phenomenon is especially prominent in relations between the state (republic) administrative authorities and the provincial administrative authorities in Vojvodina. The proper application of the legal regime in the field of environmental protection which is performed by a provincial administrative authority is important not only as an opportunity to exercise control of the central authority but also because of the funding of these activities. These and all other specified deficiencies in the organization of the administration may also make it impossible to adequately implement the uniform state policy in the field of environmental protection. Therefore, we believe that with a minor reform of organizational legislation could eliminate all legal obstacles and create conditions for an effective and rational implementation of numerous legislative and statutory acts in the field of environment protection.

Key words: *preservation and development of environmental quality; organization of the state, provincial and local administration; reform of organizational legislation.*

ЛЕКАРСКА ГРЕШКА – ГРАЂАНСКО-ПРАВНИ АСПЕКТ

Апстракт: Чињенични основи одговорности лекара подељени су у две основне групе: стручна лекарска грешка и грешка због необавештавања пацијента. Стручна лекарска грешка сматра се грешком у правом смислу речи и постоји када лекар поступа *contra legem artis*. Лекар може одговорати и када не прибави пристанак пацијента на медицинску интервенцију или не обавести пацијента о суштини, смислу и циљу планиране медицинске мере. Лекарска грешка, у ширем смислу, не мора представљати повреду правила здравствене струке у ужем смислу, већ то може бити и повреда ширих пацијентових права и кршење ширих правила лекарског дужног поступања.

Кључне речи: стручна грешка, стандард, правила струке, информисани пристанак.

Проблем професионалне одговорности медицинских посленика један је од најзначајнијих проблема медицинског права. Већ пет деценија он интензивно заокупља интересовање правника и лекара. Под утицајем онога што се збива у пракси, тежиште пажње померено је са кривичне на грађанску одговорност.

Наша правна теорија досад се бавила знатно више кривичном него грађанском одговорношћу медицинских посленика. Разлог тој „неравнотежи“ треба тражити у чињеници да кривичноправни прописи садрже неколико кривичних дела чији починиоци могу бити медицинари. Насупрот томе имовинска одговорност медицинских посленика није посебно регулисана, него се одвија према општим правилима грађанске одговорности. Стога је могло изгледати да у њој и нема неке особене проблематике, која би изискивала обраду. То је, међутим, само привид, јер својерврсна природа односа лекар-пацијент условљава и специфичности имовинске одговорности лекара, односно медицинске установе.

Правни и стварни основи одговорности лекара

Грађанска одговорност лекара заснива се на непоступању према медицинском стандарду, што се уобичајено назива грешком у лечењу. Лекарска одговорност следује из различитих *правних основа*, и то из уговора о лечењу, из недозвољеног поступања, и из пословодства без налога, али само на основу

кривице.¹ Наведени основи одговорности лекара се додирују, односно шире посматрано чине заједничку шему одговорности. Лекар одговара, на основу уговора, као и деликтно, за уредно испуњење својих обавеза. Уговор о лечењу не уклања општу правну обавезу чија повреда представља недозвољено поступање, већ је управо појачава.² Уговорна и деликтна одговорност су кумулисане, јер када лекар закључи уговор, он одговара и према уговорним и према деликтним принципима. Појмови противправности, кривице и штете идентични су за обе области.³ Када лекар повреди обавезу да поступа према медицинском стандарду или када повреди право пацијента на самоодређење⁴, тада он чини повреду и са уговорног и са вануговорног становишта.⁵ Вануговорна обавеза лекара задржава у приватном праву споредно, али врло одређено место. У случају ништавости уговора закљученог између лекара и пацијента ефекат је, по неким француским писцима, настанак „медицинског вануговорног односа“ у коме „лекар, на један општи начин, има исте обавезе и иста права које би имао по уговору“.⁶

Разлика између различитих основа одговорности је, пре свега, у томе што се код уговора акценат ставља на посебну везу између лекара и пацијента, а код деликта је реч о повреди опште професионалне обавезе.⁷

Уколико је уговор о лечењу ништав или између лекара и пацијента (односно болнице) не дође до уговора о лечењу, јер је пацијент у бесвесном стању или у стању шока, тада се права између учесника у односу уређују према прописима о пословодству без налога.

Стварне основе одговорности лекара и здравствених установа чине скривљене повреде лекарских обавеза. Оне се могу поделити у две групе: повреда дужне пажње приликом лечења пацијента и предузимање медицинских мера без сагласности пацијента. Прве, грешке у лечењу (поступању, умећу лекара), још се називају *класичним грешкама* или *стручним грешкама*, а друге, грешке у обавештавању (упозорењу, информисању), називају се *грешкама на периферији*

1 Erwin Deutsch, *Medizinrecht - Arztrecht, Arzneimittelrecht, Medizinproduktrecht und Transfusionsrecht*, 5. Auflage, Springer, Berlin-Heidelberg-NewYork, 2003, 114.

2 Jens Göben, *Das Mitverschulden des Patienten im Arzthaftungsrecht*, Peter Lang, Frankfurt am Main 1998, 3.

3 Deutsch, *op.cit.*, 117.

4 Право на самоодређење је лично право човека да може сам одлучивати о своме животу, телесном и душевном интегритету и другим личним добрима. Оно представља израз начела аутономије воље, по коме је индивидуална воља основ заснивања и уређења правних односа у грађанском праву.

5 Dieter Giesen, *Arzthaftungsrecht*, J.C.B. Mohr, Tübingen 1990, 2-3.

6 R. Savatier, J.-M. Aubry, J. Savatier, H. Péquignot, *Traité de droit médical*, Librairie Techniques, Paris 1956, 259.

7 Deutsch, *op.cit.*, 116.

лечења.⁸ Свака лекарска грешка, у ширем смислу, не мора представљати повреду правила здравствене струке у ужем смислу, већ то, очигледно, може бити и повреда ширих пацијентових права и кршење ширих правила лекарског дужног поступања.⁹ У даљем тексту ће бити речи о класичним грешкама лекара, као и огрешкама у обавештавању пацијента.

Грешке у лечењу

Лекар чини грешку када поступа противно правилима своје струке (*contra legem artis*). Грешка у лечењу не огледа се у лошем исходу лечења, већ је потребно да се неуспех кумулира са пропуштањем пажње и одређеног професионалног стандарда поступања.

А) Садржина појма лекарске грешке

1. Поступање *contra legem artis*

Основно значење појма лекарске грешке чини поступање лекара противно правилима властите струке (*contra legem artis*). Ради се о пренебрегавању правила која чине медицински стандард. Медицински стандард подразумева тренутно стање сазнања природних наука и лекарског искуства, које је потребно за постизање циља медицинског третмана и које се доказало у пракси.¹⁰ Он се исказује у одређеним једнозначним правилима којих се мора придржавати сваки лекар, као што су, на пример, хигијенски захтеви приликом давања инекција. То је тзв. *базични* или *основни* стандард.¹¹ Али „стање“ медицинске науке може ићи и даље од тога, па зато њега не треба изједначавати са „општепризнатим“ стањем. „Општепризнати“ су само они медицински поступци који су спознати и прихваћени од свих лекара исте струке или барем од већине. У медицински стандард спадају, међутим, и новија научна сазнања и могућности, уколико су у медицинској науци делом већ признати. У медицинској науци постоје различита схватања и методе који су признати од великог дела лекара, али нису „опште признати“. То је динамички део медицинског стандарда, који се увек прилагођава промењеном стању медицинске науке и праксе.¹²

⁸ Хајрија Мујовић-Зорнић, „Лекарска грешка – медицински или правни појам?“, *Свет рада*, Вол. 1, 6/2004, 821.

⁹ *Ibid.*, 825.

¹⁰ Н. Ј. Kuhlmann, „Übereinstimmungen und Unterschiede im medizinischen, haftungsrechtlichen und sozialversicherungsrechtlichen Begriff des medizinischen Standards“, *Versicherungsrecht* 13/1997, 529.

¹¹ *Ibid.*

¹² *Ibid.*

Медицински стандард није лако утврдити, јер у медицини не постоји исцрпан кодекс чврстих правила која гарантују сигурност и квалитет и из којих би се, с времена на време, стање науке могло поуздано видети.¹³ Пошто су медицинска наука и лекарска искуствена сазнања у сталном кретању, често је тешко утврдити који стандард важи у тренутку лечења.¹⁴ Лекар не мора увек да изабере „најсигурнији терапијски пут“, али преузимање већег ризика мора имати оправдање у особеностима конкретног случаја или у повољнијим прогнозама излечења.¹⁵ Он, дакле, може да одступи од општепризнатог правила медицине и да примени друге методе да би довео до успеха у лечењу. Ово је, уосталом, и једини начин да дође до развоја медицинских стандарда. Међутим, нове дијагностичке и терапеутске методе, које превазилазе важећи стандард, могу да се примене само уз савесно одмеравање користи и ризика.¹⁶ Када дозволи себи овако широк простор за терапеутско одлучивање, лекар мора бити сигуран да располаже довољним познавањем медицинске науке. Он мора да влада свеукупним дијагностичким и терапеутским методама које спадају у лекарску рутину, као и да буде кадар да процени границе својих способности, те да у одређеном случају пацијента упути специјалисти.

Треба напоменути да се, због високих „стандарда“ који пацијент очекује, не могу игнорисати ограничене могућности здравствених капацитета и финансирања. Пацијент, дакле, не може у свако време и на сваком месту очекивати лечење према најновијим методама и са најмодернијим апаратима. Због тога, за различите нивое даваоца услуга и различите гране медицине, важе различити стандарди.¹⁷

У случају спора, суд одлучује о томе шта ће се сматрати медицинским стандардом. Али пошто судија не поседује одговарајућа стручна знања, у томе му мора помоћи медицински вештак. Вештак је, на основу свог образовања и практичног искуства, у могућности да опише садржину стандарда, тј. да каже да ли је неки метод лечења или медикамент научно признат или можда превазиђен, да ли је делотворан или се сматра опасним.¹⁸

13 Christian Katzenmeier, *Arzthaftung*, Tübingen 2002, 304.

14 Göben, *op.cit.*, 14.

15 Adolf Laufs, Wilhelm Uhlenbruck, *Handbuch des Arztrechts*, 3. Auflage, Verlag C.H. Beck, München 2002, 430.

16 Göben, *op.cit.*, 14.

17 *Ibid.*

18 Јаков Радишић, *Одговорност због штете изазване лекарском грешком у лечењу и у обавештавању пацијента*, Номос, Београд, 2007, 80.

2. Лекарска грешка и потребна пажња

Лекар је дужан не само да се придржава важећих правила медицинске науке и праксе, него и да, при том, поступа пажљиво.¹⁹ Потребан ниво пажње лекара није исти као код просечно разумног човека који не поседује медицинску вештину. Од лекара се очекује да у свом професионалном раду покаже повећану пажњу, која осигурава квалитет његове услуге. Лекар поседује специјалне вештине, па стога има дужност да се усаглашава са стандардом своје професије.²⁰ Реч је о „пажњи доброг стручњака“, у смислу члана 18, став 2. ЗОО. Ту се мисли на просечног стручњака дотичне области, па се стога обично каже да је мерило за пажњу *објективно*. Наша судска пракса стоји на становишту да је „лекар дужан да поступа пажљиво, при чему се овде ради о пажњи „доброг стручњака“ која се процењује према ужој стручности лекара, техничкој опремљености и социјалним условима у којима лекар ради. Лекар није поступао са потребном пажњом увек када направи грешку коју други лекар његове специјалности, у истим околностима и животној ситуацији не би направио или би је могао избећи“.²¹ Лекар се, као стручњак, не може оправдати тиме што је поступао према свом најбољем знању, уколико се установи да је то знање за обављање његовог занимања било *објективно недовољно*.²² Свако мора одговарати због неправилног или недовољног владања својом вештином. Лекар се не може оправдати ни тиме што је почетник у својој струци или што није специјалиста те стога није био дорастао захтевима случаја. Грешке услед неискуства нису адекватна одбрана.²³

Сваки лекар мора спознати границе властитих могућности. Није потребно да лекар буде највећи експерт, већ је довољно да има вештину уобичајено способног човека који обавља ту конкретну професију.²⁴ Он поступа непажљиво уколико предузме или настави одређено лечење, иако је морао да се обрати за савет другом лекару или да пацијента упути специјалисти, на болничко лечење или у другу здравствену установу, која има квалификованије лекаре,

19 *Ibid.*

20 Marc Stauch, Kay Wheat, John Tingle, *Sourcebook on Medical Law*, Cavendish Publishing Limited, London-Sydney, 1999, 284.

21 Пресуда Округног суда у Београду бр. Гж.-10942/02, од 23.01.2003. године, преузета из архиве Другог општинског суда у Београду.

22 Helmut Koziol, *Oestereichisches Haftpflichtrecht, Band II: Besonderer Teil*, 2. Auflage, Wien 1984, 183, према Радишић, *Одговорност због штете изазване лекарском грешком у лечењу и у обавештавању пацијента, op.cit.*, 81.

23 Овај став има свој разумљиво прагматичан аспект. Судови не желе да примењују клизну скалу стандарда пажње, која зависи од субјективних атрибута конкретног туженог.

24 Stauch, Wheat, Tingle, *op.cit.*, 286.

или је опремљена бољом медицинском техником. Лекар не треба све да зна, али треба да зна шта не зна.²⁵

Б) Пример из домаће судске праксе

Из образложења Врховног касационог суда Србије: Тужилац се обратио туженој, лекару опште медицине, ради уклањања тетоваже са надлактица и стомака. У периоду од 04. априла до 08. априла 2005. године, тужена је у њеној приватној ординацији опште медицине у Л., покушала да тужиоцу применом одређене методе уклони тетоваже и за ту услугу тужилац јој је дана 08. априла 2005. године платио износ од 10.994,00 динара. Након обављене интервенције, те примењене терапије, код тужиоца је дошло до опекотина другог и трећег степена, те је даље лечење наставио у КЦ Србије. Утврђено је да оштећење коже тужиоца износи 5% укупне телесне површине, а наруженост је малог степена, трпео је страх и болове одређеног трајања и одређеног интензитета. Утврђено је да је примењена метода лечења напуштена пре више година у медицини, због болова и последица до којих може да дође, а посебно због хипертрофичних и ружних ожиљака. У оквирима савремене званичне медицинске науке ова метода лечења се не примењује, а примењује се у парамедицинским третманима и у народној медицини. Предмет тужбеног захтева је била исплата нематеријалне штете и то за претрпљене физичке болове у износу од 200.000,00 динара, за претрпљени страх у износу од 120.000,00 динара, због наружености у износу од 120.000,00 динара, као и материјалне штете у висини од 10.994,00 динара, на име трошкова лечења у смислу уклањања штетних последица 150.000,00 динара, с тим да се судска пресуда објави у дневном листу П., на терет туженог.

Првостепени суд је делимично усвојио тужбени захтев тужиоца, утврдио одговорност тужене за насталу штету (подељена одговорност на страни тужиоца 10%, на страни тужене 90%) и досудио нематеријалну и материјалну штету, умањену у односу на тужбени захтев.

Одлучујући о жалбама тужиоца и тужене, другостепени суд је побијану првостепену пресуду делимично преиначио, тако што је одбио као неоснован тужбени захтев у усвајајућим делу, решио да свака странка сноси своје трошкове спора, а потврдио првостепену пресуду у одбијајућем делу тужбеног захтева. Своју одлуку другостепени суд је засновао на становисшту да је тужилац искључиво крив за насталу штету, у смислу одредбе члана 163. Закона о облигационим односима.

Насупрот становишту другостепеног суда, ревизијски суд сматра да је тужена одговорна за штету коју тужилац трпи, обзиром да између радње тужене – пружање нестручне лекарске помоћи и здравственог стања до кога је услед

²⁵ Радишић, *Одговорност због штете изазване лекарском грешком у лечењу и у обавештавању пацијента*, *op.cit.*, 81.

тога дошло код тужиоца, постоји узрочно-последична веза. Тужена је одговорна, јер је у лечењу применила методу која више није призната од стране званичне медицине, која се примењује у парамедицинским третманима и у народној медицини. Ова метода је напуштена пре више година у званичној медицини, због болова и последица до којих може доћи, а посебно због хипертрофичних и ружних ожиљака. Тужена је обавезана да тужиоцу у смислу одредбе члана 154 став 1 Закона о облигационим односима, накнади штету која је настала њеном кривицом. Ревизијски суд не прихвата становиште првостепеног суда да је реч о подељеној одговорности, јер сматра да на страни тужиоца нема доприноса у настанку штете. Тужилац се обратио за пружање стручне помоћи званичној лекарској ординацији у којој тужена пружа медицинске услуге од 1994.године, оправдано очекујући да ће му бити пружена квалитетна медицинска услуга. Према становишту ревизијског суда, висина правичне новчане накнаде за претрпљене физичке болове износи 100.000,00 динара, за претрпљени страх 50.000,00 динара, а за наруженост 36.000,00 динара, са каматом до исплате. Тужиоцу је досуђена и материјална штета на име накнаде коју је платио туженој за пружену лекарску услугу скидања и уклањања тетоваже и то у износу од 9.845,00 динара.²⁶

Ревизијски суд је, дакле, установио постојање стручне грешке тужене, тиме што је утврдио *постојање поступања противно правилима струке, штету на здравственом стању, узрочно-последичну везу између ове две чињенице*, као и да је штете настала *кривицом тужене*.

Грешке због необавештења пацијента

А) Обавеза лекара да пацијента обавести

– као основ одговорности лекара

Свако инвазивно (лечење које подразумева насилан улазак у организам) или неинвазивно (конзервативно) лечење захтева пристанак пацијента. Пуноважан пристанак може дати само лице које разуме оно са чиме се саглашава. Разумети неку медицинску меру значи бити донекле упућен у њену суштину, вредност и домаћај. Другим речима, пацијент треба да зна са чиме се саглашава, шта ће се с њим дешавати и шта се може десити. Само у том случају пацијент је у могућности да узме у обзир разлоге за и против и да донесе разумну одлуку која се тиче његовог здравља. У лекарским напорима за излечење он може саделовати само онда када зна шта сам може учинити као подршку лекарским

²⁶ Пресуда Врховног касационог суда Републике Србије, Рев 1296/10, од 23.09.2010. године, преузето из судске праксе Врховног касационог суда, <http://www.vk.sud.rs/rev-129610-obligaciono-pravo-medicinsko-pravo-odgovornost-lekara-za-lecenje.html>

активностима или у циљу избегавања штете.²⁷ Међутим, пошто је пацијент, најчешће, медицински лаик, који о медицинском захвату, о коме треба да одлучи, не зна ништа или не зна довољно, лекар је дужан да га о томе обавести, не чекајући да буде питан.

Пристанак је, дакле, пуноважан само уколико је пацијенту претходно дато свеобухватно обавештење о суштини, смислу и циљу планиране медицинске мере.²⁸

Члан 28 ЗЗЗ прописује да пацијент има право да „од надлежног здравственог радника благовремено добије обавештење које му је потребно како би донео одлуку да пристане или не пристане на предложено медицинску меру.“ Пацијент се свога права на обавештење може одрећи „осим обавештења о томе да је предложена медицинска мера потребна и да није без знатног ризика, односно да је ризично њено непредузимање.“ Према члану 32 ЗЗЗ „пристанак коме није претходило потребно обавештење у складу са чланом 28. овог закона не обавезује, а надлежни здравствени радник који предузме медицинску меру у том случају сноси ризик за штетне последице.“

Б) Опсег обавештења

Опсег обавештења спада у једно од најтежих питања која се у пракси свакодневно постављају. Ово питање је по својој природи медицинско, етичко и правно, па је стога нормално што правници и лекари на њега одговарају различито. Ипак, неке полазне тачке могу се сматрати заједничким.²⁹

Прво, једнодушан је став да о опсегу обавештења не постоји генерално правило, које би важило за све ситуације.³⁰ Опсег обавештења не може бити установљен без преходног утврђивања потребе појединачног пацијента за обавештењем.³¹ Захтеви за овај, врло важан аспект у односу лечења, се, дакле, не могу унапред прецизно установити. Не постоји „просечан пацијент“ са „просечним потребама“, те опсег обавештења не може бити за таквог пацијента описан. То, колико далеко лекар мора ићи у објашњењу, може бити одлучено тек у разговору лекар-пацијент. Управо конкретне потребе пацијента су координате којих лекар мора да се држи при процењивању праве мере између пацијентовог одбијања обавештавања и жеље за свеобухватном информацијом.³²

²⁷ Одлука Врховног суда Аустрије бр. 3 ОБ 17/02з, од 27.2.2002, објављена у *Sammlung von Entscheidungen in Krankenstaltenfragen* 2002, 1825.

²⁸ Göben, *op.cit.*, 71.

²⁹ Радишић Јаков, *Медицинско право*, 2. прерађено и допуњено издање Номос, Београд, 2008, 102.

³⁰ *Ibid.*

³¹ Christian Conti, *Die Pflichten des Patienten im Behandlungsvertrag*, Stämpfli Verlag AG Berlin 2000, 97.

³² *Ibid.*, 102.

Обавештење пацијента, односно законског заступника треба да обухвати све чињенице које су битне за њихову одлуку да на предложено медицинску меру пристану или не пристану. У те чињенице спадају³³: 1) дијагноза и прогноза болести; 2) кратак опис, циљ и корист од предложене медицинске мере, време њеног трајања и могуће последице ако се она предузме, односно не предузме; 3) врста и вероватноћа могућих ризика, болне и друге споредне или трајне последице; 4) алтернативне методе лечења; 5) могуће промене пацијентовог стања после предузимања предложене медицинске мере, као и могуће нужне промене у начину живота пацијентовог; 6) дејство лекова и могуће споредне (нежељене) последице тог дејства. Лекар је дужан да у медицинску документацију унесе податак да је пацијенту, односно законском заступнику дао одговарајуће обавештење. Коначно, пацијент има право на обавештење и увид у трошкове лечења. Закон, дакле, набраја основне чињенице о којима пацијент треба да буде обавештен. На лекару је, међутим, да у конкретном случају процени потребу за опсегом обавештења.

Другом заједничком полазном тачком сматра се непостојање обавезе лекара да, у сваком случају, дијагнозу у потпуности обзнани пацијенту. Може, на пример, бити контраиндиковано да се код тешке болести пацијент обавести о томе да се ради о терминалној болести, односно да се оптерети пуном истином о његовом стању. Лекар овакву „терапеутску привилегију“ има, ако процени да је пацијент склон претераним реакцијама, те да би обавештењем о фаталној дијагнози његов живот био угрожен.³⁴ Немачки Савезни суд³⁵ лекару даје „терапеутску привилегију“ као могућност у циљу спречавања штете, што значи да објашњење не сме да изазове никакво штетно стање по здравље пацијента. Део немачке теорије, подржава мишљење по коме је ствар процене лекара, да ли ће да употреби овлашћење на терапеутску привилегију или не. Тако и Закон о здравственој заштити Републике Србије ставом 6. члана 28. даје надлежном здравственом раднику изузетно могућност да прећути „дијагнозу, ток предложене медицинске мере и њене ризике, или обавештење о томе умањи, ако постоји озбиљна опасност да ће обавештењем знатно нашкодити здрављу пацијента.“ Неки швајцарски теоретичари су, пак, мишљења да лекар, када постоје претпоставке за то, има правну обавезу пропуштања објашњења, те да то није привилегија.³⁶

33 Члан 28., став 2. 333.

34 Göben, *op.cit.*, 18.

35 Одлуке немачког Савезног суда 105 II 287 E. 6с=Pra 69 Nr.135, 108 II 61 E.2=Pra 71 nr. 122, према: Conti, *op.cit.*, 115.

36 Conti, *op.cit.*, 116.

Трећи заједнички став казује да није потребно обавештење о свим ризицима који се могу замислити, нити је нужно да се пацијенту ризици изложе детаљно и медицински прецизно. Довољно је обавештење „у главним цртама“, предочавање „опште слике конкретног ризика“.³⁷ Битно је, дакле, да пацијент, пре давања сагласности, буде у могућности да спозна суштину, значај и домашај планираних мера и да буде у позицији да одмери разлоге за и против. То значи да њему треба да буду предочени *типични ризици* који су повезани са конкретном врстом захвата. Немачка и аустријска судска пракса имају исти став: што су ризици типичнији и специфичнији за тај захват, то пацијент о њима мора више бити обавештен.³⁸ Када се ради, пак, о атипичним ризицима, мера објашњења треба да зависи од учесталости компликација са једне стране, и хитности захвата са друге. Ако је, на пример, у питању козметичка операција, очекује се обухватна информација, јер се најчешће не ради о медицински индикованом захвату, и због тога што пацијент улази у знатно мањи ризик, него када се ради о болести која угрожава живот. Али су зато, када се ради о виталним индикацијама, захтеви код опсега обавештавања спуштени. Постоји, дакле, у принципу, обрнуто пропорционална веза између нужности захвата и обавезе обавештења: што више захват служи сопственој удобности, а мера је мање од животне важности, утолико је већа обавеза на обухватно обавештење о компликацијама. И обрнуто – што је захват животно важнији, утолико је мања обавеза на информисање о алтернативама са њиховим различитим шансама за успех и могућим компликацијама.³⁹ Уколико се ради о ретким ризицима, али који у случају њиховог остварења тешко оштећују здравље пацијента, лекар је дужан о њима дати обавештење. Али, може изостати обавештење о ризицима који су повезани са сваком захватом и које сваки човек, по природи ствари, мора имати у виду („општепознати ризици“).⁴⁰

Мера обавештења које треба дати пацијенту, односно његовом заступнику, јесте правно питање, које није препуштено слободној оцени лекара, него о њему, у случају спора, одлучује суд. При томе се води рачуна о објективним критеријумима, али и о очекивањима конкретног пацијента.⁴¹

37 Laufs, Uhlenbruck, *op.cit.*, 547.

38 Conti, *op.cit.*, 111.

39 Rolf Stürner, „Die schweizerische Arzthaftung im internationalen Vergleich“, *Süddeutsche Juristische Zeitung* 1984, 121.

40 Göben, *op.cit.*, 19-20.

41 Радишић, *Одговорност због штете изазване лекарском грешком у лечењу и у обавештавању пацијента*, *op.cit.*, 64.

В) Правни значај обавезе обавештавања

Поред грешке у лечењу, повреда обавезе обавештења пацијента је други разлог одговорности лекара. Недостатак обавештења може представљати и супсидијерни основ одговорности, уколико се грешка у лечењу не може доказати. Ово је нарочито олакшавајуће за пацијента, јер је, код недостатка обавештења и сагласности, терет доказивања на лекару, док је код грешке у лечењу терет доказивања на пацијенту. Позивање на недостатак обавештења може, међутим, имати и *самостално значење* у случајевима у којима се захват могао одложити или уопште није био нужан. Овде је пацијенту одузета могућност да одлучи да ли жели да се лечи или даље да живи са својим патњама.⁴²

Према судској пракси и постојећој правној теорији, грешке у обавештавању и прибављању сагласности пацијента се по правном значају изједначавају са грешкама у умећу лекара. Део немачке судске праксе заступа становиште да је свако лечење захват у телесни интегритет, који је, без сагласности пацијента, противправан. Ово мишљење почива на претпоставци да објашњење истовремено служи заштити телесног интегритета и праву самоодређења адресата и да ова два правна добра не могу да буду посматрана одвојено једно од другог (*Salus et voluntas aegroti suprema lex*). Слобода одлучивања је, наиме, предодређена сваком правном добру. Ако тако не би било, односно ако би право самоодређења било невезано за друга добра пацијентова, његова заштита би била јалова.⁴³ Право самоодређења штити се истовремено са заштитом тела и здравља носиоца права, односно заштитна област права личности се нормативно налази у заштитној области тела и здравља.⁴⁴

Према другом схватању обавеза обавештавања не служи заштити телесног интегритета пацијента, већ искључиво заштити његовог права самоодређења. У кривичним законцима Аустрије, Португалије и Хрватске самоволно лечење инкриминисано је као засебно кривично дело, којим се штити пацијентово право самоодређења.⁴⁵ Медицински захват који је спроведен без пристанка пацијента, али побољшава његово физичко стање, не би могао да се квалификује као повреда тела, већ само као повреда општег права личности, чији је одраз право самоодређења пацијента. Лекарски захват који је индикован и изведен *lege artis*, не посматра се као повреда тела. Физичке и психичке штете може бити само уколико дође до грешке у лечењу. Али ако дође до грешке у обавештавању повређује се само право личности. У супротном би пацијент, који је незадовољан резултатом лечења, могао бити мотивисан било којом (чак и оном, за штету, небитном) грешком у објашњењу лекара. Наиме, у готово сваком случају штете

42 Göben, *op.cit.*, 71.

43 *Ibid.*, 8.

44 *Ibid.*

45 Радишић, *Медицинско право, op.cit.*, 105.

узроковане лекарском грешком, накнадно се може утврдити кривица због недостајућег обавештења, јер ће се *post festum* увек наћи нешто што је пацијенту раније морало бити саопштено.⁴⁶ Обавеза обавештавања је, сматрају присталице овог схватања, правно сумњиво средство за постизање накнаде штете због потенцијалних стручних грешака. Повреда обавезе обавештавања је супсидијеран основ одговорности и не би требало да се лекарска одговорност за недоказиве грешке у лечењу заснива на њему.⁴⁷ Гледиште које самовољно лечење вреднује као деликт против личне слободе, одговара и нашем праву. Томе иде у прилог околност да *Закон о здравственој заштити РС* недавање обавештења пацијенту и предузимање медицинске мере без пристанка пацијента, односно његовог законског заступника, санкционише прекршајном казном.⁴⁸

У сваком случају, правни поредак не допушта лечење противно изричитој вољи пацијента, те, уколико ова недостаје, лекар треба да одустане и од третмана који је витално индикован. Није, наиме, одлучујућа медицинска индикација начина лечења, него воља пацијента. Само је она у стању да оправда захват у пацијентово тело (*Volenti non fit iniuria*). Принудно лечење је допуштено само у изузетним случајевима.⁴⁹ Уколико је лекар, без важеће сагласности, услед пропуштеног или недовољног информисања пацијента, обавио неки захват и ако се ризик, због кога је обавештавање било потребно, остварио, онда лекар треба да плати накнаду настале штете.⁵⁰ Према члану 32, став 1 *Закон о здравственој заштити РС*, пристанак коме није претходило потребно обавештење не обавезује, а надлежни здравствени радник који предузме медицинску меру у том случају сноси ризик за штетне последице. Чланом 256 и 259 333 предвиђена је новчана казна за здравственог радника и здравствену установу, уколико „пацијенту не да обавештење које је потребно да би пацијент донео одлуку о пристанку или непристанку на предложену медицинску меру....“.

Уколико је лекар, пак, без важеће сагласности обавио захват, а ризик због кога су обавештавање и пристанак били потребне, се није остварио, пацијент такође може истаћи да му је повређено право самоодређења и захтевати накнаду нематеријалне штете. У овом случају, међутим, лекар може истаћи приговор да би пацијент пристао на интервенцију да је био обавештен о њеним ризицима. Терет доказивања ове тврдње пада на лекара.

46 Conti, *op.cit.*, 97.

47 Laufs, Uhlenbruck, *op.cit.*, 363.

48 Члан 259, став 1, 333.

49 Јаков Радишић, „Правна квалификација медицински неиндикованог хируршког захвата обављеног на инсистирање пацијента“, *Радни односи и управљање*, Правно економски центар, Београд 6/2003, 35.

50 Deutsch, *op.cit.*, 185.

Г) Пример из домаће судске праксе

Пацијент је примљен у ВМА и хоспитализован. Он се на клинику јавио због тога што се пробудио са осећајем јаког бола у пределу груди, при чему је био обливен хладним знојем. Како су то симптоми који обично прате дисекцију аорте (поремећај аорте који се карактерише уздужним цепањем њеног зида, при чему крв улази у пукотину и тако настаје други, лажни лумен аорте), неколико дана након пријема, у болници му је урађен ултразвучни преглед трбуха, чиме је установљено постојање дисекције у трбушном делу аорте. Истог дана му је, након ултразвука, урађена и аортографија. Реч је о агресивној дијагностичкој методи која се врши на тај начин што се кроз препону у аорту уводи жица са катетером, која се води до срчане коморе, а затим се убризгава контраст да би се видело место и величина дисекције на коју се сумња. Применом ове методе потврђена је дијагноза дисекције аорте и на основу тога је прописано даље конзервативно лечење и установљено да не постоји потреба за хируршким лечењем. Након овога, пацијент је пребачен на ургентно одељење, а затим на одељење кардиологије да би, потом, био отпуштен на кућно лечење. У току лечења урађена је и дијагностичка метода – компјутеризована томографија (радиолошка дијагностичка дигитална метода прегледа, која представља компјутерску реконструкцију равнине тела) – којом је потврђена дијагноза утврђена аортографијом.

Пацијент је поднео тужбу против Министарства одбране са тврдњом да му је лекар-војно лице у вршењу службе, приликом аортографије, својом нестручношћу, узроковао дисекцију аорте, и тужбом је тражио накнаду нематеријалне штете на име умањења животне активности, претрпљених физичких болова и претрпљеног страха. Поред наведеног, тужилац је изнео да је предметна интервенција извршена „без претходне консултације тужиоца и тражења сагласности, која је неопходна, с обзиром да је реч о инвазивној и ризичној методи, па је тиме повређено и право на живот и слободу личности тужиоца“.⁵¹ Тужилац је по овом основу тражио да суд туженог додатно обавезе на накнаду штете.

Други општински суд у Београду је утврдио да је „већ ултразвуком трбуха установљено постојање дисекције аорте, те да дакле уочена дисекција није последица извршене аортографије“, због чега је по првом основу тужбени захтев одбијен. Тужбени захтев је, међутим, прихваћен по другом основу, и тужена је обавезана да наканди тужиоцу штету на име душевних болова због повреде слободе и права личности. Суд је прихватио налаз и мишљење вештака у погледу објашњења аортографије, као дијагностичке инвазивне методе „код

⁵¹ Када говори о слободи и праву личности тужиоца, суд се служи уставном терминологијом, као и терминологијом Закона о облигационим односима. У конкретном случају је, међутим, повређена конкретно слобода одлучивања, па је било боље користити тај термин, као један аспект слободе личности.

које постоји ризик смртог исхода од 0,1%, што, према налажењу суда, није мали проценат“. Законом о здравственој заштити, каже суд, предвиђено је право на самоодлучивање и пристанак, и то члановима 31.-35. (тада) важећег Закона, а што значи да се „без пристанка пацијента по правилу над њим не сме предузети никаква медицинска мера, те да пацијент може да да пристанак на предложеној медицинској мери изричито (усмено или писмено), односно прећутно (ако се није изричито противио), међутим да пристанак не важи уколико му није претходило обавештење којим је потребно да се пацијенту на разумљив начин објасни кратак опис, циљ и корист од предложене медицинске мере, време трајања и могуће последице предузимања, односно, непредузимања те мере, врсту и вероватноћу могућих ризика, болне и друге последице, те алтернативне методе лечења, могуће промене пацијентовог стања након предузимања мере“. Чланом 10. Закона о здравственој заштити важећег у време спорног догађаја, предвиђено је да се хируршке или друге медицинске интервенције, ако законом није другачије одређено, могу предузети само по претходном пристанку оболелог лица, а изузетно и без његовог претходног пристанка.

Суд је утврдио чињеницу да аортографија, као дијагностичка метода представља медицинску меру која је посебно опасна за живот и здравље пацијента, те да постоји и ризик смртог исхода један у хиљаду, те да приликом предузимања ове медицинске мере према тужиоцу здравствена установа са својим лекарима тужиоцу, као пацијенту, није дала потребна обавештења о врсти методе коју према њему примењују и специфичностима те методе, посебно обавештење о могућим ризицима, а нарочито о смртном исходу, као и да тужилац није дао своју писмену сагласност за предузимање ове мере. Како је терет доказивања у случају обавештавања и пристанка, сходно правилима о терету доказивања, био на туженом, а он овај доказ није пружио, суд је утврдио да је тужиоцу повређено право на слободу личности и то право на обавештење о свом телу и здрављу, као и право на тело (телесни интегритет – прим. М.С.), јер је примењена агресивна медицинска мера којом је страано тело уведено у крвни суд тела тужиоца, па је тужбени захтев делимично основан.⁵² Ова пресуда је потврђена у другом степену.⁵³

Закључак

Стварни основи одговорности лекара подељени су у две основне групе: стручна лекарска грешка и грешка због необавештавања пацијента. Стручна лекарска грешка сматра се грешком у правом смислу речи и постоји

⁵² Пресуда Другог општинског суда у Београду, бр. П-620/03, од 25.12.2006. године, преузета из архиве Другог општинског суда у Београду.

⁵³ Пресуда Окруженог суда у Београду, бр.Гж.-4799/07, од 18.12.2007. године, преузета из архиве Другог општинског суда у Београду.

када лекар поступа *contra legem artis*. Она се не огледа само у лошем исходу лечења, већ је потребно да се неуспех лечења кумулира са пропуштањем пажње професионалног стандарда и правила струке. Лекар није поступао са *потребном пажњом* увек када направи грешку коју други лекар његове специјалности, у истим околностима и животној ситуацији не би направио или би је могао избећи. *Правила струке* нису прецизно установљена, већ су кроз праксу, с обзиром на различита чињенична стања, постављени стандарди медицинског поступања. За разлику од апстрактног правила, које је генерално и важи начелно, временски неограничено, стандард је променљив појам, па стога, приликом одлучивања о одговорности лекара, судови не очекују да, у различитим конкретним случајевима, наиђу на униформност стандарда медицинског поступања, већ постављају питање да ли је лекар своје поступке усагласио са прихваћеном професионалном праксом у датом тренутку.

Лекар може одговарати и када не прибави пристанак пацијента на медицинску интервенцију или не обавести пацијента о суштини, смислу и циљу планиране медицинске мере. Пристанак пацијента на медицинску меру пуноважан је само ако он зна са чиме се саглашава, односно уколико му није ускраћено његово право на обавештење. У случају ускраћивања овог права, пацијент може захтевати накнаду нематеријалне штете због повреде права на самоодређење.

Свака, дакле, лекарска грешка, у ширем смислу, не мора представљати повреду правила здравствене струке у ужем смислу, већ то, очигледно, може бити и повреда ширих пацијентових права и кршење ширих правила лекарског дужног поступања.

Резиме

Грађанска одговорност лекара заснива се на непоступању према медицинском стандарду, што се уобичајено назива грешком у лечењу. Лекарска одговорност следује из различитих *правних основа*, и то из уговора о лечењу, из недозвољеног поступања, и из пословодства без налога, али само на основу кривице. *Стварне основе* одговорности лекара и здравствених установа чине скривљене повреде лекарских обавеза. Оне се могу поделити у две групе: повреда дужне пажње приликом лечења пацијента и предузимање медицинских мера без сагласности пацијента. Прве, грешке у лечењу (поступању, умећу лекара) још се називају *класичним грешкама* или *стручним грешкама* а друге, грешке у обавештавању (упозорењу, информисању) називају се *грешкама на периферији лечења*. Стручна грешка се не огледа само у лошем исходу лечења, већ је потребно да се неуспех лечења стекне заједно са пропуштањем пажње професионалног стандарда и правила струке. Лекар може одговарати, не само када пренебрегне правила струке, већ и када не прибави пристанак пацијента

на медицинску интервенцију или не обавести пацијента о суштини, смислу и циљу планиране медицинске мере. Лекарска грешка, у ширем смислу, не мора представљати повреду правила здравствене струке у ужем смислу, већ то, очигледно, може бити и повреда ширих пацијентових права и кршење ширих правила лекарског дужног поступања.

Marta Sjeničić, LL.D.

Research Associate,

Institute of Social Sciences, Belgrade

MEDICAL MALPRACTICE: Civil Aspect

Summary

Civil liability for medical malpractice is based on the doctor's omission or failure to act in compliance with the medical standard of care, which is commonly called a doctor's mistake in medical treatment. The doctor's liability may be invoked on different legal grounds (such as the contract on medical treatment, the commission of an illegal act and the unauthorized activity) but they are all based on determining culpability. The actual requirement for establishing the liability of doctors and health institutions is a culpable breach of professional duty the doctors owe to their patients. These violations may be divided into two groups: the breach of due care in the course of a patient's medical treatment and the act of providing medical treatment without a patient's informed consent. The mistakes in medical treatment (malpractice) are also known as classical or professional mistakes; the mistakes resulting from an omission to provide relevant information (to warn or inform the patient) are called the mistakes on the borderline of medical treatment. A professional mistake is reflected not only in the fatal outcome of the medical treatment but also in the the unsuccessful treatment caused by the failure to properly observe the professional standards of care and the rules of professional conduct. The doctor may be held liable not only if he/she disregards the rules of professional conduct but also if he/she does not obtain the patient's consent for a medical intervention or if he/she does not inform the patient about the substance, the purpose and the goals of the planned medical treatment. Perceived in a broader sense, medical malpractice need not necessarily imply a violation of the rules of professional conduct (perceived in a narrow sense) but it may obviously imply a violation of the patient's broader rights as well as a more general breach of the rules of due professional conduct.

Key words: *medical malpractice (professional mistake), standards, rules of professional conduct, informed consent.*

ДНК АНАЛИЗА И ЊЕНА ПРИМЕНА У КРИМИНАЛИСТИЧКОЈ ПРАКСИ

Апстракт:

ДНК анализа представља најновију методу криминалистичке идентификације учиниоца тежих кривичних дела у свету. Код нас у нашој земљи се на жалост овај метод користи недовољно, и ми још увек немамо адекватну законску регулативу којом би потпуно и јасно била дефинисана ова са криминалистичког, криминалног и кривичнопроцесног аспекта врло значајна област. У овом чланку обрадићемо и један пример из криминалистичке праксе Полицијске управе у Нишу, где је на основу ДНК анализе расветљено више кривичних дела тешких разбојништва на подручју јужне Србије.

Кључне речи:

ДНК анализа, криминалистичка идентификација, кривична дела, криминалистичка пракса, убиство, разбојништво, законска регулатива.

Увод

Идентификација лица (извршиоца кривичних дела) на основу утврђивања ДНК профила (тј. на основу такозване генетске шифре добијене из биолошког материјала) представља најновију методу криминалистичке идентификације. У светским оквирима она се примењује око двадесетак година, с тим да је у нашој пракси заступљена свега неколико година.

У нашој криминалистичкој пракси ДНК анализа вршена је успешно углавном код појединих тежих случајева разбојништва и разбојничке крађе, као и кривичних дела убиства.

Средином и крајем деведесетих година двадесетог века почеле су се у појединим развијеним државама формирати компјутерске базе података ДНК профила учиниоца кривичних дела са циљем да се још више повећа ефикасност нове методе. Све базе података ДНК профила састоје се из два основна дела: 1.

неидентификованих ДНК профила тј. базе података ДНК профила добијених из биолошких материјала (трагова) фиксираних са лица места кривичних дела (односно и од неидентификованих лешева), и 2. базе података познатих донатора¹ тј. лица чији се ДНК профили компарирају са неидентификованим траговима.

Други део ДНК базе тј. база познатих донатора се у различитим државама на различитим начинима одређује. У неким њу могу да сачињавају ДНК профили осумњичених лица, у другима само ДНК профили само осуђених лица. У појединим државама се у овај део базе уносе подаци лица која су осуђена само за одређена кривична дела, или пак на одређене казне затвора.² С обзиром на осетљивост материје, постоји тенденција да се узимање узорака за ДНК вештачење и унос података у компјутерске базе детаљно регулише законом (најчешће законима о кривичном поступку, или у полицијским законима).³

Први закон у Америци (а вероватно и у свету) који је регулисао узимање узорака за ДНК вештачење донет је у држави Колорадо. По овом закону од свих осуђеника за сексуална кривична дела узимана је крв ради ДНК вештачења. Након тога је почетком 1989. год. сличан закон донела и Калифорнија по коме су од свих осуђеника за насилничка кривична дела (убиства, насиље, сексуална кривична дела) пре уласка у затвор узимана по два узорка крви и узорак пљувачке.

Почетком последње декаде двадесетог века ФБИ је почео у САД да развија пројекат КОДИС (Combined DNA Index System - CODIS) с циљем да се повеже

1 Поједини аутори намерно употребљавају неодређени израз донатор или познати донатор зато што је категорија ових лица чији је идентитет познат веома различита од државе до државе. На пример Tracy, Paul E., Morgan, Vincent, Big Brother and His Science Kit, DNA Databases for 21 st Century Crime Control, Journal of Criminal Law Criminology, Winter 2000, Vol. 90 Issue 2, str. 635.

2 Коришћење ДНК базе се у принципу прилагођава актуелној криминалној ситуацији која постоји у конкретној држави. На пример у Кини се наводи као највећи проблем илегална трговина деце. На основу полицијских статистика криминалитета у току 1999.год. је отето или нестало 1662 деце. Додатни проблеми у доказивању ових кривичних дела је и због тога што се лични опис деце рапидно мења у првим годинама живота, а на другој страни она нису у стању да увек препознају своје праве родитеље. Решавање овог проблема је био један од главних разлога за увођење компјутерске базе ДНК профила у Кини. У базу су унети ДНК профили родитеља нестале деце, као и деце за коју је постојала сумња да су отета или није било сигурно њихово порекло. Од 01. фебруара 2000. године до 30. јуна исте године у бази су компарирани ДНК профили 6880 родитеља и 37498 отете деце. Помоћу ДНК компарације успело је да се за 418 деце утврде прави родитељи.

3 На пример по Француском закону ДНК профили осумњичених лица могу да се упореде са другим у базу унетим ДНК профилима, али несмеју да се инкорпорирају у базу података. Узорци биолошких материјала који су прибављени са лица места чувају се 40 година након анализе. Исто важи и за узорке прибављене од осуђених лица с тим да је ограничено до њиховог осамдесетог рођендана. За разлику од њих отисци прстију у дактилоскопским базама могу да се чувају само 25 година.

постојеће форензичке ДНК лабораторије у један систем који би уз подршку најмодерније компјутерске технологије и стандарнизовања рада на лицу места кривичног дела омогућио ефикасни борбу против, пре свега сексуалних и насилничких кривичних дела. Подаци су уношени у систем из два извора: 1. такозваног форензичког индекса тј. базе биолошких материјала (у почетку су били трагови крви и сперме, а након тога и остали), обезбеђени увиђајем и радом на лицу места, и 2. ДНК базе профила осуђених лица (The Convicted Offender Indexs) за сексуална и друга насилничка кривична дела.

Начињен је компјутерски софтвер који је омогућио аутоматско сортирање, претраживање, компарирање и идентификовање профила ДНК прибављених из горе поменутих извора. КОДИС систем користи поред САД још дванаест држава широм света.

Као допуну горњем пројекту у САД је 1999. године уведено ново оружје за борбу против насилничког криминалитета: национални ДНК индекс систем (National DNA Indexs System - NDIS), који повезује федералне, државне и локалне истражне агенције. Систем омогућује електронским путем размену и компарирање ДНК профила унутар читаве САД. Састоји се од четири дела: базе података осуђених лица ; базе биолошких трагова прибављених са лица места, тј. оних који су у вези са кривичним делима; базе ДНК профила лица чији су најближи сродници нестали; и базе неидентификованих људских остатака.

База омогућује повезивање нерешених серијских случајева насилничког и сексуалног криминалитета са познатим (регистрованим) криминалцима који су вршили ова дела. На овај начин је до 2001. год. прикупљено преко 700000 ДНК узорака, а анализирано је преко 300000.⁴ У САД постоји тенденција да се у базе података не уносе ДНК профили само за насилничка и сексуална кривична дела, већ да се прошири њихов опус коришћења. У многим државама се уносе ДНК профили и поводом других кривичних дела на пример провалничких крађа, илегалне трговине дрогом итд. На овај начин се ефикасност ДНК базе може вишеструко повећати.⁵

У Европи је прва база података ДНК профила учинилаца кривичних дела установљена у Великој Британији 1995. године. Национална база ДНК Велике Британије се данас сматра највећом базом података ове врсте у свету. У њој се

4 Barry Brown DNA Database Using CODIS Software, 1 st INTERNATIONAL DNA USERS CONFERENCE 24 th - 26 th November 1999 in Lyons.

5 На пример на Флориди је утврђено да су 52% извршилаца сексуалних напада и убиства откривених ДНК базама раније осуђивани и за провалне крађе. Преко 50% криминалаца из Вирџиније који су вршили силовања раније су осуђивани за ненасилна кривична дела. Интересанти су такође подаци из званичне статистике САД по којој се у просеци открије: 66,1% убиства, 50,8% силовања, 26,3% разбојништва, 13,8% провалних крађа, 19,8% крађа, 14% крађа возила. Извор: Tracy Paul E., Morgan Vincent, Big Brother and His Science Kit, DNA Databases for 21 st Century Crime Control, Journal of Criminal Law Criminology, 2/2000 стр. 635.

налазе генетски профили од око 600 000 криминалаца и недељно се изврши око 600 идентификација. Од установљавања база података ДНК профила па до 2002. године је остварено 134 812 погодака на основу чега је на хиљаде лица осуђено, почевши од провалних крађа и криминалитета у вези са колима, па до убиства и разбојништва. Коришћењем базе података разрешено је 40% случајева у којима су ДНК узорци прибављени са места извршења кривичног дела.

Законска регулатива ДНК анализе у нашој земљи

Имајући у виду наш правни систем, ова би материја требала да буде регулисана Законом о кривичном поступку. На жалост ми још увек немамо јасну и прецизну законску регулативу која би регулисала ову по нама веома значајну област. Овлашћења за давање наредбе принудног узимања узорака за ДНК анализу требало би да имају државни тужилац или истражни судија и то искључиво ради доказивања извршења кривичног дела. Органи унутрашњих послова би могли да нареде узимање узорака за анализу једино када осумњичени добровољно пристане на тестирање.

Законом би требало прописати да лабораторије у којима се врше ДНК вештачења, као и особље запослено у њима, морају да испуњавају међународне стандарде који су усвојени од стране струковних организација у Европи и као да поседују међународне акредитиве. Вештачење би се у лабораторијама морало спроводити под шифром, а кључ шифре би био код органа који је донео налог за вештачење, као и у Министарству правде или евентуално у Министарству унутрашњих послова.⁶

ДНК анализа узоркованог материјала се тренутно у нашој земљи врши једино и искључиво на Биолошком факултету у Београду, што је недовољно и врло често не ефикасно и споро имајући у виду пре свега велики број анализа који треба да буде извршен, као и потенцијалне могућности (техничке и људске) наведене високо школске институције. Из тог разлога би било потребно и неопходно имајући у виду прилично велики број извршених тежих кривичних дела последњих година у нашој земљи (као и пораст организованог криминалитета), да се оформе адекватне лабораторије за вршење ДНК анализе и на подручју већих градова и регионалних центара попут Новог Сада, Ниша и Крагујевца.

Први део базе би се састојао од ДНК профила добијених из биолошких трагова за које се предпоставља да су у вези са извршеним кривичним делом. Уношење ових података и трагова у базу би се спроводило на захтев овлашћених радника (органа унутрашњих послова, тужилаштва, истражног судије). Други део базе би сачињавали ДНК профили осуђених лица. Овде би требало применити екстензивни приступ тако да би се уносили ДНК профили за лица

⁶ др Бранислав Симоновић, Безбедност 4/02, стр. 574.

која су осуђена за сва кривична дела против живота и тела, сексуална кривична дела, тешки случајеви имовинских кривичних дела (разбојништва, провалне крађе, крађе возила, изнуде, отмице) и сва кривична дела која су производ организованог криминалитета (нпр. трговина наркотицима, трговина људима, тероризам). Трећи део базе би се састојао од ДНК узорака неидентификованих лешева. Четврти део базе би садржао ДНК узорке несталих лица (изгубљена, отета лица). Узорци за утврђивање њиховог ДНК профила се прибављају са личних ствари (четкице за зубе, чешља, марамике којом је брисан нос, одевних предмета итд.). Пети део базе би се састојао од компаративних узорака познатог порекла и сачињавао би ДНК рођака несталих лица и ДНК настрадалих жртава кривичног дела.

Криминалистичке методе идентификације на основу утврђивања ДНК профила пружају изванредне могућности у откривању и доказивању кривичних дела. Њиховим увођењем у судску праксу отворено је ново поглавље савремене криминалистике. Међутим стручна јавност не би смела да изгуби из вида домете, границе и ограничења ових метода. Опасности контаминације биолошког материјала као и доказивање релевантности између трага и кривичног дела представљају озбиљне изазове које органи унутрашњих послова, тужилаштво, суд, научна јавност морају да имају на уму. Од њих се очекује да свако у свом домену максимално буде свестан вредности али и могућих грешака у раду са ДНК доказима и да пружи свој допринос на њиховом предупређењу.

Закоником о кривичном поступку треба регулисти материју узимања и чувања биолошких материјала за ДНК вештачење (са лица места, са осумњичених, итд.). И на крају не треба заборавити: ДНК доказ не искључује потребу трагања за другим доказима и вршења детаљне криминалистичке анализе.

Пример ДНК анализе из криминалистичке праксе Полицијске управе у Нишу

Дана 21.09.2005. године од стране оштећеног Марковић Чедомира из села Каменица СО Ниш обавештена је дежурна служба Полицијске управе у Нишу да је над њим у његовој породичној кући у којој станује сам дана 20.09.2005. године око 21,00 часова од стране три НН лица уз претњу кухињским ножем и камом уз употребу физичке силе и металне округле палице извршено кривично дело тешки случајеви разбојништва из чл. 169 ст. 1 КЗ РС, којом приликом је извршена преметачина куће оштећеног и помоћних просторија у одворишту и да му је том приликом одузет новац и златни накит у вредности од око 270 000 динара.

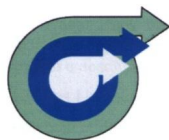
Након примљеног обавештења од оштећеног о извршеном кривичном делу, на лице места изашла је увиђајна екипа у саставу: истражног судије

Вишег суда у Нишу, заменика Вишег јавног тужиоца, оперативно увиђајна екипа и криминалистички техничар Полицијске управе Ниш са оперативним радницима са линије рада која је извршила увиђај. Том приликом са лица места а ради лабораториске анализе и обраде између осталог изузет је и један опушак цигарете са жутим филтером и са натписом » *Luky Strike* “ назначен као траг број 8 који је пронађен у трави воћнака власништва оштећеног, а само лице места и наведени траг су фотографисани и снимљени видео камером.

Оперативним радом на терену радници СУП-а Ниш дошли су до податка да би евентуални извршиоци горе наведеног кривичног дела могли да буду: Николић Драган из села Медошевац (стар 22 године), Ђорђевић Миодраг из села Поповац (стар 47 године) година и Ђорђевић Топлица из Ниша (стар 46 године), иначе сва тројица су повратници у извршењу кривичних дела. По добијеној наредби од стране истражног судије од стране радника Полицијске управе Ниш извршено је претресање стана и других просторија горе наведених лица, али том приликом није пронађен ниједан материјални доказ који би потврдио да су горе наведена лица извршили кривично дело тешког разбојништва и разбојничке крађе над оштећеним Марковић Чедомиром.

Од стране оштећеног Марковић Чедомира извршено је препознавање горе наведених лица о чему је сачињен записник, којом приликом је он препознао Николић Драгана као евентуалног извршиоца кривичног дела, док за другу двојицу није био сигуран.

Из горе наведеног разлога радници СУП-а Ниш обратили су се истражном судији Окружног суда у Нишу ради издавања наредбе за директно упоређивање ДНК горе наведених лица са утврђеним ДНК профилем на опушку пикавца цигарете “ *Luky Strike* “ пронађене на лицу места и изузетог приликом вршења увиђаја у селу Каменица дана 21.09.2005. године, док је претходно истражни судија својим актом број строго поверљиво Кри. бр. 196/05 од 06.10. 2005. године наложио Биолошком факултету институту у Београду у смислу одредби чл. 114 ст. 1 и 2 Законика о кривичном поступку изоловање биолошких трагова и ДНК профила опушка цигарете који је изузет приликом вршења увиђаја.

BIOLOŠKI FAKULTET, UNIVERZITET U BEOGRADU

CENTAR ZA PRIMENU I RAZVOJ PCR-A
Studentski trg br. 16, P. fah. 52
Beograd, 11000
Tel./faks: (011) 63 91 00

Nikola Dinić
Istražni sudija
Okružni sud u Nišu, Niš

PREDMET: Veštačenje bioloških tragova u predmetu Kri. br. 196/05
VEZA: Naredbe Okružnog suda u Nišu po sudiji Nikoli Diniću od 06.10.2005. i 09.11.2005. godine

Prema Naredbama Okružnog suda u Nišu po sudiji Nikoli Diniću od 06.10.2005. i 09.11.2005. godine, povodom razbojništva u kući oštećenog Čedomira Markovića iz sela Kamenice kod Niša na osnovu odredbi čl. 114 st. 1. i 2. ZKP-a Biološki fakultet u Beogradu je određen za veštačenje - DNK tipizaciju bioloških tragova. U skladu sa navedenim dajemo sledeći

NALAZ

Dana 12.10.2005. godine uz Naredbu Okružnog suda u Nišu po sudiji Nikoli Diniću od 06.10.2005. godine dostavljen nam materijal izuzet prilikom vršenja uvidaja u predmetu Kri. br. 154/05, a povodom razbojništva u kući oštećenog Čedomira Markovića iz sela Kamenice kod Niša, i to:

1. Mala kartonska kutija na kojoj je pisalo „KU-2872/05; ošt. Čedomir Marković; s. Kamenica; 1222/05; 21.09.2005.“, a u kojoj se nalazio jedan opušak cigarete.

Zadatak veštačenja je bio da se utvrdi DNK profil eventualno prisutnog biološkog traga na dostavljenom opušku cigarete, te da se dobijeni DNK profil uporedi sa nespornim DNK profilima Đorđević Toplice iz Niša, Đorđević Miodraga iz sela Popovac, Opština Niš, Nikolić Dragana iz sela Medoševac, Opština Niš, i Kocić Nenada iz sela Popovac, Opština Niš, a koji su dobijeni veštačenjem u predmetu Kri. 152/05 Okružnog suda u Zaječaru i predstavljeni su u Nalazu i mišljenju Biološkog fakulteta Univerziteta u Beogradu protokol br. K-1238/05 od 19.10.2005. godine.

Postupajući prema Naredbi za veštačenje, a u cilju ispunjenja zadataka veštačenja sprovedene su sledeće navedene radnje:

1. Deo papira dostavljenog opuška cigarete je isečen, na koji način je formiran uzorak #1 koji je korišćen za dalje molekularno-genetičke analize;
2. Deo filtera dostavljenog opuška cigarete je isečen, na koji način je formiran uzorak #2 koji je korišćen za dalje molekularno-genetičke analize.

Izolovanje DNK materijala iz formiranih uzoraka obavljeno je primenom standardne procedure koja uključuje digestiju proteinazom K uz dodatak SDS-a, ekstrakciju fenol-hloroformom i precipitaciju DNK solima u apsolutnom etanolu.

Kvalitet i kvantitet dobijenih izolata molekula DNK proveravan je elektroforezom u 1% agaroznom gelu bojenom etidijum-bromidom.

Umnožavanje genskih fragmenata vršeno je PCR metodom, primenom kitova za humanu identifikaciju (*Gene Print Systems*, Promega, Madison, WI, USA), te specifičnih prajmera za amplifikaciju D5S818, D8S1179, D3S1358, D18S51, FGA i D21S11 genskih lokusa, kao i amelogenin genskog lokusa za determinaciju pola. Analiza produkata amplifikacije vršena je elektroforezom u denaturišućem poliakrilamidnom gelu visoke rezolucije bojenom srebrom. Poređenjem dobijenih obrazaca traka sa alelskim markerima utvrđeni su genski profili za analizirane uzorke i dobijeni su sledeći

REZULTATI

Kit	Lokus	#1		#2		K-1238 #3 Nikolić Dragan	
<i>Gene Print Systems</i>	TH01	6	9	6	9	6	9
	TPOX	8	10	8	10	8	10
	CSF1P0	11	12	11	12	11	12
	vWA	17	17	17	17	17	17
	FESFPS	11	13	11	13	11	13
	F13A01	6	7	6	7	6	7
	D13S317	11	11	11	11	11	11
	D7S820	8	12	8	12	8	12
	D16S539	11	13	11	13	11	13
	D5S818	11	12	11	12	11	12
	D8S1179	13	14	13	14	13	14
	D3S1358	16	17	16	17	16	17
	D18S51	16	21	16	21	16	21
	FGA	18	23	18	23	18	23
	D21S11	28	30	28	30	28	30
	Amelogenin		*M+		M+		-

*M+ - osoba muškog pola

NAPOMENA: Uporedno sa prikazom DNK profila analiziranih bioloških tragova sa opuška cigarete, dat je i nesporni DNK profil Nikolić Dragana, koji je kao uzorak #3 predstavljen u Nalazu i mišljenju Biološkog fakulteta Univerziteta u Beogradu br. K-1238/05 od 19.10.2005. godine.

Iz dobijenih rezultata izvodi se sledeći

ZAKLJUČAK I MIŠLJENJE

Na osnovu analiziranih 15 genskih lokusa i utvrđenog DNK profila, kao i amelogenin genskog lokusa za determinaciju pola, može se zaključiti da analizirani biološki tragovi sa dostavljenog opuška cigarete, označeni kao uzorci #1 i #2, potiču od Nikolić Dragana (uzorak #3, Nalaz i mišljenje Biološkog fakulteta br. K1238/05 od 19.10.2005. godine).

Na osnovu učestalosti DNK profila bioloških tragova izuzetih sa opuška cigarete (uzorci #1 i #2) i učestalosti DNK profila Nikolić Dragana (uzorak #3, K1238/05), a koji su izračunati na osnovu učestalosti alela analiziranih genskih lokusa u populaciji Srbije i Crne Gore i koji iznose $3,431663 \times 10^{-20}$, izračunata je verovatnoća od Q=99,9999999999999999656% da biološki tragovi izuzeti sa dostavljenog opuška cigarete potiču od Nikolić Dragana.

Objašnjenje: Da bi se isključila mogućnost da neki biološki trag potiče od određene osobe, dovoljno je da se DNK profil iz analiziranog biološkog traga ne poklopi, uslovno, po bar jednom genskom lokusu sa DNK profilom dobijenim analizom nespornog uzorka uzetog od te osobe. Ukoliko se DNK profili iz analiziranih tragova poklapaju izračunava se učestalost takvog profila na osnovu koje se dobija i verovatnoća da trag potiče od iste osobe.

Analize izvršili:

U Beogradu, 10.11.2005. godine

S Romac
Prof. dr Stanka Romac

Overava:

Dušan Keckarević
Asist. mr Dušan Keckarević

Duška Savić
Doc. dr Duška Savić

Milica Keckarević-Marković
Asist. mr Milica Keckarević-Marković

Miljana Stavanović
Asist. mr Miljana Stavanović

Mirko Cvijan
Prof. dr Mirko Cvijan
Dekan Biološkog fakulteta

Ovaj Nalaz je sačinjen u 4 identična primerka, od kojih se 3 dostavljaju Okružnom sudu u Nišu, dok se jedan primerak zadržava u arhivi Biološkog fakulteta.

Након извршених упоредних ДНК анализа Биолошки факултет из Београда донео је своје мишљење и закључак дана 10.11.2005. године да анализирани биолошки трагови са достављеног опушка цигарете потичу од Николић Драгана са вероватноћом од 99,99%, такође је Биолошки факултет донео и ревизују закључка и мишљења 01.12.2005. године са идентичним резултатом.

Након поново обављеног разговора са Николић Драганом и предочених му резултата ДНК анализе исти је признао извршење наведеног кривичног дела које је извршио заједно са Ђорђевић Миодрагом и Ђорђевић Топлицом. У даљем разговору са њима, а упоређујући своје анализе и других НН кривичних дела разбојништва и тешких случајева разбојништва и разбојничке крађе извршених на подручју града Ниша на исти и сличан начин и такође од стране три НН лица, исти су објаснили и признали извршење још три кривична дела разбојништва и тешких случајева разбојништва и разбојничке крађе извршених на подручју Ниша и то: КУ- 1188/05, КУ 1486/05 и КУ- 2858/04.

У контакту и у сарадњи са радницима Полицијске управе Лесковац у раду са Николић Драганом, Ђорђевић Миодрагом и Ђорђевић Топлицом расветљено је више кривичних дела разбојништва и тешких случајева разбојништва и разбојничке крађе извршених на подручју и у околини Лесковца, које су они извршили на исти и сличан начин у току 2005. године.

Закључак

У светским оквирима ДНК анализа се врло успешно и ефикасно примењује (уз адекватну законску регулативу) око двадестак година, с тим да је у нашој пракси заступљена свега неколико година уназад без адекватне и прецизне регулативе која би требала да буде прописана Закоником о кривичном поступку и у Закону о полицији .

Имајући у виду прилично велики број извршених тешких кривичних дела последњих година у нашој земљи (као и пораст организованог криминалитета), било би потребно што пре ДНК анализу законски регулисати и предвидети је у горе неведеним законским актима. Тиме би се знатно повећала ефикасност државних органа у борби против криминалитета као друштвено штетне и негативне појаве, како у репресивном тако и у превентивном смислу.

Наведеним законским актима прецизно би било одређено и регулисано: материја узимања и чувања биолошких материјала за ДНК вештачење (са лица места, или са осумњиченог) ; ко даје овлашћења за давање наредбе принудног узимања узорак за ДНК анализу (то овлашћење би требало би да имају државни тужилац или истражни судија и то искључиво ради доказивања извршења кривичног дела) ; лабораторије (по могућности више њих) у којима ће да се врше ДНК вештачења, као и услове које особље запослено у њима, морају да испуњавају ; од чијих ДНК профила би била сачињена база података (први део

базе би се састојао од ДНК профила добијених из биолошких трагова за које се предпоставља да су у вези са извршеним кривичним делом, други део базе би сачињавали ДНК профили осуђених лица, трећи део базе би се састојао од ДНК узорака неидентификованих лешева, четврти део базе би садржао ДНК узорке несталих лица, и пети део базе би се састојао од компаративних узорака познатог порекла и сачињавао би ДНК рођака несталих лица и ДНК настрадалих жртава кривичног дела.

Криминалистичке методе идентификације на основу утврђивања ДНК профила пружају изванредне могућности у откривању и доказивању кривичних дела, што смо могли да видимо и из примера криминалистичке праксе Полицијске управе у Нишу. Њиховим увођењем у судску праксу отворено је ново поглавље савремене криминалистике.

Ljubiša Zdravković, LL. D.

Police Department in Niš

Ministry of Internal Affairs, Republic of Serbia

DNA Analysis and its Application in Law-Enforcement Practice

Summary

The DNA analysis is the most up-to-date method for the identification of perpetrators of serious criminal offences which has a wide application worldwide. Unfortunately, this method has been insufficiently applied in our country given the fact that the national legislation on this issue is still inadequate and incomplete. There is a need for a more comprehensive legislation which would clearly and more specifically regulate this area which is important from the aspect of both substantive and procedural criminal law as well as from the aspect of criminalistics (criminal investigation). In this article, the author provides an example from the practice of the Criminal Police Department in Niš, where the DNA analysis has been used to cast more light on a number of armed robbery cases in Southern Serbia.

Key words: *DNA analysis, criminal identification, criminal acts, criminal investigation practice, murder, robbery, legislation.*

О ОСОБЕНОСТИ РАДНОГ ОДНОСА УНИВЕРЗИТЕТСКИХ САРАДНИКА

Апстракт: Модел радног односа универзитетских сарадника као посебне категорије запослених на универзитету вишеструко је значајан и репрезентативан са више аспеката и као такав интересантан за озбиљно разматрање и анализирање. Радни однос универзитетских сарадника је радни однос уз атипично обављање рада (рад на одређено време изван редовног радноправног режима) и особен је у погледу заснивања, трајања, очувања, престанка и посебног значаја који има за радноправну теорију и праксу. Рад даје приказ особености радног односа универзитетских сарадника са историјског (у циљу бољег разумевања основа и услова за настанак и развој појма и улоге сарадника ангажованих на извођењу наставе) и радно-правног аспекта (анализирање нормативних и реалних особености, односно, модификација елемената општег појма радног односа разматраних из угла ове категорије запослених на универзитету).

Кључне речи: радни однос, битни елементи, универзитетски сарадници.

Nemo est magis onerandus, quam sit honoratus

Paulus, Digesta Iustiniana 30, 122

Нико не треба да буде више условљен, него што је почастован

Доношењем Закона о високом образовању Републике Србије 2005. године¹ заокружен је један век постојања и примене посебних прописа посвећених универзитетском образовању на нашим просторима².

1 «Сл. гласник РС», бр. 76/2005, 100/2007 - аутентично тумачење, 97/2008 и 44/2010

2 Почетком 1905. године изгласан је Закон о Универзитету, а Краљ Петар Први је 27. фебруара (12. марта по грегоријанском календару) потписао Указ о проглашењу овог закона. Закон је зајемчио аутономију универзитета, прокламујући да су „наставници слободни у излагању своје науке“. Тадашња државна заједница је, следећи искуства развијених европских земаља, почетком овог века, већ имала три организационо оформљена универзитета (Загреб

Рад представља покушај приказивања особености радног односа универзитетских сарадника са историјског и радно-правног аспекта: 1. са историјског - у циљу бољег разумевања основа и услова за настанак и развој појма и улоге сарадника ангажованих на извођењу наставе, и 2. са радно-правног – анализирањем нормативних и реалних особености, односно, модификација елемената општег појма радног односа разматраних из угла ове категорије запослених на универзитету.

Радни однос универзитетских сарадника као посебне категорије запослених на универзитету, особен је у погледу заснивања, трајања, очувања, престанка и посебног значаја који има *per se* за теорију и праксу, па је самим тим и репрезентативан са више аспеката и интересантан за разматрање.

Сведоци смо све присутнијег схватања на глобалном нивоу да очување и развој савременог начина живота и саме цивилизације, зависе првенствено од одржавања оствареног и подизања нивоа образовања уопште, а нарочито оног његовог дела који се услед испреплетаности са научноистраживачким радом, не само назива „високим“, већ то и јесте по значају и улози коју има данас и треба да има и убудуће. Јачање свести о потреби већег улагања у знање и образовање свих нивоа и о његовом вишеструко подстицајном дејству и позитивном утицају на друштвени развој, иницира разматрање како форми организовања, тако и модела нормативног уређења радног ангажовања запослених који свој рад врше у овој делатности, као и посебних услова које треба да испуњавају. У

од 1874.године, Београд од 1905.године и Љубљана од 1919.године) који су произашли из самосталних виших школа. Након Првог светског рата, до обнове рада Универзитета у Београду дошло је 1.маја 1919. године. Универзитет у Београду представљао је најзначајнију академску институцију Краљевине Југославије и био средиште научног, образовног и културног живота. Универзитет је 1941. године прекинуо са радом, због окупације земље. Након 1945. године, Универзитет у Београду, бастион демократских идеја и академских слобода у периоду до Другог светског рата, се је, као и остали универзитети у ФНРЈ, а касније у СФРЈ, непрестано развијао и дограђивао. С правом се може констатовати да је Универзитет у Београду био *alma mater* готово свих универзитета на подручју Србије, Црне Горе, Босне и Херцеговине и Македоније. Под окриљем Београдског универзитета образовани су универзитети у Новом Саду, Нишу, Приштини и Крагујевцу, као и у Титограду (данашња Подгорица). Потпунија оцена о развоју универзитета у Србији, што иначе није тема овог рада, не може се дати без свестраног осврта на њихову укупну улогу у друштвеним збивањима током више од пола века по завршетку Другог светског рата. Након студентских демонстрација које су јуна 1968. године избиле на Универзитету у Београду (у којима је исказано незадовољство према стању у друштву), распада СФРЈ и формалног успостављања вишестраначког система, универзитети у Србији дошли су у први план политичких борби које су обележиле последњу деценију двадесетог века.

Из сажетих напомена о историјским основима и разлозима настанка универзитета и његовој улози у савременом друштву, може се закључити да је ова институција била, да јесте данас и да треба да остане стални генератор прогреса у свим областима друштвеног живота, уз максимално могуће дистанцирање од дневнополитичких утицаја и потреба различитих интересних група.

светлу изреченог, несумњив је значај симбиотског склопа правно-политичког одређења и уређења, односно организовања институција високог образовања и битних својстава које треба да поседује и услова које треба да испуни и трајно испуњава запослени који обавља наставни и научни рад - наставни радник *in concreto* - појединац, односно наставник и сарадник универзитета.

Појам и радни однос универзитетског сарадника, традиционално постављеног „негде између“ високообразованих ненаставних радника који пружају стручну административну и техничку подршку организацији и реализацији наставног и научноистраживачког рада, и доцента, првог наставничког универзитетског звања, у нашој правној теорији није истраживан и разматран посебно у односу на појам и радне односе наставника.

Следствено познатом правном принципу *Consuetudo est optima interpretis legum* („Пракса је најбољи тумач закона“), перманентно (само)вредновање и захтевани стандарди квалитета бројних елемената организовања високошколског образовања, па и педагошког и научног рада наставника, али и сарадника прокламовани Законом о високом образовању РС из 2005. године, скрећу пажњу и иницирају разматрање улоге и значаја постојања ове категорије запослених на универзитету.

Високо образовање, као претпостављено квалитативно највиши ниво и најпотпунији израз садржаја научне мисли и применљивог знања, представља за сваки облик државног уређења важну област и делатност од посебног друштвеног интереса.

О значају организовања и обављања ове делатности говори и чињеница да се њему посвећује посебно законодавство, мање или више разгранато и проучавано, а у зависности од постављених циљева и захтева једног друштва.

Схватљиво је и суштински оправдано то што је држави, поред теоријског и практичног садржаја наука и вештина које се изучавају на универзитету, важно и то *ко и са каквим способностима и знањима може бити преносилац знања, односно образовања (подучавања и васпитања)*.

Из тог разлога, од првих облика организовања високог образовања до данас, утврђују се посебан појам, као и посебни услови и поступак за избор оних који ће, попут свештеника у старим цивилизацијама, преносити усвојена и развијати нова знања. Ниво стеченог знања и практичне оспособљености, а не ретко и подобности различите врсте, захтева по природи ствари одређени правни оквир и модел дефинисања организације и статусне, квалификоване и субординисане структуре вршилаца ове активности; тако, још од античких времена постоје дефинисани нивои оспособљености и хијерархијски „сложених“ звања наставника и сарадника у високом образовању, као и степена својеврсног јавног овлашћења (*mundus publicum*) које они врше у обављању ове значајне делатности.

Са аспекта теме овог рада, потребно је указати на повезаност и условљеност обележја и начела која дефинишу општи појам радног односа, а која код разматрања и дефинисања особености радног односа сарадника бивају „детектована“ као посебна.

Прва и суштинска особеност са којом се срећемо је *избор у звање као посебан претходни услов за заснивање радног односа*.

Неспорна је чињеница да стицање академског звања на одређен начин и по посебно уређеном поступку - путем избора представља правни чин засебан од заснивања радног односа, али је евидентно и постојање њихове узајамне корелације и условљености, што резултира и нужношћу постојања и налажења специфичних решења у теорији и пракси радног законодавства и права уопште.

Избор у одређено звање по правилу, представља акт-услов за заснивање радног односа наставника и сарадника³.

Поред разматрања општих правила важећих за сво наставно особље, неопходно је посебно разматрати питање услова и поступка избора сарадника универзитета.

Закон о универзитетима Краљевине Југославије од 28. јуна 1930. године, као први кодификовани пропис посвећен организацији и делатности универзитетског образовања на нашим просторима, утврђује правило да сво особље универзитета⁴ мора бити *постављено*⁵ од стране надлежног државног органа (краља или министра просвете), с тим да је то чињено искључиво *на предлог одговарајућег универзитетског органа*⁶. Овим законом је у наше универзитетско законодавство, поред осталог⁷, уведена и изричита одредба

3 Ово зато: 1) јер поједини прописи из области универзитетског образовања (нпр. Закон о универзитету из 2002. године) говоре и о сарадницима без сарадничког звања, ангажованим без избора у универзитетско звање, који као категорија запослених на универзитету нису обухваћени овим радом и 2) зато што Закон о високом образовању из 2005. године говори о „продужењу радног односа“ сарадника – сарадника у настави и асистента, без експлицитног навођења обавезе спровођења избора у звање као акта-услова за поменуто продужење

4 Целокупно особље запослено на универзитету је сврставано у 1) наставно, 2) помоћно наставно и 3) административно.

5 Одатле и следи заједничка карактеристика која је важила за све запослене - статус државних службеника.

6 Један од првих облика и модела изборности; наиме, предлог је могао садржати само једног кандидата који је већ претходно био изабран на некој нижој инстанци. За наставно особље је био предвиђен посебан поступак за који је специфично да је до акта о постављењу долазило након испуњења прописаних услова (нпр. за професора је тражен избор у факултетском савету и пријем избора у универзитетском већу). Видети: Лаза Костић, *Административно право Краљевине Југославије, Прва књига :Устројство управе*, Београд, 1933.

7 На овом месту се подсећамо одредбе садржане у параграфу 19. према којој се само професори универзитета „постављају краљевим указом и стичу одмах *сталност и непокретност у државној служби*“.

по којој су сви запослени у помоћном наставном особљу⁸ били постављани на временски период од 3 (три) године, чиме су, дакле, установљена и *pro futuro* правно-политички конципирана начела и правила о начину избора кандидата за обављање универзитетских послова уопште, правила о временском орочењу трајања радног односа, тј. односа службе, као и правила о обавези поновне примене правила поступка избора лица која врше рад на универзитету по истеку законом одређеног рока – правило ограниченог трајања избора, односно обавезе и могућности понављања поступка.

Оваква, односно, слична норма о понављању, односно поновном избору - реизбору⁹ наставних радника појављује се, скоро без изузетка, у свим нашим прописима посвећеним универзитету¹⁰ до данас. Модалитети са којима се срећемо при проучавању овог питања разликују се, по правилу, у дужини периода избора и трајања радног односа заснованог након тога; но, упоредо са тим, појављују се и поједине законске и фактичке особености услова и поступка избора, као и заснивања и очувања овог радног односа за који смо поставили тезу да је особен.

Трајност радног односа

Иако је необично разматрање започети разматрањем елемента радног односа који у теорији није јединствено прихваћен као битан, неопходно је указати да је управо трајност радног односа од посебне важности за анализу и приказ радног односа универзитетских сарадника.

8 У помоћно наставно особље спадали су асистенти који су могли бити у службеничком односу или “асистенти волонтери”.

9 Овај израз се користи у свакодневној употреби и у различитим областима друштвеног живота и рада и његом појму, значењу, значају и правнополитичком домету може се (а и потребно је) посветити знатно више времена и пажње него ли то захтева разматрање теме овог рада.

10 Закон о стицању научног степена доктора наука „Службени лист ФНРЈ“ број 89/48 ; Општи закон о универзитетима „Службени лист ФНРЈ“ број 27/54; Закон о универзитетима „Службени гласник НР Србије“ број 13/56 ... 50/56, 46/58, 30/59 и 23/60; Закон о високом школству „Службени гласник НР Србије“ број 51/1962; Закон о високом школству “Службени гласник СРС“ број 32/65 (пречишћен текст који обухвата Закон о високом школству из 1963 и Закон о изменама и допунама Закона о високом школству од 1965.године) са изменама 53/66, 32/68, 41/68, 29/69, 39/70, 40/71 и 8/72); Закон о високом школству „Службени гласник СР Србије“ број 51/72; Закон о усмереном образовању и васпитању „Службени гласник СР Србије“ број 14/86; Закон о универзитету „Службени гласник СР Србије“ број 5/90 и „Службени гласник РС” 21/90 ; Закон о универзитету РС „Службени гласник РС“ број 54/92 и 39/93; Закон о универзитету РС „Службени гласник РС“ број 20/98; Закон о универзитету „Службени гласник РС“ број 21/2002; Закон о високом образовању РС “Сл. гласник РС”, бр. 76/2005, 100/2007 - аутентично тумачење, 97/2008 и 44/2010.

Самим укључивањем радника у организован облик рада не дефинише се и не „цементира“ његова везаност искључиво за једну једину радну средину, а још мање, за један статус, положај, функцију, звање и сл. у њој – укратко, за улогу у вршењу одређене врсте посла у једној области друштвеног живота.

Према нашем позитивном законодавству о раду, радни однос се по правилу заснива на неодређено време, а само изузетно, у законом одређеним случајевима, на одређено време, чије пак трајање, поред оног по општем радноправном режиму, може бити одређено и *lex specialis* нормама.

Заснивање радног односа на неодређено време не значи, само по себи, да ће запослени обављати рад у тој организацији све до наступања неког од разлога за престанак радног односа по сили закона (нпр. стицање права на застаросну пензију).

У сваком случају, радни однос уопште гледано може престати по основу стицаја и наступања различитих околности и пре него што по редовном току ствари престаје, те закључујемо да трајност и сталност запослења као елемент општег појма радног односа има у великој мери релативну вредност. Управо та релативност долази до изражаја код разматрања радног односа универзитетских сарадника и наставног особља уопште, чији су они део.

Трајање радног односа наставног особља, изузев наставника у звању редовног професора (а нарочито сарадника), било је и остало временски ограничено, односно, са ограниченим трајањем; овим се суштински наставно особље, односно, лица која врше рад у високом образовању доводе у битно неповољнији положај од запослених по општем радноправном режиму. Ако се подсетимо општеприхваћене поставке да је дужина трајања радног односа, поред увек присутних објективних услова и чинилаца, по правилу условљена и трајношћу потреба послодавца, треба указати на следеће:

- облик радног ангажовања наставног особља уопште је особеног, мешовитог карактера (законско утврђивање појма и дејства радног односа уз атипично обављање рада – рад на одређено време изван редовног радноправног режима);

- радни однос сарадника је флексибилан (атипичан) радни однос – радни однос са одређеним трајањем, тј. на одређено време чије је пак трајање *дуже* од оног по општем радноправном режиму и правилима, али увек *додатно условљено* и диференцирано различитим врстама подобности (морална, идејна, смисао за наставни рад), способности (додатни ниво научне и стручне оспособљености, односно стицање академског назива или научног степена специјалисте и магистра), па и бројем пута могућег понављања избора, и

- сам радни однос је, зависно од времена и прописа који су у њему важили, увек примарно био условљен (поновним) избором у звање, односно вољом, али и могућностима и потребама послодавца да задржи у радном односу и лице

које из неког од могућих разлога не буде изабрано у одређено звање, уз све консеквенце које следе¹¹.

Овако постављена, реизборност (поновни „нови“ или поновљени „стари“ избор¹²) отворила је у нашем праву након Другог светског рата, почев од Закона о универзитетима НР Србије из 1956. године одређене недоумице и бројна, у суштини реторичка питања, које постоје и данас:

- да ли је сврха овог института у провери испуњености услова од стране запосленог, или је средство за нови избор – избор међу квалификованим кандидатима, али по основу подобности и способности за сараднички и могући будући наставнички позив уколико су такви услови изричито предвиђени законом?

- какав је био правни и суштински карактер и домет, односно значај појмова о моралној (не)подобности¹³ и способности¹⁴ за својство наставног радника, како тада када су примењивани, тако и данас, нарочито са аспекта историјског развоја универзитетског и радноправног законодавства¹⁵ и правних и фактичких последица које је изазвала ?

- поједини закони су „великодушно“ давали изричитом нормом, „право лицу за чије место се расписује поновни конкурс“¹⁶ да учествује на њему; да ли је законодавац тиме установљавао, односно, прејудуцирао извесност да то лице, иако изричито говори о „лицу за чије се место расписује поновни конкурс...“, неће бити изабрано, или пак, у најбољој намери и са циљем избора најбољег међу једнакима, само отварао такву могућност?

- да ли законодавац нормама које утврђују реизборност свесно, у име вишег циља, отвара могућност за фактичку неравноправност запослених у погледу трајања радног односа?

- да ли је питање испуњености услова од стране запосленог, односно њихове „боље испуњености“ од стране кандидата за запослење, корелат раније

11 губитак звања, припадајуће зараде и могућности даљег напредовања, с једне стране, али и „својеврсно прерастање“ радног таквог на одређено време у радни однос на неодређено време, са друге стране

12 Помињу се термини који су и данас у употреби, обзиром да су у различитим периодима коришћени изрази на начин који је пружао могућност да сваки избор буде тумачен на један од поменутих, суштински различитих начина

13 Видети: члан 98. Закона о универзитетима НР Србије из 1956. године

14 Видети: члан 103. став 2., члан 105. став 6., члан 107. став 6. Закон о високом школству из 1965. године којим се уводе и појам *способност за наставни позив*, као и широка овлашћења факултета да додатне и посебне услове за избор наставника и сарадника дефинише својим статутима

15 Видети: члан 106. став 4. Закона о високом школству из 1962. године

16 Илустрације ради, видети одредбу члана 107. став 3. Закона о високом школству из 1962. године

успостављеним условима за престанак радног односа наставног особља које је морално неподобно за позив¹⁷, односно да ли реизборност може бити стављена у функцију „корективне мере“ за „неподобне“?

- да ли је наведено начело, које ионако има дискриминаторски карактер за ову категорију запослених са аспекта трајности радног односа и циља његовог заснивања, требало „ојачавати“¹⁸ и могућношћу, тј правом доношења одлуке о расписивању конкурса за избор наставника и сарадника „у свако доба“, односно, и пре истека изборног периода запосленог, уз образложење да се тиме „доприноси“ интересу унапређења научног и наставног рада?

- зашто је законодавац користио појам „потребе“¹⁹ и уређивао посебан поступак избора (на предлог катедре и без конкурса) хонорарних наставника и сарадника из реда пензионисаних наставника и сарадника са друге високошколске установе, када је већ имао тако моћно средство за избор квалификованог кандидата у законом утврђеној обавезној примени наведеног начела?

- чему је служило увођење идејно-политичке подобности²⁰ чије непостојање је могло бити преиспитивано и проверавано и пре истека изборног периода²¹ као битног услова за заснивање и очување радног односа наставних радника, осим што је представљало специфичан вид дискриминације у погледу остваривања права на рад гарантованог највишим правним актима државе?

- чему је служила законска одредба којом се утврђивало да једно исто лице може бити изабрано на радно место асистента највише два пута узаастопно²²? Суштински посматрано, овом, законом прописаном и правданом дискриминацијом, пред почетника у универзитетској каријери, поред обавезне реизборности којом се нарушава правило о трајности радног односа, стављан је још један Дамоклов мач - нема могућности да остане у својству асистента дуже од два изборна периода, чак иако то сам жели - кандидат мора да стекне

17 Видети: члан 89. Закона о универзитетима из 1956. године

18 Видети: исти члан Закона из 1956. године

19 Видети: члан 109. став 1. Закона о високом школству из 1962. године

20 Видети: члан 89. Закон о високом школству из 1972. године

21 Видети: члан 91. Закона из 1972. године који је гласио: „утврђивање испуњености услова из члана 89. овог закона врши се у редовном поступку за избор у звање и на радно место, а може да се врши и ван редовног поступка уколико постоји образложен предлог ... који могу дати заинтересовани органи и организације и ван високошколске установе“. На овом месту треба се подсетити да се Законом о о усмереном образовању и васпитању из 1986. године брише из употребе услов у погледу идејно-политичке подобности, али се принципом негативне енумерације она практично задржава кроз дефинисање друштвених вредности које наставник и сарадник може повредити својим образовним и васпитним радом и укупним понашањем, за шта као санкција следи престанак својства наставног радника даном коначности одлуке савета као органа управљања. Видети: члан 69. став 2, 70. и 71. Закона из 1986. године

22 Видети: члан 96. став 4. Закон о високом школству из 1972. године

научни степен доктора наука, без обзира што је почетак каријере увек, без обзира на друштвену климу и услове, скопчан са најбројнијим потешкоћама и изазовима. Наведеном се може придодати и могућност „заустављања“ кандидата у напредовању, а која је могла бити узрокована и правдана свим средствима која су стајала на располагању академској заједници и факторима утицаја изван ње ... Додајмо свему овоме и то да и овај закон предвиђа могућност пријема у радни однос на одређено време пензионисаних наставника и наставника и сарадника друге високошколске установе, *без конкурса*²³;

- да ли је законодавац (не)намерно био правнички непрецизан при коришћењу речи „... *узастопно*...“, односно да ли је то значило да се неизабрани кандидат може појавити након накнадног испуњења захтеваних услова као учесник неког будућег конкурса за избор асистента на истом или само другом факултету или не, односно, да ли се кандидат бира у *звање или за (на) радно место асистента*?

- који је правно-политички домашај одредбе Закона о универзитету из 1990. године која о *асистенту-приправнику*²⁴ говори као о лицу које је *изван категорије сарадника*, а може бити примљено у радни однос на факултету, на одређено време од 4 (четири) године, у циљу припреме наставног, научног и уметничког подмлатка, *уз посебан услов* постављен пре заснивања радног односа садржан у захтеву да кандидат поред просечне оцене у току студија најмање 8 (осам) *по први пут уопште* заснива радни однос?

- зашто се уређивање садржаја посебног услова за избор у звање сарадника и његово заснивање радног односа који се назива *смисао за наставни рад*²⁵, не врши барем упућујућим законским нормама, већ се препушта аутономној нормативи, односно уређивању статутом универзитета и факултета? Да ли је реч о непознавању материје, невољности уплитања у „аутономна права“ сваког универзитета и факултета или је реч о нечему другом („лиценци“ за ауторитарност, непотизам, „обичајна правила“ појединог универзитета и факултета и сл.)?

- зашто се једним, по много чему новим и модерним законом какав је био Закон о универзитету из 1992. године питање (не)постојања *смисла* кандидата за избор и заснивање радног односа сарадника разматрало у оквиру „*других услова за рад*...“²⁶, када овакав приступ доводи до недовољног истицања значаја услова који треба, *natura rerum*, да буду *правне природе*, као и негирања значаја особености радног односа сарадника као посебног правног односа?

23 Видети: члан 98. став 1. истог Закона

24 Видети: члан 47. и 48. Закона из 1990. године

25 Видети: члан 51. Закона из 1990. године

26 Видети: члан 84. став 1. Закона из 1992. године

- да ли је заиста било потребно и који је домет био норме која је омогућавала преиспитивање поступка избора у звања наставника и сарадника спроведених у време важења Закона из 1998. године²⁷, без обзира на очигледни уплив политичких струјања и дневно-политички прагматично и лако потрошно позивање на начела легалитета и правичности?

На овом месту указује се на следеће:

реизборност је, правно-политички посматрано, ваљан инструмент за проверу испуњености услова за избор и заснивање радног односа сарадника, као и осталих наставних радника универзитета;

институт реизборности треба да има стимулативни и контролно-регулаторни, а не примарно принудни и палијативни карактер чиме би се утицало на искључење могућност појаве негативне, односно „недовољно позитивне“ и квалификоване кадровске селекције при избору кандидата за даље стручно и научно усавршавање;

наведени правни стандард смисла за наставни рад чије се испуњење захтева приликом избора сарадника, требало би да буде пресудан приликом доношења одлуке о избору најбољег кандидата који поседује нормативно уређена и предвиђена посебна знања и способности и тиме испуњава услове за „вршење професионалног²⁸ рада“ на радном месту сарадника;

схватање према којем (не)постојање смисла за наставни рад треба разматрати у оквиру „других услова за рад...“ засигурно умањује значај овог услова који, због већ истакнутог значаја посебног правног односа о коме говоримо у овом раду, треба да буде озбиљно схваћен као услов правне, а не формалне и дескриптивне природе;

на крају, увођење овог правног института, колико год је намера законодавца била и данас јесте ваљана и добронамерна, отвара и простор за арбитрерност, самовољу и недопустиво уплитање (како је историја показала не само универзитетских) власти приликом заснивања и очувања, односно продужења радног односа сарадника, те би требало размислити о раздвајању категорија изборног периода и трајања радног односа²⁹, и то кроз законску норму прилагођену објективним условима и потребама нашег друштва.

27 Видети: одредбе 141. и 142. Закона о универзитету из 2002. године

28 Истиче се професионалност као битан елемент при одређивању радног односа наставног особља

29 Није сувишно размотрити решење које указује на могућу органску и функционалну повезаност избора у звање и заснивања радног односа садржану у члану 98. Закона о знанственој делатности и високом образовању Републике Хрватске којим се уређује да се са особама изабраним на одређена научно-наставна радна места склапа *уговор о раду на неодређено време* са обавезом спровођењем *поновног избора или унапређења сваких пет година*, уз могућност радног ангажовања на одговарајућем радном месту у случају неуспелог поновног избора (могућност давања отказа таквом лицу је „*особито увјетована*“)

Након изложеног, потребно је указати и на остале елементе општег појма радног односа који, посматрани са аспекта теме овог рада, потврђују оправданост и интересантност укупних разматрања.

Добровољност

Добровољност је у правној теорији опште прихваћена као битни елемент појма радног односа и представља знак слободе и искључења сваког облика принуде приликом заснивања радног односа.

У погледу облика и форме испољавања воље послодавца за заснивање радног односа, важећим прописима из области високог образовања, обавеза објављивања конкурса за избор у звање и заснивање радног односа прописана је законом само за наставнике³⁰, док је начин исказивања воље, односно потреба за заснивањем радног односа са сарадником остављен аутономној регулативи (општим актима универзитета и факултета, односно установе која обавља делатност високог образовања).

Елемент добровољности код кандидата за сарадника, који иначе по природи ствари представља и корелацију између права на рад и „права на нерад“³¹, такође подразумева слободу воље у погледу одазива (по правилу у форми пријаве пријаве) на формално исказану потребу послодавца и на понуђено трајање радног односа, чиме се надовезујемо на претходно изречено о елементу трајности овог радног односа; ово зато, јер као што не може бити говора о радном односу као правном односу без слободе воља субјеката овог односа, тако не може постојати ни ограничење у погледу слободе у погледу изражавања и опредељења воље радника да раскине такав правни однос³², односно, прихвати ограничену и условљену трајност и временску ороченост заснованог односа.

Конкретно, добровољност, односно изјава воље сарадника при заснивању радног односа какав смо већ описали, исказује се *недвосмислено пре ступања на рад и у тренутку ступања на рад* и у одређеној форми – закључивањем уговора о раду са деканом као органом пословођења факултетом.

Када је реч о добровољности код заснивања и трајања радног односа са аспекта универзитета, односно факултета као представника послодавца, мора се истаћи да је његова воља условљена објективним потребама за заснивањем

30 Видети: члан 65. став 1. Закона о високом образовању РС

31 Наравно, и право на „нерад“, иако је индиректно загарантовано уставном забраном принудног рада, има своја суштинска ограничења у природној потреби индивидуе за обезбеђење егзистенције.

32 Наведено подразумева изјаву воље радника која није дата у заблуди, под претњом или принудом

таквог радног односа са нарочито изабраним појединцем, односно, објективним потребама организовања и обављања делатности високог образовања.

Истини за вољу, добровољност послодавца је, по правилу, лимитирана материјалним средствима које му стоје на располагању; подсетимо се законске одредбе која „као смрт“³³ прати прописе када је реч о индиректним буџетским корисницима и која прописује да свако ново радно место мора бити претходно одобрено у оквиру расположивих средстава.

Слобода воље декана као пословодног органа факултета да прекине радни однос са сарадником (наставним радником уопште), лимитирана је у нашим данашњем условима једино евентуалним постојањем аутономне заштитне норме (која је по правилу садржана у статуту, а ређе у правилнику о организацији и систематизацији послова) о постојању могућности, односно, слободи оцене потребе послодавца да запослени који не испуњава услове за рад на пословима за које је изабран, по истеку изборног периода (право на „опстанак“ радног односа), оствари право на рад на другим одговарајућим пословима³⁴ (по правилу у администрацији).

Укључивања радника у организацију (колектив)

У радноправној теорији је од стране појединих аутора заузет став да је за настанак радног односа битан елемент *ступање на рад и укључивање радника* у организацију, а не само *закључење уговора о раду*³⁵. Уједно, овај елемент је истакнут и као „камен међаш“ између појма радног односа и уговора о раду³⁶.

Прихватљиво је схватање према којем је чин ступања на рад у организацију онај елемент, односно својство које представља *differentia specifica* на основу које се прави разлика између рада који се врши у радном односу и рада који се обавља по другом основу (вршење рада без заснивања радног односа, односно ван радног односа³⁷), при чему не улазимо у разматрање законом допуштеног допунског рада³⁸ због одређених специфичности везаних за овај институт.

33 Видети: почев још од одредбе Закона из 1930. године да се „Избор нових ... и унапређење ... може вршити само у границама одобреним буџетом.“ (параграф 18.)

34 У савременом свету овакво ограничавање воље послодавца традиционално је условљено и степеном развијености трипартизма

35 Почетком XX века појавило се схватање да укључивање радника у предузеће има пресудан значај за настанак радног односа, а не уговор

36 Уговор о раду (*location conduction operarum*) је првенствено институт грађанског права

37 Видети: одредбе Главе XVIII ПОСЕБНЕ ОДРЕДБЕ (Рад ван радног односа,) - члан 197-201. Закона о раду РС;

38 Видети: члан 202. Закона о раду РС

Са аспекта разматране теме, укључивање у организацију, поред осталог, значајно је и због тога што сарадник по спроведеном поступку и одлуци о његовом избору у конкретно звање (услов и корак који претходе), закључује уговор о раду са деканом као органом пословођења факултета и ступањем на рад у конкретној високошколској установи заснива радни однос³⁹ и почиње са вршењем рада, и то управо на оним пословима за чијим је обављањем, с једне стране - са стране послодавца, исказана потреба, а са друге стране, за чије се обављање, сходно начелу *добровољности и личног обављања рада*, недвосмислено и определио одазивом на исказану потребу послодавца - учешћем на конкурс за избор.

Обзиром да смо, као неспорну, прихватили чињеницу да је постојање организационе целине - колектива претпоставка за организовани рад и настанак, трајање и престанак радног односа, можемо без оградe прихватити и став да је укључивање радника у ту целину нужна претпоставка стицања својства радника као субјекта радног односа. Наведено уједно произилази и из обавезе радника да *лично обавља рад*, што је могуће тек након *циљног укључивања* радника у организацију – колектив, без обзира на правне акте и форме које томе претходе. Потврду за овакав став налазимо и приликом оцењивања тзв. фактичког радног односа, односно вредновања фактичког рада.

Укључивање сарадника у организовани рад из високошколске установе, по природи ствари, подразумева и постојање конкретне установе којој је дозвољено обављање ове делатности, односно, акредитоване установе којој је издата дозвола за рад⁴⁰

Обавеза личног обављања рада

Самим избором кандидата у звање сарадника за одређену ужу научну област, установљава се обавеза коју сарадник приликом заснивања радног

39 У радноправној теорији се као моменат заснивања радног односа наводе: 1. **моменат пристанка** кандидата да заснује радни однос, 2 моменат када изабрани кандидат **ступи на рад**, 3. моменат достављања, односно **обавештавања о избору** кандидата и 4. моменат **доношења акта о избору**; наше радно законодавство определило се је за дефиницију према којој се радни однос заснива уговором о раду (став 1. члана 30.) који закључују запослени и послодавац; уговор о раду сматра се закљученим даном потписивања од стране запосленог и послодавца (став 2 и 3. члана 30.) пре ступања запосленог на рад (став 1. члана 32.); законодавац одређује и да се, ако послодавац са запосленим не закључи уговор о раду пре ступања запосленог на рад, радни однос сматра заснованим даном ступања на рад (став 2. члана 32.); додајмо и то да Закон о радним односима у државним органима одређује да се радни однос заснива даном ступања изабраног , односно постављеног лица на рад (став 2. члана 8.). Из наведеног, недвосмислено произилази да наше позитивно законодавство прихвата као моменат заснивања радног односа **моменат када кандидат ступи на рад**.

40 Видети: члан 16. и 41. Закона о високом образовању РС

односа преузима као обавезу *личне природе*⁴¹ – он се обавезује да лично обавља рад, односно, то је последица успостављања посебног правног односа *intuitu personae*.

Наведену обавезу треба и може да *извршава*⁴² *једино сарадник лично* током целокупног трајања радног односа, *без могућности за самовољно преношење или уступање обавеза и права*, односно, одређивање лица које би га заменило. Ово произилази и из чињенице да се факултет, приликом избора, одређује за одређеног кандидата управо због његових конкретних и специфичних способности и личних својстава, посебно захтеваних за извршавање одређених послова – конкретних послова сарадника прописаних законом, подзаконским прописима⁴³ и општим актима високошколске установе.

На овом месту, још једном се подсећамо на већ изречено опште правило да је овај елемент радног односа нераскидиво повезан са елементом укључивања радника у организацију, као и да је он један од најконкретнијих критеријума за разлучивање и диференцирање радног односа од осталих врста правних односа који за свој предмет имају извршење рада. Наиме, сарадник обавља, тј. врши свој рад, не тако што самостално користи своје радне способности и уз сношење сопственог ризика за предузете активности (без посебног значаја постизања резултата и без опасности за очување свог радног односа), већ тако што је у радном односу истовремено *ограничен обавезом личног обављања рада и подређен упутствима послодавца*⁴⁴.

Однос субординације (подређености) са елементима аутосубординације

Основна одредница субординације као елемента општег појма радног односа огледа се у томе да радник по ступању на рад бива распоређен на одређено радно место, и то на место и на послове који се „везују“ за то место, за чије се обављање – вршење иначе и пријавио; на одређеном радном месту,

41 Видети: члан 15. Закона о раду Р. Србије

42 Термин „треба да изврши“ би указивао на рад без заснивања радног односа, односно на рад по основу уговора грађанског права; радни однос за свој предмет има „живи“ рад, рад у текућем стању – непосредни рад, док се други облици вршења рада успостављају поводом посредног, опредмећеног рада који захтева наручилац посла, а не поводом трајног обављања делатности послодавца.

43 Нпр. Уредба о нормативима и стандардима услова рада универзитета и факултета за делатности које се финансирају из буџета («Сл. гласник РС», бр. 15/2002, 100/2004, 26/2005, 38/2007 и 110/2007)

44 „Обавезу рада радник извршава сукцесивно и континуираним извршавањем рада на средствима која нису његово власништво и у организацији посла коју не одређује он сам особно“ - Видети: Др Никола Тинтић, *Радно и социјално право, Књига прва, Радни односи I*, Загреб, 1972., стр. 358.

радник врши рад на конкретним пословима, при чему је *дужан да поштује правила организације рада* (правила унутрашњег пословања, радну дисциплину) и *обавезу извршавања налога и упутстава овлашћених лица*.

Елемент субординације, односно, подређености радника у вршењу рада, у страном и домаћој правној теорији и пракси прихваћен је као општи и битан елемент радног односа⁴⁵, мада по овом питању има и другачијих мишљења⁴⁶. Неспорно је, и у савременим условима и у свим облицима својинских односа, да субординација представља не само битан елемент који изражава однос подређености и надређености између субјеката радног односа, већ представља и организациони, правни, а веома често и елемент са одликама владајућег политичког мишљења и утицаја.

На овом месту указује се на становиште да се управо код разматрања особености радног односа наставног особља, а нарочито универзитетских сарадника, овај елемент може и мора прихватити као један од доминантних елемената њиховог радног односа. Наиме, радни однос универзитетског сарадника и те како одсликава субординацију, мада она има и специфичне карактеристике и примесе „ауто-субординације“.

О чему је реч?

Сарадник је, по природи ствари, многозначно потчињен субординацији, односно, садржају овог елемента: наиме, за њега (по правилу врло доследно и ригорозно примењена) важе општа правила прописана законом и правним актима (наредбама и упутствима) послодавца; са аспекта *професионалности и личног обављања рада*, однос субординације је потенциран управо *претходним и трајним испуњавањем услова* који су и били разлог његовог избора у звање као акта – услова за заснивање ове категорије радног односа; поред изричитих законских наредби везаних за бројне услове које сарадник треба да испуњава све време трајања радног односа, он је у својеврсној обавези да следи инструкције наставника, по правилу ментора или наставника из одговарајуће научне области на последипломским студијама.

У чему се огледа наведена својеврсност у односу на традиционалне дефиниције о овом елементу као изразу „вршења власти послодавца над радником“ и подређености радника послодавцу, и то не само са економског, већ и са правног аспекта?

⁴⁵ У ранијој нашој теорији, одређене разлике постојале су само у ставовима по питању „општости“, односно (не)постојања субординације код свих врста радног односа; Видети: Др Боривоје Шундерић, *Радни однос – теорија, норма, пракса*, Култура Београд, 1990., стр. 51 – 54.

⁴⁶ Видети: Др Александар Балтић, др Милан Деспотовић: *Основи радног права Југославије*, Савремена администрација Београд, 1981., стр. 30.

Ова „својеврсност“ може се објаснити тиме да је сарадник у ситуацији (не)обавезне подређености инструкцијама које му даје наставник исто као и прималац „поклона са налогом“ (*donatio sub modo*); наиме, поред инструкција у погледу начина обављања редовних радних обавеза (вежбе, дежурство и учешће у извођењу испита и других облика провере знања, консултације и помоћ студентима, ангажман у локалној заједници и др.), постоје и инструкције наставника у погледу сарадничког усавршавања и напредовања које су, у суштини, првенствено у интересу самог запосленог, те имају карактер драгоцене помоћи у савладавању бројних потешкоћа у раду (дидактичке, педагошке, методолошке, психолошке природе и сл.); но, сарадник не може у потпуности да усвоји и прихвати понуђену и пружену помоћ наставника уколико он сам не поседује раније поменути способност, односно уколико не испуњава услов да поседује *смисао за наставни рад*, али и спремност да усвоји подучавање; на сараднику је, дакле, да допринесе развоју посебног облика „ауто-субординације“ у односу на укупност налога, упутстава (инструкција) како организационо-техничке, тако и суштински особене природе која и произилази из садржаја његовог опредељења да се трајно бави овом важном делатношћу и да *suma cum laude* „досегне звезде“ и постане наставник универзитета.

Шта је последица непостојања наведених претпоставки? Најкраће речено, сарадник не успева у реализацији постављеног циља – стицања потребних знања и способности за ваљан избор у више академско звање.

У том случају, наравно зависно од спремности послодавца и од њега овлашћених лица (декана и по правилу ментора), долази до (не)примењивања раније поменутих овлашћења, односно функција⁴⁷ „власти“ послодавца изведених из когентних прописа

Рад за накнаду (плату, награду, најамнину)

Елемент рада за накнаду, односно, плаћеност рада, битно је обележје рада који се врши у радном односу и опште је прихваћен у савременој теорији и пракси, независно од карактера друштвено-економског и политичког система у одређеном друштву. Овај елемент се среће и у другим врстама правних односа, па он сам по себи није особеност само радног односа и *per se* није довољан за његово разликовање од других односа. Због тога, неопходно је овај елемент посматрати у контексту везе са другим елементима радног односа.

Наиме, с једне стране, плаћеност рада, као право радника и обавеза послодавца, представља основну каузу, тј. разлог заснивања радног односа за радника; с друге стране пак, накнада за рад радника је реверс и пандан

⁴⁷ 1. управљање (руковођење) – *le pouvoir de direction*; 2. доношење норми (прописа) – *le pouvoir reglementaire*, и 3. изрицање дисциплинских саиикција – *le pouvoir disciplinaire*; ово произилази и из саме природе радног односа: субординација не може бити обезбеђена само економском зависношћу радника од послодавца, већ она подразумева и правну зависност.

послодавчевом разлогу и избору да конкретни радник, а не неко други, *лично* врши одређени рад у *одређеном, прописаном времену и по одређеним правилима*.

У свом историјском развоју, елемент накнаде за рад прешао је дуг пут од елемента који је био резултат потпуно искључиве и ничим лимитиране и условљене погодбе послодавца и радника, до елемента који је предмет интересовања саме државе, струковних, интересних друштвено-економских и политичких организација и удружења, па је временом трансформисан у елемент са јавно-правним примесима (предмет је регулисања норми уставног, законског, подзаконског, колективно-уговорног и унутар-организацијског карактера).

Системи награђивања, односно плаћености рада сарадника, у свему су следили развој и промене у општем режиму уређености овог елемента који је примењиван на запослене код нас. Почев од *положајне плате и осталих припадљивости* (станарина, породични додаци, додаци на скупоћу) које су добијали за службу коју су обављали као *чиновници и остали државни службеници грађанског реда* разврстани у (платне) групе⁴⁸, преко система *личних доходака* заснованог на систему друштвеног договарања и самоуправног споразумевања⁴⁹, па све до *коэффицијента сложености рада за финансирање плата наставника и сарадника*⁵⁰ факултета и универзитета, наставно особље добија утврђену, увек подложну и погодну за различита ограничења (увек присутна синтагма - „велика јавна потрошња“!) накнаду за свој рад.

Материјални положај универзитетских сарадника је, поред наведеног, додатно дестимулативан, колико због већ помињане неизвесности у погледу свих будућих избора и реизбора у исто или више звање, толико и због могућности дате позитивним прописима (обзиром на то да нормативи и коэффицијенти сложености рада представљају само основ за финансирање рада универзитета и факултета) да факултети и универзитети својим општим актима уређују расподелу средстава.

Овој, недовољно елаборираној теми, треба додати и напомену садржану у чињеници да иста држава која је донела Закон о високом образовању 2005. године до данас није утврдила коэффицијент сложености рада за „најнижу“ категорију универзитетских сарадника – сарадника у настави, већ је уређивање тог питања препуштено општим актима факултетских и универзитетских власти.

48 Видети: параграф 30. Закона о универзитетима из 1930. године

49 Важећи нормативни модели из времена важења Закона о удруженом раду, који су поред осталог и имали претенциозне и недовољно разумљиве називе (нпр. „Друштвени договор о заједничким основима и мерилима за стицање и расподелу дохотка, чистог дохотка и средстава за личне дохотке радника“)

50 Видети: Члан 41 - 43. Уредбе о нормативима и стандардима услова рада универзитета и факултета за делатности које се финансирају из буџета («Сл. гласник РС», бр. 15/2002,...110/2007)

Приликом елаборирања особености садржане у елементу плаћености рада универзитетског сарадника, треба се још једном подсетити правила „да нико не треба да буде условљен више него што је почаствован“ и указати на неспорну истину да је и овај елемент радног односа сарадника суштински битан за остварење претпостављено жељеног циља – обезбеђења квалитета наставе и научно-истраживачког рада у високом образовању.

Професионалност (рад као редовно и главно занимање)

Елементом професионалности прецизира се, при разматрању општег појма радног односа, да је вршење рада радника у њему његово редовно и главно занимање.⁵¹

Радник се након ступања на рад распоређује на одређене послове и радне задатке који чине садржину делатности организације и извршава их континуирано као своје редовно и главно занимање (*Beruf, profession*).

Са аспекта теорије о општем појму радног односа, професионалност рада не треба посматрати као битан елемент радног односа; наиме, професионалност као обележје постоји и код других облика вршења рада, а не само у радном односу⁵².

Но, да ли је таква ситуација и код радног односа сарадника?

Сарадник, након избора за одређену ужу научну област⁵³ заснива радни однос ради обављања овог одговорног посла као редовног и главног занимања, које по природи ствари не може обављати уз неко друго редовно и главно занимање; обавезе које произилазе из законом и пратећим актима прописаних норматива и стандарда квалитета онемогућавају му обављање неког другог посла; релативно уска специјализованост посла и нужна усмереност ка стручном и научном усавршавању у одређеној ужој научној области утичу на то да сарадник заиста има преовладајући „позив коме ... посвећује највећи део својих радних способности и претежно раздобље радног времена, да континуираним обављањем одређених радних делатности ... ствара себи стално занимање и обезбеђује основни извор средстава за живот, да је то посао који и социјално и професионално карактерише делатност (*ca*)радника, који условљава његов

51 Видети: члан 3. став 2. Закона о радним односима из 1957. године “Службени лист ФНРЈ“ бр. 53/57

52 Постоји и самостални рад средствима у својини грађана који најчешће захтева висок степен професионалности.

53 Закон о високом образовању из 2005. године дефинише образовно-научна поља (члан 27.), Национални савет одговарајуће научне, уметничке и стручне области у оквиру њих, а факултети својим статутима уже научне области за које акредитују студијске програме одређене врсте и нивоа (члан 25.)

професионални статус и апсорбује (у релативном смислу) посве и трајно професионалну делатност (*са*)радника.⁵⁴

Рад сарадника у таквом радном односу треба заиста и да чини „редовну и главну садржину његове животне делатности, тј. да је дужан да своју личну активност и своје време посвети у првом реду том радном месту (послу), које истовремено, за њега представља и основни, главни и редован извор прихода за његову (и његове породице) егзистенцију”.⁵⁵

Извесно је да од степена испољене особене професионалности сарадника за време трајања радног односа у том звању у многоме зависи и испуњавање још једног посебног услова – стицање *способности за наставни рад* која се захтева као посебан услов за избор у звање и заснивање радног односа наставника; уколико то и није циљ сарадника, сам законодавац га условљава бројем изборних периода, односно могућношћу продужења радног односа сарадника.

ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ

Може се закључити да је модел радног односа универзитетских сарадника вишеструко значајан и да је његов садржај довољно богат за озбиљно разматрање и анализирање.

Указано је на чињеницу да модели организовања и обављања делатности највишег образовања, од античког периода до данас, одсликавају интересе конкретне система политичке и економске власти. Ова област друштвеног живота била је, а и данас је правно уређена и дефинисана посебним законодавством, онолико разгранатим колико су то захтевале и омогућавале конкретне историјске економске и политичке прилике, али и циљеви и захтеви постављени пред ову делатност. Из тог разлога, од првих облика организовања високог образовања до данас, утврђују се посебни услови и поступак избора оних који ће подучавати друге, односно преносити наслеђена, освојена и усвојена знања. У одређеним правним оквирима и моделима организовања установљавана је статусно субординисана структура носилаца, тј. вршилаца ове активности; тако, још од античких времена постоје дефинисани нивои условљености и на томе засноване верификације оспособљености – звања наставника и сарадника у високом образовању.

Како појам и радноправни положај запослених у одређеној друштвеној области зависи, по природи ствари, од самог њеног положаја у друштвено-политичком и правном систему једне државе, положај универзитетских

⁵⁴ Видети: Др Никола Тинтић, *Радно и социјално право, Књига прва, Радни односи I*, Загреб, 1972., стр. 371.

⁵⁵ Видети: Др Александар Балтић, др Милан Деспотовић, *Основи радног права Југославије*, Савремена администрација Београд, 1981., стр. 30.

сарадника на нашим просторима, историјски гледано, делио је судбину положаја самог универзитета и запослених на њему.

Из појма и особености службе, односно радног односа сарадника као дела наставног особља ангажованог на њему, могу се извести следећи закључци:

- законодавац ову категорију запослених посматра и уважава, односно условљава онолико колика је његова „дневна потреба“, заборављајући старо начело из римског права да „*Нико не треба да буде више условљен, него што је почаствован*“;

- зависно од степена заинтересованости за стање *pro futuro*, из предоченог историјског прегледа настанка и развоја универзитета и сарадника на њему, очигледно је да се о појму и значају посебности радноправног статуса сарадника није у свим периодима размишљало и као о будућим наставницима универзитета, већ као о категорији запослених „помоћног“ и „пролазног“ карактера;

- изостанак конзистентности и сталности законских решења, сличних оним који су се искристалисали у случају наставника универзитета, узроковала је и непостојање континуитета у уважавању и подстицању потребе сталног обнављања наставног кадра на универзитету из реда најбољих и највреднијих кандидата;

- вишедеценијско „експериментисање“ законодавца са посебним условима за избор, како у звање тако и на радно место, несигурност у погледу трајања радног односа и неадекватан материјални положај, утицали су и на мотивацију квалитетних кадрова да стекну статус сарадника; овакво стање ствари није оставило превише простора за налажење оптималног решења уочених неправилности и недоследности, неопходног за трасирање једног закономерног „развоја“ сарадника на путу ка звању наставника, а са којима се суочавамо при разматрању битних обележја појма и радноправног статуса универзитетских сарадника;

- реизборност сарадника, као и осталог наставног особља на универзитету, правно-политички посматрано, ваљан је инструмент за проверу испуњености услова за избор и заснивање радног односа сарадника, с тим да сматрамо да од досега реизборности, односно неког њеног модалитета, не треба изузети ни једну категорију наставних радника; ово с тог разлога, јер једино у том случају овај принцип има право смисла и има стимулативни и контролно-регулаторни, а не принудни и палијативни карактер; могућност појаве негативне, односно „недовољно позитивне“ и квалификоване кадровске селекције при избору сарадника, посматраних примарно као кандидата за даље стручно и научно усавршавање треба искључити на сваки начин;

- правни стандард *смисла за наставни рад* чије се испуњење захтева приликом избора сарадника, треба да буде пресудан приликом доношења одлуке о избору *најбољег* кандидата, односно, кандидата који поседује сва нормативно предвиђена и уређена посебна знања и способности и тиме испуњава услове за

вршење *професионалног* рада као битног елемента присутног при садржајном одређењу радног односа сарадника;

- на овом месту треба указати на следеће: док се у поступку избора наставника посебно вреднује оцена резултата педагошког рада кандидата, при чему је важан елемент те оцене мишљење студената (резултати спроведене анкете, мишљење студентског парламента), приликом избора сарадника законодавац говори само о „посебним условима утврђеним општим актом високошколске установе“, без помињања обавезе или могућности узимања у обзир мишљења било студената, што се може прихватити због недостатка радног искуства на страни кандидата (осим у случају продужења радног односа асистента), било наставника који прати рад кандидата за избор у то звање или већ изабраног сарадника; без сумње, било би од не мале од користи и посебног значаја за оцену афинитета кандидата за избор у звање сарадника ка педагошком и научном раду, као претходног критеријума за утврђивање постојања смисла за наставни рад (у ранијој законодавној регулативи и пракси примењивано), ангажовање (чак и радноправно) студената и основних, а не само виших нивоа студија као „демонстратора“, односно, као помоћника у наставном процесу;

- (не)постојање смисла за наставни рад *ни у ком случају не треба разматрати у оквиру* „других услова за рад...“ (израз је коришћен у тексту Закона о универзитету из 1992. године, а Закон о високом образовању из 2005. године благо асоцира на ову синтагму), јер се тиме умањује значај овог услова који, због истакнутог значаја посебног правног односа о коме говоримо, треба да буде озбиљно схваћен као услов правне, а не формалне и дескриптивне природе;

- увођење овог правног института, колико год је намера законодавца била и данас јесте ваљана и добронамерна, отвара и простор за арбитрерност, самовољу и недопустиво уплитање (како је историја показала не само универзитетских) власти приликом заснивања и очувања, односно, продужења радног односа сарадника, те би требало размислити о раздвајању категорија изборног периода и трајања радног односа, односно установљавању, и то кроз законску норму, прилагођену објективним условима и потребама нашег друштва, о органској и функционалној повезаности избора у звање и заснивања радног односа сличну оној садржаној у члану 98. Закона о знанственој делатности и високом образовању Републике Хрватске којим се уређује да се „са особама изабраним на одређена научно-наставна радна места склапа уговор о раду на неодређено време са обавезом спровођења поновног избора или унапређења сваких пет година“.

Но, указивање на недостатке из историје и праксе, неминовно упућује и на оптимистичка размишљања.

Наиме, у глобалним размерама сведоци смо развоја и растућег значаја појма и улоге све новијих и новијих облика организовања рада и схватања потребе адекватног вредновања живог рада, онога ко га обавља и његових

радних психо-физичких потенцијала, све у циљу савладавања реалних тешкоћа са којима се сусреће савремени свет (немоћ светске економије, недостатак или неравнотежа у расподели природних ресурса, недостатак посла и незапосленост и др.).

Савремени свет нужно посвећује све већу пажњу улози и значају образовања уопште, а нарочито високог, па се и улога правног поретка све више огледа у томе да, у складу са стварним друштвеним потребама друштва и његовим свестраним развојем, својим новелирањем и прилагођавањем реалном, створи оквире за развој основа и система образовања. Свако заостајање у том процесу прилагођавања стварним потребама садашњице доводи у питање и сврху постојања организованог друштвеног живота – укратко цивилизације онакве какву ми познајемо. Свест о потреби већег материјалног и шире узев интересног улагања у стицање, поделу и примену знања и образовања свих нивоа, закономерно подстиче и проучавање и трансформисање форми и садржаја како ове делатности, тако и појмовног, правно-политичког и нормативног одређења и уређивања основних и битних услова и својстава које треба да испуне и трајно испуњавају запослени у високошколском образовању.

Законом о високом образовању Републике Србије из 2005. године истакнута је улога универзитетских сарадника у систему високог образовања које би по природи ствари, требало да буде један од зајача неопходних за очување реалног и одрживог развоја нашег друштва; ово због тога, јер се у дефинисању појма и задатака наставног особља, а нарочито сарадника као будућих наставника - носилаца делатности високошколског образовања, али и инструментаријума неопходног за развој квалитета њиховог рада и напредовања - налази кључ развоја укупне друштвене моћи.

Напред изречено, у духу Де Токвилове⁵⁶ опомене „Када прошлост више не осветљава будућност, ум корача у таму“, опредељује нас ка уверењу да ће законодавац имати слуха за целисходне и конзистентне нормативне промене и њихово прилагођавање реалним потребама система високог образовања и друштвеног развоја код нас.

⁵⁶ **Алексис де Токвил** (1805-1859) француски политички теоретичар и историчар; творац дела *О демократији у Америци* (1840), *Стари режим и Француска револуција* (1856), у којима је изразио свој став према развоју политичке демократије.

Miodrag Živković, LL.M.
Faculty of Law, University of Niš

Specific Characteristics governing the Employment of University Associates

Summary

University associates (junior teaching associates and scientific research associates) fall into a special category of employees in higher education. The model governing the terms of employment of university associates is significant, distinctive and interesting from a number of aspects, which certainly call for a more comprehensive consideration and analysis. The employment of university associates is an atypical employment relation; it implies an employment for a specific period of time (on a temporary basis) which is quite distinct from the regular employment regime and rather specific in terms of its formation, duration, continuation and termination, as well as in terms of its special significance for the labour law theory and practice. In this paper, the author provides an overview of the specific features governing the employment of university associates from the historical as well as from the labour law perspective. The former is aimed at providing a better understanding of the basic presumptions and legal grounds for the formation and development of this concept, and the role of university associates in the teaching process. The latter is provided for the purpose of analyzing the normative and practical characteristics or modifications of the elements constituting the general notion of an employment relation as perceived from the aspect of this category of university employees.

Key words: employment, important elements, university associates.

Мр Огњен Вујовић, асистент
Правни факултет Универзитета у Приштини са
привременим седиштем у Косовској Митровици

UDK: 343.63(37)
UDK: 133.4(37)

МАГИЈА И КЛЕВЕТА

***Апстракт:** У раду се доказује да одредбе Закона XII таблица, садржане у Tab.VIII 1., немају ништа суштински заједничко са едиктом „de conuicium.“, али ни са било којим другим деликтом клевете или увреде. Те одредбе нису и никако не могу бити својеврсни парњак едикту „de conuicium.“ Чини се да се једина сличност између магије и клевете, или, пак, увреде, огледа у томе да је за причињење и једне и друге и треће, неопходна употреба речи. Неопходна је вера у снагу речи. Међутим, та вера је квалитативно различита. И у случају магије и у другим случајевима, верује се да се речима може утицати на судбину људи. Међутим, код магије оне својом мистичном снагом непосредно креирају догађаје (магија напада, пре свега, физички интегритет), а код клевете (а, и увреде) оне утичу на ставове других људи о оклеветаној особи и тиме посредно утичу и на њену судбину (клеветом и увредом се угрожава туђи морални интегритет). Дакле, између магије, с једне, и клевете или увреде, са друге стране, нема суштинске везе. Између две, по језичком облику исте, или сличне речи, које се употребљавају у два различита периода, не мора бити суштинске везе, а како тек очекивати такву везу између две по облику различите речи? Види се да ни чисто формални разлози не говоре у прилог става о суштинској сличности између, с једне стране, „incanto“ и „occento“ и, с друге стране, термина „conuicium“ у „edictum de conuicio“.*

***Кључне речи:** iniuria, incanto, occento, conuicium, магија, клевета.*

1. УВОД

Tab. VIII I. a: Qui malum carmen incantassit...

У овој одредби је предвиђено кажњавање изговарања злих чини, бајање (*malum carmen*), нека врста тзв. црне магије, како то истиче Плесја (*Plescia*).¹ *Incanto* је сложеница настала од речи *in* (против) и *canto*, наводи он.² Ова последња реч се може превести као „певати, гатати, прорицати“.³ Плесја је преводи као „очарати“ (*to enchant*).⁴

Tab. VIII I. b: Si quis occentavisset sive carmen condidisset, quod infamiam faceret flagitiumve alteri.

Occento је сложеница настала од речи *ob* (пред, испред) и *canto*, наводи Плесја.⁵

Плеша наводи да су по Фесту (**Festus**),⁶ преци Римљана користили реч *occentare* у исту сврху ради које су правници, његови савременици, користили израз *convicium facere*.⁷ Дакле, наставља он, за нешто што је урађено гласно и са одређеним певачким модулацијама како би се могло чути са веће дистанце, срачунато да буде *turpe* (прекршај), јер се веровало да је учињено *non sine causa*.⁸

Чини се да овај извештај Феста, с обзиром на његову удаљеност од времена настанка израза *occentare*, изазива велику сумњу. Поставља се питање: на основу чега Фест ово тврди? Како му се може веровати да је исправно разумео овај израз? Како му се може веровати да су преци Римљана користили реч *occentare* у истом смислу као и његови савременици *convicium facere*?

Condo значи „создати, саградити, саставити, написати.“⁹ У овом контексту *condo* упућује на састављање формуле за клетву, упућује на тзв. црну магију, каже Плесја. Суровост у кажњавању он објашњава тиме што су архаична друштва, друштва части и као таква инфамију сматрају озбиљним умањењем части.¹⁰ Међутим, сурово кажњавање овде има сасвим другачији узрок. О томе ће бити речи у овом чланку.

1 J. Plescia, „The Devalopment of “iniuria”“, *Labeo*, 23/1977, 276.

2 *Ibid.*

3 Према: *Latinski rečnik*, Priređivač: Alba Avis, Beograd 2001, 592.

4 J. Plescia, *op. cit.*, 276.

5 *Ibid.*

6 Мисли се на Festus, 190.32 L.

7 J. Plescia, *op. cit.*, 276.

8 *Ibid.*

9 Према: *Latinski rečnik*, Priređivač: Alba Avis, Beograd 2001, 609-610.

10 J. Plescia, *op. cit.*, 276.

С друге стране, каже Плесја, црна магија је сматрана великом претњом друштву и самим тим врстом јавног преступа.¹¹ Чини се су страх и језа коју изазива сам помен тзв. црне магије, управо основни разлог раног издвајања одредби о магији и њиховог одвојеног егзистирања у Закону XII таблица. Због тога се те одредбе не могу довести у било какву везу са инјуријом.

Тек је у другој пловини другог века пре Христа уз термин *carmen* припојена реч *libellus*, каже Плесја. Тако су, истиче он, *libellus famosus* и *carmen famosum* постали еквивалентни појму клевете.¹²

Повод за обраду ове теме представља питање које су многи теоретичари поставили, а на које још увек није пружен задовољавајући одговор. *Поставља се питање да ли се Закон XII таблица, у горе наведеним одредбама, односио на магију, или пак на клевету, као још један од случајева инјурије?* Мишљења су подељена јер су и извори подељени. Плиније каже да се овде ради о магији, а Цицерон да се овде ради и о клевети.¹³

Врло је битно подвући да Цицерон говори како је Закон XII таблица кажњавао и за тзв. црну магију и за клевету смртном казном.

11 *Ibid.*

12 *Ibid.* Плесја наводи и да су *occensatio*, *membri ruptio* и *ossis fractio* вероватно укоренењени у *fas*, а *iniuria* (из контекста се може закључити да мисли на деликт који су децемвири назвали инјуријом) у *ius*. Он каже и да је *ius* постепено истискивало *fas* и да је паралелно са тиме децемвирска *iniuria* секуларизовала наведене несекуларне прекршаје. Он истиче да је *iniuria* играла важну улогу у процесу еволуције од *fas* до *ius*. *Ibid.* 289. Исти аутор каже да су претори били ти који су постепено под инјурију подвели бројне преступе. Међу њима и *membri ruptio*, *ossis fractio*, *convicium*, *adtemptata pudicitia*..., *Ibid.* 287-288. Овај аутор као деликт инјурију у Закону XII таблица види само деликт који је наведен у одредби *Tab.VIII 4*, *Ibid.*, 278 и 287-288. Ова одредба о *iniuria* је, по њему, искључиво творевина децемвира и зато је и световна норма, *Ibid.*, 275. По њему, реч *iniuria* су тек они почели да користе за означавање посебног деликта, *Ibid.*, 287-288. Међутим, процес секуларизације норми захтева подробније истраживање. Овом приликом једино треба изнети примедбу да се не може рећи да су законске норме о *membrum ruptum* и *os fractum* религијског карактера.

13 Plinius, *Naturalis Historia* 28. 2. 10-17; Cicero, *Tusculan Disputationis* 4. 2. 4., Вид. *Fontes Iuris Romani Antiqui* – edidit C. G. Bruns, Lipsiae 1893, 28. Интерпретација ових одредби Закона XII таблица је врло дискутована у литератури. Постоји жива расправа у погледу питања значења појединих речи и фраза. Постоји и значајна несагласност у погледу питања које су речи и фразе заправо биле саставни део оригиналног закона. Рајвз (*Rives*) наводи да ниједан аутор, сем Манфрединија (*Manfredini*), не сумња у аутентичност пасуса који је цитирао Плиније. Нико не сумња ни у први део који је цитирао Цицерон када говори о садржају Закона XII таблица, *si quis occentavisset*. У вези другог дела који је Цицерон цитирао *sive carmen condidisset, quod infamiam faceret flagitumve alteri*, једни сматрају да је он био оригинални део Закона XII таблица, а други да он није био оригинални део Закона, већ да је плод каснијих интерпретација, J. V. Rives, „Magic in the XII Tables Revisited“, *The Classical Quarterly* 52/2002, 280.

2. СТАВОВИ ТЕОРЕТИЧАРА

Плиније искључиво говори о магији, а Цицерон и о магији и о клевети. Овакав Цицеронов извештај је и подстакао живу расправу. Међутим, та расправа, баш као и његов извештај никако не може да се отресе од става (ма колико то поједини теоретичари прижељкивали) да су се наведене одредбе Закона XII таблица односиле, ако не искључиво, а оно делом и на магију.¹⁴

Рајвз одговоре аутора поводом овог проблема дели на три групе.¹⁵

Прва група, како каже Рајвз, покушава да елиминише проблем сврставањем ових извештаја у два одвојена правила, две одвојене норме. Међутим, приликом одбацивања њихових схватања Рајвз се позива на други извор, на Хорација који каже да ове норме наступају заједно и позива се на чињеницу да их готово сви редактори од Брунса, па надаље, сврставају у исту одредбу.¹⁶ Друга група аутора једноставно тврди да један члан говори о магији, а други о клевети, без икаквог покушаја да објасни зашто ови термини наступају заједно, каже Рајвз.¹⁷ Он наводи и да трећа група, на тврди да је само Плиније у праву, а да Цицерон, Хорације и остали погрешно идентификују пасусе које цитирају, а који, уствари, говоре о правним нормама упереним против магије.¹⁸ Међутим, Рајвз, развијајући Хендриксонова (*Hendrickson*)¹⁹ запажања, истиче да употреба алтернативних речи и фраза у Закону XII таблица уопште, указује на јединствену категорију.

14 Брунс (*Brunns*) (*Fontes Iuris Romani Antiqui, op. cit.*, 28-29) и Рикобоно (*Riccobono*) (*Riccobono, Fontes Iuris Romani Antejustiniani. Pars Prima: Leges, Florence 1941.*)² оно што тврди Плиније смештају у *Tab. VIII 1a*, а оно што каже Цицерон у *Tab. VIII 1b*.

15 J. B. Rives, *op. cit.*, 284-290. Ово је врло значајна студија о магији у Закону XII таблица, јер систематизује све ставове које је литература изнела о овом проблему. Ова Рајвзова подела је усвојена од О. Вујовић, „Корени деликата *iniuria* и *convicium*“, *Анали Правног факултета у Београду*, 275-277.

Од те поделе треба одустати. Одустало се и од става да су одредбе у *Tab. VIII 1*. корени деликта *convicium*. С друге стране, одредбе у *Tab. VIII 1*. сигурно не могу бити још један облик деликта инјурије (*iniuria*). Инјурија се, као знак противправности, у ово време, односила на случајеве угрожавања, пре свега, физичког интегритета, а санкционисање тзв. вребалних деликата настаје тек од средине Републике. У овом чланку је заузет став да се и магијом угрожава туђи, пре свега, физички интегритет. Међутим, уска веза ових одредби (*Tab. VIII 1*.) са „светом магије“, не дозвољава њихово посматрање као још једног облика деликта инјурије. Магија је оно што знацима *occentare* и *incantare* дарује битно другачији квалитет него што га има знак противправности, него што га има *iniuria*. О инјурији као знаку противправности вид. О. Вујовић, „Инјурија и телесне повреде у Закону XII таблица“, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, 1/2011.

16 J. B. Rives, *op. cit.*, 284-285.

17 *Ibid.*

18 *Ibid.*, 285.

19 G. L. Hendrickson, „Verbal injury, magic, or erotic comus?“, *Classical Philology* 20/1925, 289-308

Рајвз не види магију и клевету као супротстављене алтернативе, већ као исту страну медаље. Он недостатак финијег разликовања између клетве и клевете види и у другим језицима, као што су енглески и рани ирски, на пример. Такође, сличну тенденцију он налази и у латинском језику.²⁰ Тако да, по њему, разлика између Плинијевих и Цицеронових навода и није тако велика, јер обојица упућују на „проклетство“ у овом ширем смислу. У свом чланку, Рајвз покушава да доведе до занимљивог преокрета. Он сматра да су сви претходни аутори гршили, јер су непотребно били оптерећени појмом „магија“. По њему, наведене одредбе Закона XII таблица, немају ама баш ништа са магијом. Рајвз сматра да су касније интерпретације овог закона желеле да у њему виде одредбе о магији.²¹

Треба приметити да ни Рајвз не решава ово питање, јер се чини да се из његовог истраживања може извести закључак да Закон XII таблица и јесте и није имао у виду магију. Прави критеријум за поделу ставова које су теоретичари изнели поводом проблема који је окосница овог чланка је, уствари, садржан у питању на које теорије покушавају да одговоре: *да ли је Закон XII таблица санкционисао и клевету?* По том критеријуму постоје две групе аутора. Једна група то дозвољава, а друга не. Нема никакве суштинске разлике између Рајвзове прве и друге групе аутора. Чини се да Рајвзова схватања, у суштини припадају тој заједничкој групи, јер он, како сам каже, не види магију и клевету као искључиве алтернативе, већ као тачке истог спектра.²² Момиљано (*Momigliano*) сматра да је погрешно да се претпостави да неразвијена друштва мањи значај придају клевети, него развијена друштва. Рекло би се да он сматра да је Закон XII таблица у одредби о *occensatio* видео одредбу о клевети.²³ Френкел, како то наводи Смит (*Smith*),²⁴ одбацује теорију која у наведеним одредбама Закона XII таблица види само магију. Истовремено Смит износи своје слагање са Френкеловим ставовима. Смит каже да Френкел сматра да *sive carmen condidisset* не може бити објашњење за *occensavisset*. По њему, *occensare* није и не може бити синоним за *incantare*. У петом веку пре Христа такав закон је сасвим разумљив и

20 Да ли се може рећи да је клевета једна од оних правних установа које су постојале у свако доба и у свим друштвима? Да ли она може бити као својина, за коју Милошевић каже: „Она постоји увек и свуда где постоји друштво, па и у заједницама које немају одговарајућу аутохтону терминологију“, М. Милошевић, „Феудална својина“, *Анали Правног факултета у Београду* 1-4/2001, 592.

21 J. B. Rives, *op. cit.*, 284-290.

22 *Ibid.*, 285.

23 A. Momigliano, „Review (Reviewed work: Freedom of Speech in the Roman Republic by Laura Robinson)“, *The Journal of Roman Studies (JRS)* 32/1942, 122. Он каже и да је несумњива веза између *occensare* и *convicium*, *Ibid.*, 121. Он каже и да је *convicium* наследник преступа под називом *occensatio*, *Ibid.*, 122. Момиљано каже: „The case of Naevius would be the last (known to us), not the first, application of the XII Tables law to slander; the later regulations ought to be put in closer relation with the evolution of the ideas of ‘iniuria’ and ‘maiestas’“, *Ibid.*, 123.

24 E. Smith, „The Law of Libel at Rome“, *The Classical Quarterly* 3/1951, 169.

неопходан, каже овај аутор. Одавде он изводи закључак да не постоји оправдани разлог за сумњу у Цицеронове речи и за сумњу у његово исправно разумевање њиховог значења. Њему је просто невероватно да Цицерон, као један од водећих правника свога времена, који је у свом детињству, по сопственом казивању, с љубављу учио Закон XII таблица, није разумео значење израза употребљених у њему. Такође је, по њему, невероватно да га је у овом неразумевању Закона следила комплетна правна струка његовог доба.²⁵ Ови аутори припадају овде изведеној првој групи која сматра да је у Закону XII таблица санкционисана клевета. Смит изводи закључак да је Закон XII таблица, смртном казном, кажњавао и ауторе и извођаче клеветничких песама.²⁶

У одговору на питање да ли су се наведене одредбе Закона XII таблица односиле на магију, или на клевету, логично је, треба поћи од прве групе аутора и то управо од Рајвзовог схватања. Треба видети да ли је оно уопште могуће. Треба видети да ли магија и клевета, као концепти, могу да коегзистирају. У ту сврху, неизбежно се намеће задатак да се примене антрополошка истраживања о магијским ритуалима и њиховој природи. Само разрешење овог чвора може довести до задовољавајућег решења.

3. ОСНОВА ЗА ИЗУЧАВАЊЕ ПРОБЛЕМА

Како прићи овом проблему који је вековима далеко и за који има тако мало података у изворима? Неко би рекао да не преостаје ништа друго сем лингвистичког метода.²⁷

Чини се да теорија до сада није успела да да одговор на постављено питање управо зато што није пронашла одговарајућу основу за изучавање. Баш

25 *Ibid.*

26 *Ibid.*

27 Лингвистички метод уопште не треба потцењивати. У његову снагу и његове неискоришћене капацитете може се уверити на основу истраживања која је у савременој политикологији спровео и спроводи лингвиста Ноам Чомски. Чини се да је он пошао од претпоставке да, с обзиром да кључни актери светске политике не желе да открију праве информације (јер како би иначе управљали светом?), лингвистички метод може да помогне да се правилним тумачењем терминологије коју светски моћници користе дође до њихових правих намера. Некако се, сама по себи, намеће сличност у предмету проучавања тако орјентисане политикологије и правне историје која се бави тако далеким феноменима као што су антички правни извори. Сличност се огледа у томе што обе науке поседују врло штуре информације које би помогле у исправном разумевању (тумачењу) употребљених термина. Код политикологије су разлози за такво стање нешто другачији, али остаје чињеница да је правна историја у погледу извора и информација које они пружају још хендикепиранија. Стање је такво да је понекад лингвистички метод једино што јој преостаје. Чини се да управо зато више пажње треба посветити резултатима истраживања Ноама Чомског и принципима његове методологије и њиховој сходној примени на правноисторијске феномене. Наравно, ово питање захтева посебну и интензивну научно истраживачку и методолошку пажњу.

због тога она није далеко одмакла од Ивленовог истраживања. Међутим, управо достигнућа савремене антропологије пружају одговарајућу основу.²⁸

Клод Леви Строс у својој студији *Totemizam danas* пружа добру потку за увод у изучавање овог проблема: „Али овде је за нас значајно то што су Бергсон и Русо успели да продру до психолошких основа егзотичних установа (при чему Русо није ни знао да оне постоје) унутрашњим приступом, то јест испитујући на себи начине мишљења најпре запажене споља, или једноставно замишљене. Тиме они показују да је целокупан човеков дух поприште виртуелног искуства, и да се тако управља оним што се дешава у духовима људи, без обзира на растојања која их раздвајају.“²⁹

Дакле, то што су Бергсон и Русо „успели да продру до психолошких основа егзотичних установа (при чему Русо није ни знао да оне постоје) унутрашњим приступом“, то је својеврсна потврда ставу да је људски дух универзалан и да се не мења. Из овога не треба закључити да се пуким спекулисањем може доћи до правилних закључака, већ да су нам некада истине о тако далеким појавама на дохват руке.

Тако, Даубе (*Daube*) лепо указује да не може бити никакве сумње да термин *iniuria*, може језички указивати на било које противправно понашање. Како каже, језичко формирање ове сложенице *in-iuria* је сувише јасно да би произвело било какве погрешне интерпретације. Даубе је мишљења да је реч *iniuria* и пре Закона XII таблица имала значење противправности уопште.³⁰ По њему, код *membrum ruptum* и код *os fractum* није било потребе да законодавац, тужилац или оптужени, прибегну општем појму противправности. Ти случајеви су могли бити описани и објашњени једноставним речима. Наиме, постоји особа чија је кост сломљена и лице које је то учинило. Даубе ту види својеврсну сличност са контрактима за чији се настанак није захтевала само проста сагласност воља (реални, вербални и литерарни).³¹

28 Због овакве природе свога предмета правно-историјска наука може дати велики допринос превазилажењу кризе у којој се налази савремена правна наука. Ова криза је изазвана, као што је то лепо напоменуо Врачар (С. Врачар, *Преиспитивања правне методологије*, Београд 2000.) кризом метода. Уствари, то је криза до које су довели, како их Врачар назива, „прописни редукционисти“.

29 Klod Levi Stros, *Totemizam danas*, Beograd 1979, 133-134. Треба приметити да на изврстан начин о овој могућности пише и Виктор Иго у чувеном класику „Јадници“. Наиме, из овог дела се може закључити да да би упознали човека, да би упознали људе, не морамо уопште да путујемо. Довољно је да обратимо пажњу на људе у својој околини.

30 D. Daube, „Societas as a Consensual Contract“, *Cambridge Law Journal (CLJ)* 6/1938, 401 и даље („There can be no doubt that the term *iniuria* signifies any wrongful act or, in an even more abstract sense, the illegality of an act as such. There can be no doubt either that this signification goes back to the time of the XII Tables; it is, one may say, as old as the word itself: the formation of *in-iuria* is too clear to admit of misinterpretation“). (*Ibid.*, 402.).

31 *Ibid.*, 398.

Дакле, уколико се примени овај Даубеов критеријум и на текст одредби које се налазе у *Tab.VIII 1.a* и *Tab. VIII 1.b.*, а не види се због чега се не би могао применити, долази се до исправног закључка да је језичко формирање израза употребљених у овим одредбама (и њихов настанак у доба када је митско-магијска свест још увек била доминантна) сувише јасно да би произвело било каква другачија тумачења. *Incantantus* је придев који значи зачаран.³² Дакле, *incanto* би било – зачарати. *Oscento* је сложеница која, како је на то указао Плесја, а како је горе и наведено, упућује на црну магију.

С друге стране, између две, по језичком облику исте, или сличне речи, које се употребљавају у два различита периода, не мора бити суштинске везе, а како тек очекивати такву везу између две по облику различите речи. Како очекивати суштинску сличност између, с једне стране, *incanto* и *oscento* и, с друге стране, термина *convicium*³³ у *edictum de convicio*, за који у романистичкој теорији постоји већинско мишљење да представља правно технички термин за клеветнички говор.³⁴ Плесја наводи да је овај едикт један од најранијих примера новог типа едиката који су мењали и развијали материјално право.³⁵

32 Према: *Latinski rečnik*, Priredivač: Alba Avis, Beograd 2001, 717.

33 Цимерман (*Zimmermann*), на основу извора, на примамљив начин изводи елементе овог правног термина. Он наводи да је ово врста клевете са коренима и у свету магије и у традиционалним облицима народног суда (*people's justice*). Известан број људи се међусобно дозивао и тако окупљао испред туђе куће како би узвикивали нешто уврдљиво и погрдно. Тако да није свака вербална погрда и *convicium*, наставља Цимерман. Она мора бити извикивана гласно и мора је извикивати гомила људи. Ова „галама“ мора бити усмерена против одређене особе, али није потребно и да та особа буде присутна у тренутку када се изриче клевета. Тужба може бити поднета само ако је радња која се третира као *convicium* супротна моралним стандардима заједнице и уколико је том радњом, особу на коју се односи, могуће изнети на лош глас и срамоту (R. Zimmermann, *The Law of Obligations, Roman Foundations of the Civilian Tradition*, Oxford 1996, 1054.).

34 Полај (*Polay*) сматра да деликт *convicium* представља, уствари, даљи развој деликта садржаног у *Tab. VIII 4*, само сада од стране претора (E. Polay, *Iniuria Types in Roman Law*, 103-104.). Полај долази до закључка да се из Цицероновог извештаја (De гер. 4. 10. 12) може видети да, уствари, реч *convicium* нема ништа заједничко са „бајањем магичних речи“ (*incantation*) (*malum carmen*). Тако да, каже Полај, не *convicium*, већ друга врста клевете или, пак, увреде, води порекло одавде (*carmen condidisset, quod infamiam facerit*), касније названа *carmen famosum* (сатирична песма) (E. Polay, *op. cit.*, фн. 25.). Он наводи и да, виђено нашим очима, изгледа да су обе у довољно блиској вези једна са другом, али да је из тачке гледишта која има у виду развој римског права, ово само наизглед тако (*Ibid.*). Међутим, у овом чланку се доказује да ни друге врсте клевете, или, пак, увреде (не само деликт *convicium*) не могу имати никакве везе (ни суштинске, ни формалне) са наведеном одредбом у *Tab.VIII 1*.

Полај каже да је реч *convicium*, у преткласичном периоду означавала клевету (*Ibid.*, 105.). Она је, по њему, у формалном континуитету са *iniuria* у *Tab. VIII 4*. (*Ibid.*) „This offended the ears of the candidate, as a part of his body, and in this way his honor, reputation and, through breaching the peace by a riotous behavior, it disturbed the order of the state, as well“ (*Ibid.*). *Convicium*-ом су, по Полају, угрожавани и туђа личност (*with personal „edge“ (Ibid.)*) и јавни ред и мир (*Ibid.*).

35 J. Pleiscia, *op. cit.*, 283.

Зато се и не може веровати Фесту (**Festus**)³⁶ који каже да су преци Римљана користили реч *occentare* у исту сврху ради које су правници, његови савременици, користили израз *convicium facere*. С друге стране, Плесја (*Plescia*) лепо наводи да је тек у другој пловини другог века пре Христа уз термин *carmen* припојена реч *libellus*. Тако су *libellus famosus* и *carmen famosum* постали еквивалентни појму клевете. Он каже да овде већ може бити речи о данку процесу еманципације *ius*-а од *fas*-а.³⁷

36 *Festus*, 190.32 L.

Даубе износи став да постоји заједничка карактеристика целе групе едиката којој *edictum generale* припада. Он ту, поред овог, наводи и едикте *de convicio*, *de adtemptata pudicitia* и *ne quid infamandi causa fiat* (D. Daube, „Nocere et Noxa“, *The Cambridge Law Journal* 46/1939-1941, 46.). У случају свих едиката које је набројао нема телесне повреде, већ наношења срамоте другоме („in putting a man to shame“) (*Ibid.*). Тако је едикт *de convicio*, каже Даубе, заменио одређену одредбу Закона XII таблица, која говори о *occentare*. Даубе се овде позива на већ наведени Фестов извештај (*Ibid.*, 46). С друге стране, наводи Даубе, едикт *ne quid infamandi causa fiat* се односио на клевету и увреду (*Ibid.*).

Даубе, каже да је од времена Лабеоа већина случајева, који су изворно били сврстани у категорије *convicium*, *adtemptata pudicitia* и *infamandi causa factum*, већ била апсорбована од стране едикта *de iniuriis* и да је *actio iniuriarum* била подизана и у случају да је нека особа тешко рањена. Тако је, каже Даубе, *edictum de iniuriis* постао прави *edictum generale*, а ово је за последицу имало да је појам *iniuria* постао преобладајући у свим врстама повреда насупрот појмовима *nocere* или *noxa* (*Ibid.*, 47.).

Могло би се рећи да Плеша, у суштини, следи Даубеа када каже да је *edictum generale de iniuriis aestimandis* постепено покривао све случајеве телесних повреда и да је увео и тужбе *in factum* како би заштитио туђу репутацију (J. Plescia, *op. cit.*, 282-283). По њему је едикт *de convicio* уведен како би им дао правну подлогу (*Ibid.*, 283.) Он наводи да су ова четири едикта суштински развила норму о инјурији (*Ibid.*, 284.). Он инсистира да су формуле тужби свих едиката који следе након *edictum generale de iniuriis* засноване на формули коју је предвидео тај едикт и том приликом даје њихов преглед (*Ibid.* 281 и даље.).

37 *Ibid.*, 277. Цимерман, такође, наводи да су одредбе у *Tab. VIII 1a* и *Tab. VIII. 1b* својеврсне претече (*forerunner*, како то каже Цимерман) деликта *convicium*, R. Zimmermann, *The Law of Obligations, Roman Foundations of the Civilian Tradition*, Oxford 1996, 1053-1054. Када је, пак, у питању његов став о увреди он за одредбу у *Tab. VIII 4* каже да је понижење чинило главни елемент деликта о коме говори ова одредба, и да се зато може рећи да је она пружала заштиту против увреда („The law could thus be seen to provide protection against insults...“). Та одредба је по њему историјски корен *actio iniuriarum*, *Ibid.*, 1052. Бирксов (*Birks*) циљ је да докаже да је *actio iniuriarum* проширена на *occentatio* пре апсорпције *convicium*-а и да је то била почетна тачка апсорпције осталих едиката (P. Birks, „The Earley History of Iniuria“, *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis (TR)* 37/1969, 204. и даље.). Биркс износи да се Вотсон (A. Watson, *The Law of Obligations in the Later Roman Republic*, Oxford 1965, 248) придружује Даубеовом ставу да је *edictum generale* начињен како би апсорбовао, не старе одредбе о *membrum ruptum* и *os fractum*, већ одредбу о *iniuria*. Биркс наводи да Вотсон овом приликом изражава и одређену дозу сумње у могућност да су озбиљније повреде биле тотално искључене из домета *edictum generale*. Разлог за сумњу налази у томе да је пад вредности новца морао учинити и казну од 300 аса за *os fractum* неадекватном. С друге стране, нема назнака да је правна норма о *os fractum* промењена неким другим прописом (P. Birks, *op.*

Као што је већ изнето, Цимерман каже да је реч *convicium* као врста клевете имала корене и у свету магије и у свету традиционалних облика народног суда.³⁸ Овде се намеће потреба за повратак на налазе Леви Строса: „Последње питање тиче се истовременог постојања, у тотемизму, једног социолошког и једног верског становишта, јер до сада се водило рачуна само о првом. Међутим, чињеница је да сваки обред тежи магији, а свака магија тежи појединачној или породичној специјализацији...

... Поменимо одмах да веза између магије и ризика коју истиче Малиновски није ни у ком случају очевидна. Сваки подухват садржи ризик, па макар и само опасност од неуспеха, или да резултат неће одговорати потпуно надама аутора. Дакле, у сваком друштву, магија заузима тачно одређен сектор, који обухвата неке подухвате а друге оставља ван. Тврдити да су први управо они које друштво сматра несигурним, представљало би погрешан закључак јер не постоји објективни критеријум који би омогућио да се утврди које подухвате људска друштва сматрају више или мање ризичним, независно од чињенице што су неки од њих пропраћени обредима. Позната су друштва где су врсте делатности које садрже сигурне опасности остала ван магије. То је случај малог Банту племена Нгиндо, на веома ниској техничкој и привредној разини, које води несигуран живот у шумама јужне Тангањике, и код кога шумско пчеларство игра значајну улогу...“³⁹ Поставља се питање где се то онда јавља обред (магијски обред)? Да ли има неког правила? Рекло би се да се јавља тамо где се сусрећу живот и смрт. Постојање и нестанак. Зато и смртна казна за деликте у *Tab.VIII 1.a* и *Tab. VIII 1.b* једино може упутити на тзв црну магију, никако на клевету. Треба напоменути да се чини да магијски обред пружа основу за стварање правног

cit., 203). Биркс наводи да је да би се разумело *occantatio* потребана посебна студија, па се он ограничио само на кратак помен тог проблема. Можда се *occantatio* односило на магију, каже он. Али, исто тако, могло је бити и да је Закон XII таблица у случају *occantatio* познавао посебну врсту клевете (*Ibid.*, 206.). Такође, по Бирксу постоји и средњи пут, да је овај појам почео у свету магије, али како је вера у моћ јавног мњења потискивала веру у врачања, овај је појам постао секуларизован као форма клевете (*Ibid.*). У последња два случаја он би био предак *convicium*-а, предак из Закона XII таблица. У том случају је, по Бирксу, *actio iniuriarum* могла проширити метод процене штете и на *occantatio* (*Ibid.*, 206.). Ако је тако, наводи Биркс, апсорпција конвицијума би била лака ствар. Једини разлог због кога би, по Бирксу, *convicium* провео неко време ван *actio iniuriarum*, налази се у потреби да се пронађе критеријум по коме би требало разликовати дозвољени *convicium* од оног који је *contra bonos mores* (*Ibid.* 206.). Једина тешкоћа би се огледала у томе да није сваки конвицијум деликт (*Ibid.*). Једном када је недозвољени конвицијум изолован у правничким умовима, могао је заузети место и у *actio iniuriarum* под својим децемвирским родитељем *occantatio* (*Ibid.*, 206.). Такав развој би прошао дуг пут кроз објашњење скока који је инјурија начинила у свет моралних прекршаја, наставља Биркс, и начинио би одличну основу за каснија проширења и синтезе које су наступиле једна за другом на основу *contumelia* (*Ibid.*).

38 Вид. фн. 33.

39 К. Levi Stros, *Totemizam danas*, Beograd 1979, 90-91.

обрета. Шта су правне формалности него својеврсни обреди? Зато није ни чудо што су у почецима римске историје свештеници имали врло значајну улогу у стварању и тумачењу норми, па и правних норми. Тек је процес секуларизације права довео до стварања нових стручњака за нове, сада правне обреде.

Леви Строс наставља: „Емпиријска веза о којој говори Малиновски није према томе проверена. И свакако, као што је приметио Редклиф-Браун, аргументација коју он износи (што је у ствари наставак онога што је изнео Лоази (Loisy) била би сасвим прихватљива ако би се обрнули изрази, да би се дошло до једне управо супротне тезе:

. . . . наиме, да услед недостатка обреда и повезаних веровања, појединац не показује стрепњу; и да обред има, као психолошку последицу, стварање стања несигурности и опасности. Мало је вероватно да би један острвски Андаман сматрао опасним да једе месо *дугонга*, свиње или корњаче, ако не би постојао скуп специјалних обреда, чији је прокламовани циљ да се он заштити од тих опасности.⁴⁰ Ако, према томе, етнолошка теорија тврди да магија и религија уливају човеку поверење у себе, морално благостање и осећање безбедности, могло би се исто тако рећи да то доводи до рађања страхова и стрепњи којих би иначе био лишен (Radcliffe-Brown /3/, str. 148—149).⁴¹ Зар санкције у оквиру правних норми не потврђују да имају функцију да заплаше? Тако је било некад, тако је и данас. Дакле, магија настаје да би научила страху, а не само да би се лакше суочило са страхом. Право такође настаје да би научило страху, а не само да би се лакше суочило са страхом.

Поставља се питање да ли је било шта у *Tab.VIII 1.a* и *Tab. VIII 1.b* могло бити клевета, или увреда? *Да ли магија може бити клевета, или, пак, увреда, или бар садржати неки корен клевете, или увреде?* Ако је ту да заплаши, онда не може. Кажњавање магије смртном казном значи да јој се придаје велики значај, да се верује у њено дејство. То значи да друштво још увек није спремно за секуларну реч, за клевету, или увреду.

Леви Строс наводи Русоа:

„Како су први мотиви који су навели човека да проговори биле страсти, његови први изрази су били Тропи. Најпре је рођен сликовит језик, а дословни смисао је последњи пронађен. Ствари ће се назвати правим именом тек када буду виђене у свом правом облику. У почетку се само говорило кроз поезију; размишљање је почело тек много доцније“.⁴² Када настаје деликт клевете нема речи за њу, па се кује описни термин који означава радњу предузету од групе људи. Дакле, то није појединчева, већ радња неког колектива, радња која је извођења речима, боље рећи дреком. Иначе, карактеристика магијских радњи је

40 *Ibid.*, 91.

41 *Ibid.*, 92

42 *Ibid.*, 133.

да су речи њихов саставни и неизбежни део. Међутим, речи код магије уживају веће страхопоштовање него код *convicium*-а. Успостављен је преседан и држава је почела да кажњава изговорене речи које су сада демистификоване. Дакле, између значења речи у ова два периода нема никакве ни формалне, ни суштинске везе, садржинске везе.

Наука, а нарочито друштвена, може само, како то каже Попер, да даје одговоре на питање шта не може бити. Ови одговори би се могли назвати „негативним одговорима“.⁴³ Зато се треба ограничити на такву врсту одговора. Дакле, са великом сигурношћу се може тврдити да ништа у *Tab.VIII 1.a* и *Tab. VIII 1.b* није могло бити деликт клевете, а ни корен таквог неког будућег деликта.

Леви Строс долази до изузетног закључка: „Према томе, људи не прибегавају магији зато што осећају стрепњу у неким ситуацијама, већ зато што прибегавају магији те ситуације изазивају стрепњу. Дакле, аргументација важи и против прве теорије тотемизма Редклиф-Брауна, јер се она своди на тврђење да људи заузимају обредни став према животинским и биљним врстама које изазивају њихов интерес — овде то значи: спонтани интерес. Не би ли се могло исто тако рећи (а бизарност списка тотема на то најбоље указује) да више због обредних ставова које показују према тим врстама људи теже да у њима нађу неки интерес“.⁴⁴

Дакле, људи теже да у неким стварима нађу интерес. Интерес постоји јер га човек бира, а не обратно да интерес сам по себи диктира човекову акцију. У тренутку када човек бира магију, просто је немогуће да је изабрао и увреду или клевету. Немогуће је да је истовремено изабрао и мистичну и секуларизовану реч. Те ствари се искључују.

„Могло би се свакако замислити да су на почетку живота у друштву, па чак и данас, појединци испуњени стрепњом измислили, и још увек измишљају, принудна понашања слична онима која се запажају код психопата: на овај низ појединачних варијација примењује се нека врста друштвене селекције која, као што је то случај с природном селекцијом мутација, тежи да очува и уопшти оне које су корисне за одржавање групе и за очување реда, а да елиминише друге. Међутим, хипотеза, која се тешко може проверити у данашње време и уопште не може у далекој прошлости, ништа не додаје једноставној констатацији да се обреди нередовно рађају и нестају.

Да би прибегавање стрепњи пружило макар и наговештај објашњења, било би потребно да се прво зна у чему се та стрепња састоји, а затим какви односи постоје између збркане и поремећене емоције, с једне, и понашања означених с највећом прецизношћу жигом, и која се могу расподелити између више одређених категорија, с друге стране, којим механизмом би прва изазвала друге?

43 К. Popper, *Beda istoricizma*, Beograd 2009, 67-72.

44 К. Levi Stros, *op. cit.*, 92.

Стрепња није узрок, то је начин на који човек схвата, субјективно и нејасно, унутрашњи неред за који ни сам не зна да ли је физички или ментални. Ако постоји разумна веза, њу би требало тражити између артикулисаних понашања и структура нерета, чију теорију тек треба разрадити, а не између ових понашања и одраза непознатих појава на екрану осећајности.⁴⁵ Ако се ово пренесе на „колективни план“, може се рећи да исто тако не треба тражити везу између реакције друштва, у виду санкције (као стрепње), на магијске радње и самих тих радњи. Везу треба тражити између артикулисаних понашања означених као магија и структура нерета, с друге стране. Одроз на друштвену свест каже да се друштвена свест нејасно и нерационално плашила магије. Зато је тако оштро и реаговала на њу. Сама оштра реакција са друге стране упућује на то да се овде ради о магији, а никако о секуларизованој речи.

„Психијатрија, на коју се имплицитно позива Малиновски, труди се и сама да нас научи да су понашања болесника симболична и да њихово тумачење потиче од једне драматике, што значи од једне шифре која је, као и свака шифра, по природи ваниндивидуална. Ова понашања могу бити пропраћена стрепњом, али није стрепња та која их изазива. Основна грешка тезе Малиновског је у томе што се узима као узрок оно што највероватније не представља ништа друго него последицу, или пратећу појаву“.⁴⁶

Реакција друштва на магију је последица, или пратећа појава једне драматике, како то каже Леви Строс. Реакција само показује да је резултат страха. Пошто је, рекло би се, страх само пратећа појава, онда је и та реакција само пратећа појава. Уколико се употреби налаз Леви Строса, може се рећи да се основна грешка истраживача корена деликата клевете или увреде огледа „у томе што се узима као узрок оно што највероватније не представља ништа друго него последицу, или пратећу појаву“. Рајвз не може да разреши дилему (магија или увреда), јер не види шта је узрок, а шта само пратећа појава. Решење је на дохват руке. С обзиром на страх који је уливало понашање у *Tab.VIII 1.a* и *Tab. VIII 1.b*, а што се јасно види из санкције, ова понашања су ништа друго него мистична, натприродна, тзв. црна магија. Увођење магије, призивање магије у друштвене односе, очигледно се сматрало нефер делатношћу. Зато тако оштра реакција друштва. С друге стране, с обзиром на већ изведени закључак да магија (магијски обред као корен и древни пандан правном обреду) настаје тамо где се сусрећу постојање и нестанак, живот и смрт, може се рећи и да сама смртна казна указује на своје „магијске“, мистичне корене. Такав закључак подупире и чињеница да је смртна казна једна од најстаријих казни.

У циљу потпоре овог закључка биће корисно осврнути се на процес издвајања права из морала, за који нам прве податке пружају митови и легенде

45 *Ibid.*, 93

46 *Ibid.*

Антике. Право се, да би настало, морало ослободити не само магијских обреда, већ у извесном степену, и моралних захтева, чији је гарант у Антици представљала политеистичка религија.

4. ЗНАЧАЈ МИТА О ОРЕСТУ ЗА ПРАВНУ АНТРОПОЛОГИЈУ

Из магијске, али и моралне одговорности настаје правна одговорност. Овај прелаз на леп начин осликава старогрчка легенда о томе како Аполон и Атина Палада спасавају Ореста од гоњења Еринија.⁴⁷ Атина је услишила Орестову молбу и основала суд Ареопаг, који је по том миту установљен управо од тога доба у Атини.⁴⁸ Од тада за злочине не гоне и не суде искључиво богиње Еринеје, већ коначну пресуду доноси суд састављен од најугледнијих представника друштва.

„Ериније, међутим, обузе страшна срџба, јер их је суд лишио исконских права да страшним мукама казне преступника.“⁴⁹ Из ове легенде је видљиво и да правна одговорност сужава простор моралне одговорности.

Право је донело милост. Сада о унутрашњем сукобу појединца расправља и порота и она се труди да одмерава све разлоге за и против. Други појединци се солидаришу са преступником, извлаче га из моралног пакла и ослобађају одговорности. Оцењује се „преступников“ избор. Нема више „слепе правде“. Сада настаје и оправдање. На сцену ступају олакшавајуће околности. На сцену ступа „оправдано убиство“, као санкција за „неоправдани, неправедни“ преступ.

„Страшне богиње су пристале на то...“

Од тога доба Ериније су постале заштитнице целе Атике, па су их почели називати Еуменидама.⁵⁰

Дакле, морал је постао благонаклон, јер се, зарад мудрости (богиња Атина Палада) повукао пред чисто „људским разлозима“.

Наравно да се нису баш све Ериније повукле пред разлозима мудрости, и наравно да оне и даље прогањају преступника.⁵¹

Из овог мита се да закључити да права не би било да није нечисте савести. То је тачно. Традиционално се сматра да право настаје као резултат друштвене контроле. Све моћније друштво поседује све моћније механизме контроле, успоставља и развија правне системе. Широко је прихваћено да право настаје из страха. Ту се мисли на разне табуе. Међутим, овај грчки мит на најбољи

47 N. A. Kun, *Legende i mitovi Stare Grčke*, Beograd 2004, 469.

48 *Ibid.*

49 *Ibid.*

50 *Ibid.*, 470.

51 Дакле, појединац бежећи од моралне одговорности (пошто је немоћан да је сам носи, да се са њом суочи) тражи да о његовој одговорности расправља друштво. Почиње се са моралном одговорношћу. Због нечисте савести појединац ствара право.

могући начин илуструје да без појединца и његове моралне одговорности не би било ни права.⁵²

Које одговоре нам нуди анализа овог мита, а који би били у вези са магијом?

Из напред изнетог мита да се закључити да је у митској Старој Грчкој смртна казна примењивана у случају извршеног убиства. Међутим, смртна казна је оправдана само ако је убиство на неки начин повезано са издајом. У строго патријархалном друштву оправдана је смртна казна као освета мајци која је била неверна оцу. Неверна оцу, значи неверна породичном имену и породичном култу. Она је кажњена за комплетну издају.

Да ли је смртна казна за магију значила да је магија чин издаје? Магија је, пре свега, нефер чин. Магија је кукавички чин, јер неко призива тамне силе да другоме нанесу зло. Дакле, не сме противника да погледа у очи и уђе у фер (секуларну) борбу са њим. За кукавичлук следи смртна казна. За издају и кукавичлук патријархално војничко друштво најстрожије кажњава. Управо то и повезује чин издаје и магију. Не повезује их никаква клевета или увреда у данашњем смислу те речи. Смртна казна је и извршавана на својеврсни обредни начин.

5. МАЛИ ЗНАЧАЈ НОРМИ О УВРЕДИ И КЛЕВЕТИ У РЕПУБЛИКАНСКОМ РИМУ

Крисантос (*Chrissanthos*)⁵³ наводи да за разлику од касног Царства није било много, или није било уопште покушаја од стране државе да цензурише

52 Право је израз, пре свега, потреба појединца, а не искључиво друштва. Он га кроји, јер му треба лекар. Пошто не налази у себи снагу да истини погледа у очи и истрпи моралну казну, он тражи лекара, друштвеног лекара, који ће му дати утеху. Та утеха се састоји у томе да се он редовно и уредно јавио и јавља на преглед. Даље, уколико је приликом тих прегледа установљено да он не болује ни од какве озбиљне болести, тим лакше по њега. Уколико је болест детектована, он ће пратити инструкције лекара и имаће наду у оздрављење. Еринеје, пак, не остављају ни трачак наде. Дакле, аналогно Стросовом налазу о магијском ритуалу, може се рећи да правни ритуали (правне норме и процедуре) служе и заплашивању, али и лакшем суочавању са страховима. Није најтежа смртна казна, најтежа је вечна казна. Трајање казне је оно што човека највише брине. Зато је он некад више спреман да прихвати друштвене казне. Оне трају краће. Право настаје из кукавичлука. Настаје из појединчевог кукавичлука. Онда се сви појединци удружују у свом кукавичлуку и споразумевају се да га кроз правне норме поштују. Кукавичлук затим наставља са развојем и доживљава праву експанзију, постаје друштвено пожељан. Идеја више није битна, битно је само да ли си се неко држао прописане форме. Код магијских ритуала поштовање „прописане“ форме гарантује успех исто као и код правних ритуала. Човек тај свој кукавичлук почиње да назива Мудрошћу. Право није чувар реда, већ чувар савести!

53 Stefan G. Chrissanthos, „Freedom of Speech and the Roman Republican Army“, *Free Speech in Classical Antiquity*, (eds. Ineke Sluiter, R. M. Rosen) Leiden: Brill 2004, 344.

грађане.⁵⁴ Осим тога правне норме које су се односиле на клевету нису често примењиване у римској држави.⁵⁵ Крисантос указује да су Римљани, уколико Цицеронова каријера може бити неки показатељ, могли готово било шта рећи о својим суграђанима, практично без икаквог страха од законске одмазде.⁵⁶

Крисантос наводи да су током касне Републике постојале норме које су кажњавале за клевету (инјурију) путем цивилних тужби, као својеврстан деликт.⁵⁷ Међутим, мада су такве норме постојале ретко су се примењивале. Крисантос напомиње да нема случајева клевете из периода касне Републике. Од три ранија случаја (један из трећег и два из другог века), сви се односе на речи изговорене на сцени.⁵⁸ Крисантос наводи врло занимљиву аргументацију Брунта. У њој се полази од тога да од људи на положају практично није било страха да ће тужити за клевету или увредљиве речи. Уколико би они тужили слабије стојеће суграђане, то би било узалудно, будући да ови нису имали средстава да исплате одштету.⁵⁹ Оптужбе за *convicium* би било тешко спроводити будући да се у великим групама људи јавља како Брунт каже „*safety in numbers*“ (спас у броју, примедба аутора чланка).⁶⁰ Крисантос наводи да, мада су правне норме о увреди постојале, оне су, нарочито током невоља у којима се нашла касна Република, ретко примењиване.⁶¹ Исти аутор наводи да ни римска држава, а ни моћни појединци, у ово време, нису поседовали апарат принуде којим би ограничили слободу изражавања.⁶²

Истраживање проблема „слободе говора“ у римској Републици је ауторе нагонило на основно питање: како оправдати, чини се општеприхваћену тврдњу, да је слобода говора интегрални део античког, па самим тим и римског полиса, а при том, сами Римљани немају одговарајући термин за ову појаву?

„Орландо Патерсон говори о великом нивоу слободе савести и чак о концептуализацији слободе већ у хомерском друштву, упркос реткости одговарајућих речи. По њему, таква размишљања у антици била су неизбежна из једноставног разлога што су слободни и робови живели заједно и зато што су слободни били стално суочени са ропством као појавом“.⁶³

54 *Ibid.*

55 *Ibid.*

56 *Ibid.*

57 *Ibid.*, фн. 20

58 *Ibid.*

59 *Ibid.*

60 *Ibid.*

61 *Ibid.*

62 *Ibid.*, 346.

63 K. A. Raafaub, „Aristocracy and Freedom of Speech in the Greco-Roman World“, *Free Speech in Classical Antiquity* (eds. I. Sluiter, R. M. Rosen) Leiden: Brill 2004, 44.

Други аутори, истиче Рафлауб (*Raaflaub*), имају приступ који је више заснован на значају терминологије. Они полазе од становишта, истиче Рафлауб, да идеје и концепти који су врло значајни у датом друштву и датом тренутку његовог развоја, добијају и адекватну рефлексију у језику тог друштва, каже исти аутор.⁶⁴ Промене у језику одговарају и прате промене у друштвеном искуству и друштвеним ставовима.⁶⁵ Одсуство речи говори исто толико колико и њихово присуство.⁶⁶ По овом становишту, подвлачи Рафлауб, илузорно је претпоставити висок ниво свести о датој вредности у друштву које нема одговарајућу реч да је изрази.⁶⁷ Тако у античкој Грчкој постоји именица која означава ропство (*do-uleia*), али не и она која означава слободу (*eleutheria*). Други концепти су (као што су правда и једнакост) изражени именицама много пре слободе саме, каже Рафлауб.⁶⁸

Овде нема места за детаљан осврт на ову проблематику, али је више него очигледно, на основу свих истраживања, да клевети и увреди пре успостављања Царства није придаван било какав значај. Зато се може рећи да тек одредбе садржане у *Tab. VIII 1*. нису могле предвидети кажњавање било за клевету, било за увреду, а још мање представљати им својеврсни пандан.

6. ЗАКЉУЧАК

Чини се да се једина сличност између магије и клевете, или увреде огледа у томе да је за причињење и једне и друге и треће неопходна употреба речи. Неопходна је вера у снагу речи. Међутим, та вера је квалитативно различита. И у случају магије и у другим случајевима, верује се да се речима може утицати на судбину људи. Међутим, код магије оне својом мистичном снагом непосредно креирају догађаје (у овом случају оне угрожавају, пре свега, нечији физички интегритет), а код клевете (а, и увреде) оне утичу на ставове других људи о оклеветаној особи и тиме посредно утичу и на њену судбину (овде оне угрожавају нечији морални интегритет). Некоме може изгледати да је закључак да се магијским радњама угрожава, пре свега, туђи физички интегритет, претеран. Међутим, уколико се има у виду да је у времену када је магијска свест била врло утицајна било немогуће одвојити свет духова од тзв. материјалног света, онда се добија једна сасвим другачија слика. Наиме, у таквом свету, материјално није само материјално, већ је капија између материјалног и духовног отворена и налази се на сваком кораку. Тако да радње у свету духова непосредно производе

64 *Ibid.*

65 *Ibid.*

66 *Ibid.*

67 *Ibid.*

68 *Ibid.*

последнице у материјалном свету. Због тога се магија и клевета искључују у концептуалном смислу.

Дакле, између магије, с једне, и клевете, или увреде, с друге стране, нема ни суштинске везе. Зато одредбе Закона XII таблица садржане у *Tab.VIII 1*. не могу да имају ништа ни суштински заједничко са едиктом *de convicium*, али ни са било којим другим деликтом клевете или увреде. Те одредбе нису и никако не могу бити својеврсни парњак едикту *de convicium*.

Између две, по језичком облику исте, или сличне речи, које се употребљавају у два различита периода, не мора бити суштинске везе, а како тек очекивати такву везу између две по облику различите речи? Види се да ни чисто формални разлози не говоре у прилог става о суштинској сличности између, с једне стране, *incanto* и *occento* и, с друге стране, термина *convicium* у *edictum de convicio*.

Ognjen Vujović, LL.M.

Assistant,

Faculty of Law, University of Priština, with a temporary seat in Kosovska Mitrovica

MAGIC AND DEFAMATION

Summary

In this paper, the author proves that the provisions of the Law of the Twelve Tablets, contained in Tab VIII 1, do not have anything in common with the edict “de convicium” nor with any misdemeanour (delict) involving defamation or insult. These provisions were not and may not be a counterpart of the edict “de convicium”. The only similarity between magic and defamation or insult seems to be reflected in the fact that the commission of either of these involves the use of words and a belief in the power of words. However, this belief is qualitatively different. In magic, it is believed that the power of words may affect one’s destiny. Yet, in magic, words are believed to have the mystic power to create immediate events (as magic is primarily aimed at one’s physical integrity). In defamation or insult, words affect the attitudes of other people towards the defamed person; thus, they indirectly affect the person’s destiny (given the fact that defamation and insult primarily endangered another’s moral integrity). Consequently, there is no substantial link between magic and defamation or insult.

As there is no substantial link between the two linguistically similar words which are used in two different historical periods, it certainly may not be expected from two different terms. Thus, there are no formal reasons whatsoever which may support the opinion on the substantial similarity between the terms “incanto” and “occento” (on the one hand) and the term “convicium” in the phrase “edictum de convicio” (on the other hand).

Key words: *iniuria, incanto, occento, convicium, magic, defamation.*

УЛОГА ЦЕНТРАЛНЕ БАНКЕ У СТАБИЛИЗАЦИЈИ ДЕВИЗНОГ КУРСА

Апстракт: Предмет анализе у овом раду јесте улога централне банке на девизном тржишту и интервенције које она преузима у циљу стабилизовања девизног курса. У том смислу се најпре разматрају модели девизних курсева, са акцентом на њихове предности и недостатке у имплементацији. У даљем тексту се разматрају нормативни оквири девизног тржишта у Србији ради утврђивања оптималног девизног курса прилагођеног постојећим условима домаће привреде.

Кључне речи: девизни курс, централна банка, девизно тржиште, девизна политика.

Увод

Централна банка је базична монетарна институција која у периоду макроекономске стабилизације треба да обезбеди и пружи одговарајући кредитилитет монетарној политици. Како девизни курс представља *conditio sine qua non* стабилне монетарне политике и подразумева да очување вредности домаће валуте мора бити здружено са одговарајућим девизним курсом, значи да централна банка мора бити самостална у делању. Одабир режима девизног курса је значајан не само због његовог вишеструког утицаја на привредну сферу друштвеног живота и трговински саобраћај већ и због регулисања инфлаторних токова. Тако се сматра да је у земљама са спорим привредним растом адекватан режим флексибилног девизног курса, док у земљама које се суочавају са дезинфлацијом, прикладније решење представља фиксни девизни режим. Из тог разлога је у историји било покушаја конституисања тзв. мешовитих режима који би обухватили најбоља решења из оба дијаметрално различита режима, а истовремено избегли недостатке који произилазе из искључивог опредељења за један режим као доминантан. Девизни курс представља веома значајан индикатор за посматрање и оцену стања економије једне државне заједнице, одређивање њеног односа са привредом развијених земаља које је окружују и којима се

она посматрано у дугорочним временским хоризонтима жели приближити. Промене девизног курса су у условима глобализације веома значајан инструмент који треба да помогне државама у превазилажењу проблема макроекономске неравнотеже и повећању извозних капацитета. У дугом временском периоду се од Народне банке у Србији очекивало да постигне истовремено низ циљева како у области стабилности цена, односно финансијског система и одговарајућег курса али уз истовремено подстицање производње, смањење стопе незапослености, повећање степена конкурентности и стварање оптималних услова за профитабилно пословање привредних субјеката. Данас се сматра да централна банка треба да се усресреди само на ценовну стабилност, па макар то било и на терет занемаривања осталих циљева. Мотив за истраживање улоге Народне банке Србије у одржавању стабилности девизног курса, у персоналном контексту, темељи се на чињеници да је девизно тржиште код нас изузетно осетљив сегмент финансијског тржишта, који представља један од главних узрока нестабилности девизног курса домаће валуте.

1. Појам и врсте девизног курса

Девизно тржиште представља специјализовани део финансијског тржишта на коме се усклађују понуда и тражња, купују и продају страна средства плаћања, утврђује девизни курс и управља девизним националним резервама, а све са циљем одржавања оптималног нивоа ликвидности субјеката националне економије у њиховим пословним трансакцијама са иностранством. Основна функција девизног тржишта састоји се у формирању девизног курса.¹ Под њим подразумевамо цену стране валуте изражене у у јединицама домаће валуте и као таква представља најбитнију цену у привреди, јер директно одређује конкурентност једне земље као и њену економију уопште.² Основна функција девизног курса је да врши прерачунавање иностраних цена у националну валуту и обрнуто. Девизни курс је утврђен условом каматног паритета који каже да домаћа каматна стопа мора бити једнака иностраној каматној стопи увећана за

1 Спољна трговина је условила појаву девизног курса. До 1933. године важио је златни паритет – свака девиза је могла да се замени за злато. У време чистог златног стандарда када је новац имао покриће у злату, доминантан је био режим фиксног девизног курса и био је одређен ковничком стопом која је показивала колико је злата садржано у јединици националног новца. Наведено према: R. J. Baroo, Monez, Exprectations and Business Cycles, Academic Press, 1981., p. 35.

2 Постоји суштинска разлика између валутног и девизног курса. Валутним курсем или како се другачије назива курс размене врши се размена домаће валуте са валутама других земаља и који одређује држава на основу претходно утврђеног паритета вредности страног и домаћег новца изражене у заједничком имену (злато). Њиме се показује колики се број новчаних јединица једне земље у непосредној готовини замењује за одређени број новчаних јединица друге земље. Љ. Јеремић, М. Иваниш, Основи финансија, Универзитет Сингидунум, 2005., Београд, стр. 10.

очекивану каматну стопу депресијације.³ Изражавање девизног курса назива се *нотација* и она може бити двојака. Тако разликујемо *директно* и *индиректно нотирање*. Ако девизни курс показује колико јединица домаће валуте треба издвојити за јединицу стране валуте ради се о директном нотирању, док се код индиректног нотирања јединица стране валуте исказује у противвредности домаћег новца.⁴ На девизном тржишту формирају се куповни и продајни курс. Разлика између њих назива се маржа и изражава се у апоенима. Код директног нотирања куповни курс је мањи од продајног, док је код индиректног нотирања куповни курс већи од продајног курса. Девизни курс формира однос понуде и тражње девиза. Номинални курс може бити на режиму чврстог (тзв. фиксни курс) и променљивог курса (тзв. флукутирајући, пливајући, флексибилни курс).⁵ *Фиксни девизни курс* је цена девиза утврђена од стране националних монетарних власти (централне банке), који се формира се на бази валутног паритета (злато).⁶ Његова вредност није одређена висином понуде и потражње девиза на девизном тржишту. *Флексибилни девизни курс* настаје онда када се цена девиза формира под утицајем понуде и тражње девиза на слободном девизном тржишту и карактеристичан је за тржишне привреде у којима девизе имају статус робе као и свака друга роба.⁷ Њиме се врши се тржишно прилагођавање у правцу курса равнотеже и изражава однос понуде и тражње за девизама, независно од међувалутних односа или златног паритета.⁸ Према броју курсева који се

3 О. Blanchard, *Macroeconomics, Third Edition*, Pearson Education, inc. Publishing as Prentice Hall, 2003., p. 432.

4 Директно нотирање је карактеристично за Европу (тзв. Европска конвенција). Нпр. 1 ЕУР вреди 96 РСД, док је индиректно нотирање карактеристично за Велику Британију (тзв. Британска конвенција). Нпр. уместо 0,5 ГБП (£) за 1 УСД, на мењачким листама у Великој Британији је истакнуто 2 УСД (\$) за 1 ГБП (£). М. С. Burda, С. Wyplosz, *Macroeconomics, A European Text-Third Edition*, 2004., p. 153.

5 Номинални курс је заправо официјелни курс и најчешће настаје као резултат спонтаних тржишних кретања, али може бити и последица интервенције централне банке. Д. Миљковић, *Механизам утицаја промене девизног курса на инфлацију*, *Економски анали*, 44(158), 2003., стр. 149-167.

6 Ревидирани члан IV Другог амандмана на Статут ММФ експлицитно забрањује везивање валуте за злато.

7 М. Божић, *Економска политика*, Центар за публикације, Правни факултет, Ниш, 2009., стр. 153.

8 Равнотежни или реалан девизни курс изједначава општи ниво цена у земљи обезбеђујући паритет куповне моћи, при чему спољна вредност новца није ни прецењена ни потцењена. У теорији је конструисан појам ефективног курса. Овај курс се рачуна као пондерисани геометријски просек девизних курсева домаће валуте у односу на низ страних валута изведен је из трговачких токова у индустријским производима. Ефективни курс се изражава као индекс у односу на одређену базну годину. Реални ефективни курс је номинални ефективни курс који је коригован релативним односима цена на велико у респективним земљама, при

примењују разликујемо јединствени девизни курс и вишеструки девизни курс. Јединствени девизни курс за који се Међународни монетарни Фонд залаже, примењује само један девизни курс и исти је приликом увоза и извоза роба, услуга, фактора производње и капитала, то значи да је цена девиза једнака како за увознике тако и за извознике. Вишеструки девизни курс истовремено примењује више девизних курсева при увозу и извозу и захтева потпуну девизну контролу, стога није подржан од стране ММФ-а и држава.⁹ Фундаменталне теорије о девизном курсу сматрају, да су све битне информације везане за девизни курс јавно познате и да сазнања проистекла из купопродаје девиза немају никакву додатну вредност. Са друге стране, теорија тока налога сматра да се пут од фундаменталне информације до котације курсева мора добро проучити, јер у зависности од способности пријема и обраде информације, зависи утицај информације на висину девизног курса.¹⁰ Режим девизног курса по Мундел-Флеминговом моделу зависи од врсте шока који погађа економију, па у складу са тим, уколико су шокови реалног порекла оптималан је флексибилан девизни курс, а уколико су шокови монетарног порекла, треба се одредити за фиксни курс. Данас се истиче да овај модел не одговара приликама у објективној друштвеној стварности, јер се ради о тржишту ригидних цена и савршене покретљивости капитала, а режим девизног курса поред врсте шока одређује и врста поремећаја.¹¹ Иако постоји дуга пракса истраживања девизних тржишта, треба узети у обзир чињеницу да су закључци до којих се стигло у извесном

чему номинални девизни курс не мора бити и реални курс. Више о томе: Р. Krugman, М. Obstfeld, *International Economics, Theory and Policy*, Harper Collings, New York, 2000.

⁹ Вишеструки девизни курс важио је у Југославији у периоду од 1952.-1961. године. Тако диференцирани курс је морао бити под девизном контролом, а циљ је био да се дефинисањем различитих девизних курсева за различите трансакције подстакне остварење одређених економских циљева, међутим дугорочна примена вишеструких девизних курсева је имала вишеструке негативне последице које су доводиле до погрешне алокације ресурса. П. Јовановић Гавриловић, *Међународно пословно финансирање*, Економски факултет, Београд 2004., стр. 34.

¹⁰ По теорији тока налога на формирање девизног курса утичу два ефекта: информациони ефекат (по коме дилери уче из налога клијената) и ефекат ликвидности. Владимир Вучковић, *Микроструктура девизног тржишта и формирање девизног курса*, економски анали, бр.164, 2005., стр. 63-77.

¹¹ Amartya Lahiri, Rajesh Singh, Karlos A. Vegh, *Оптимални режими девизног курса: превртање Mundell-Flemingove тврдње на главачке*, *Panoeconomicus*, бр.3, 2007., стр. 250-270. Велики значај при одређивању девизног курса имају и Marshall-Lernerovi услови, који се изводе на основу еластичности домаће тражње за увозом и домаће понуде извоза, а потом на основу еластичности стране понуде увоза и стране тражње за извозом из посматране земље. Њихови коефицијенти се спецификују у односу на алтернативно дефинисан девизни курс, тј. број јединица домаће валуте за једну јединицу стране валуте и обрнуто. Више о томе: Љубомир Маџар, *Marshall-Lernerovi услови и њихове економскополитичке импликације*, *Економски анали*, бр.170, 2006., стр. 90-95.

смислу и даље недовољно прецизни. Класификације девизних курса су релативне и знање које о њима поседујемо није ванвременско и апсолутно важеће. У том смислу и даље постоји императив улагања додатних напора у његово усавршавање, а нарочито стварања потребних правно-економских и техничких услова за његову имплементацију. Иако води претераној концентрацији економске и монетарне политике на одржању чврстог девизног курса, фиксни девизни курс смањује ризик од промене девизног курса, чиме се истовремено смањују ризици у пословању са иностранством што подразумева поуздану основу за калкулације у увозним и извозним пословима, олакшано утврђивање рентабилности страних улагања, повећавајући интерес странаца за држање националне валуте. Суштина фиксног девизног курса подразумева активност централне банке да стабилизује вредност девизног курса из сопствених резерви, па тиме подстиче заштићеност привреде од краткорочних поремећаја на иностраном тржишту. У намери да избегну продубљивање дефицита, многе земље су прешле са режима фиксног девизног курса на режим покретних паритета. Карактеристика режима покретних паритета је да национална валута депресира по стопи која је отприлике једнака разлици у инфлацији између дате земље и њених главних трговинских партнера.¹² Фиксни девизни курс се споро прилагођава променама у окружењу, земље које одржавају чврст девизни курс своје валуте приморане су да одржавају девизни курс стабилним на терет националне економије. Насупрот фиксном девизном курсу, флукутирајући девизни курс има већу аутономност у вођењу економске политике, јер усклађивање нивоа цена обавља сам курс, чиме се постиже ефикасност монетарне политике и равнотежни девизни курс, тако да нема прецењености нити подцењености домаће валуте. Државе које примењују променљиви девизни курс лакше уравнотежују платни биланс, уједно олакшавајући привредну сарадњу са светом. Питање монетарних резерви је још једна предност флукутирајућег девизног курса јер он смањује потребу држања великих монетарних резерви, за разлику од фиксног девизног курса који намеће потребу држања већих монетарних резерви. Оно што се највише замера флукутирајућем девизном курсу је да излаже националну привреду неконтролисаним утицајима краткорочних промена на светском тржишту (може да подстиче већу инфлацију у земљи која је изазвана светском инфлацијом), закључивање дугорочних аранжмана је смањено, нема чврсте основе за калкулације о рентабилности извозних и увозних послова¹³. Фискална политика је знатно моћнија у ситуацији флексибилног девизног курса него у ситуацији фиксног курса, али услед тога што она покреће монетарно прилагођавање не долази до накнадних промена домаће каматне стопе и девизног курса. Поједини

12 R. Dornbusch, S. Fischer, *Macroeconomics*, McGraw-Hill, International edition, 1994., p. 607.

13 Д. Китановић, Н. Голубовић, *Основи економије*, Економски факултет, Ниш, 2006., стр. 579.

теоретичари сматрају да за отворену привреду стабилизација номиналног девизног курса обезбеђује боље изгледе за стабилност цене, док други опет сматрају да је ефикасност монетарне политике знатно повећана флексибилним курсевима. Флексибилност курса ипак није једини и довољан услов неопходан за постизање веће стабилности јако флукутирајућих девизних курсева, јер су мишљења да централне банке својим интервенцијама могу да допринесу једино смањењу краткорочне нестабилности девизног курса.¹⁴

2. Правни оквири режима девизног курса у земљама Западне Европе

Класификација девизних курсева сачињена од стране Међународног монетарног фонда, дозвољава земљи чланици да с обзиром на променљивост курса своје валуте, одабере режим који јој највише одговара: режим без домаће валуте у оптицају, валутни одбор, режим пузећег распона девизног курса или покретни коридор (*crawling band*), режим пузећег везивања девизног курса или покретни паритет (*crawling peg*), паритет девизног курса са хоризонталним коридором, режим конвенционално везаног девизног курса, руковођено флукутирајући девизни курс и слободно флукутирање.¹⁵ За режим без домаће валуте у оптицају као средство плаћња користи се страна валута, најчешће еуро или долар. За оне земље чланице које се определе за овај режим девизног курса, значајно је да у потпуности постају зависне од монетарне политике земље од које су преузеле валуту, што може да угрози самосталност домаћих субјеката монетарне политике за доношењем оптималних одлука. Валутни одбор је монетарна институција у којој се монетарне власти, на бази законских прописа, обавезују да емитују примарни новац само до износа вредности међународних резерви којим располажу и да у било ком тренутку по унапред утврђеном фиксном девизном курсу могу да откупе било који износ примарног новца у замену за међународне резерве.¹⁶ По мишљењу неких аутора, валутни одбор озакоњује посебно монетарно правила да промене у монетарној бази морају бити једнаки суфициту или дефицит укупног платног биланса, што земљи даје веродостојни механизам за одбрану фиксног девизног курса, али по цену одрицања од монетарног суверенитета.¹⁷ Предности примене валутног

14 Ж. Ристић, А. Живковић, Финансијска макроекономија-Монетарно и фискално управљање, Београд, 1998., стр. 269.

15 IMF, Classification of Exchange Rate Arrangements and Monetary Policy Frameworks, 2004. <http://www.imf.org/external/np/mfd/er/2004/eng/0604/htm>.

16 Дражен Кошки, Избор оптималног састава девизног течаја за Републику Хрватску, Економски вјесник, 1-2, Просинац, 2008., стр. 32.

17 J. Williamson, „What Role for Currency Board“, Institute for International Economics, Washington D.C., 1995., pp. 1-5.

одбора огледају се у монетарној дисциплини која ограничава дискреционо право монетарних власти, јер не могу да шире монетарну базу изван нивоа девизних резерви, али и фискалну дисциплину која је у условима нерационалног трошења буџетских средстава преко потребна.¹⁸ За разлику од централне банке, у билансу валутног одбора нема домаће имовине, тј. потраживања од државе и пословних банака. То значи да валутни одбор не може да одобрава кредите из примарне емисије, јер може да емитује само онолико новца колико има међународних резерви. И поред наведених предности које валутни одбор омогућава, његов главни недостатак огледа се у чињеници да се земља одриче једног дела монетарног суверенитета и губи могућност прилагођавања монетарне политике новонасталим потребама. Реч је о фином подешавању (*fine tuning*). У режиму конвенционално везаног девизног курса вредност домаће валуте је барем три месеца везана за одабрани детерминатор уз толерисање одређених флукуација, док је за паритет девизног курса са хоризонталним коридором то толерисање изражено у већем проценту.¹⁹ Особености покретног паритета се огледају у томе што монетарне власти прилагођавају паритет домаће валуте по унапред постављеним правилима тј. разлици у стопи између домаће и иностране инфлације.²⁰ Режим покретног коридора веома је близак претходном, али се од њега разликује по томе што је дијапазон курсне флукуације већи. У систему управљано флукуирајућег девизног курса монетарне власти имају широка дискрециона овлашћења у погледу одређивања распона флукуације курса, на бази средишњег курса који представља основицу за израчунавање распона флукуације (који иначе није познат јавности). Супротност овом режиму представља слободна флукуација у којој се у зависности од понуде и тражње девиза на тржишту формира и одговарајући курс.²¹ У новије време се потенцира становиште да земље у развоју имају ограничен избор у погледу режима девизног курса, да могу да бирају између флексибилно одређеног девизног курса и режима валутног одбора, што се заснива на оцени да оне морају да воде такве макроекономске политике, којом ће се створити компактибилни економски амбијент за тржишне сфере капитала.²²

18 Емилија Бекер, „Девизно-курсни аранжмани, од екстрема до нормале“, *Panoeconomicus*, 1, 2006., стр. 35.

J. Williamson, *op.cit.*, p.3.

19 У првом случају праг толеранције износи до 1%

20 *Ibid.*

21 Наравно, и у оквиру слободне флукуације монетарне власти могу да интервенишу на тржишту у циљу усмеравања у жељеном правцу. Д. Кошки, *op. cit.*, стр.35.

22 Такође, сматра се да дугорочни развој доминантног режима девизних курсева на глобалном плану, зависи од тога да ли ће бити нађено адекватно решење за смањивање волативности у кретањима капитала. Милутин Ћировић, *Девизни курсеви, Bridge Company*, Београд, 2000., стр. 55-100.

3. Интервенције централне банке на девизном тржишту

У макроекономској теорији се истиче да је централна банка као основни субјект монетране политике истовремено и независни орган власти и посебни орган владе. Стога се централна банка најчешће дефинише као „орган владе који предузима главне финансијске операције и делује на понашање финансијских институција, подржавајући економску политику владе“.²³ Улога централних банака на међународном девизном тржишту усмерена је на регулисање понуде и тражње, а ради одржавања девизног курса националне валуте стабилним.²⁴ Централна банка је институција јавноправног карактера са значајним функцијама регулисања новчаног и кредитног оптицаја и одговорношћу за одржавање стабилности и вредности домаће валуте.²⁵ У савременим условима централне банке се јављају као државне или квази државне институције које обављају своје функције у јавном интересу и чија су овлашћења и обавезе током времена постала веома сложена услед динамичности прилика у привредно правном саобраћају. Централне банке представљају посебне финансијске институције које имају главну улогу у организовању усмеравању и регулисању монетарних токова.²⁶ Оне се појављују на девизном тржишту како би могле да интервенишу, односно да врше одржавање девизног курса на жељеном нивоу или да спречавају осцилације девизних курсева.²⁷ У случају повећања понуда девиза, централне банке приступају куповини девиза ради спречавања раста вредности домаће валуте повећавајући девизне резерве земље, али то мора бити праћено одговарајућим мерама рестриктивне монетарне политике ради спречавања инфлаторних дејстава. Ако је циљ девизне политике стабилан девизни курс, онда централне банке приступају продаји девиза из девизних резерви под условом да има довољну количину девизних резерви за такву интервенцију и

23 R. S. Sayers, *Modern Banking*, London, 1972., p.64. Наведено према: Е. Вукадин, *Економска политика*, Правни факултет, Београд, 2009., стр. 163.

24 Прва централна банка је настала у Шведској 1668. године, под називом Рисксбанк од стране парламента, а највећи утицај на каснији развој централних банака је имала Bank of England основана 1694. године. М. Хаџић, *Банкарство*, Универзитет Сингидунум, 2009., стр. 123.

25 Е. Вукадин, *op. cit.*, стр. 287.

26 С. Голубовић, *Основи пословних и банкарских финансија*, Правни факултет, Ниш, 2010., стр. 179.

27 Девизни курс је битан, јер утиче на релативну цену домаће и стране робе. Када се вредност неке валуте повећа у односу на друге валуте (ап्रेसира), роба те земље у иностранству постаје скупља, а страна роба у тој земљи постаје јефтинија (ако се домаће цене у обе земље не мењају), а у супротном, када валута неке земље депресира, њена роба у иностранству постаје јефтинија, а страна роба у тој земљи постаје скупља. Ап्रेसијација домаће валуте постоји уколико неки фактор утиче на повећање тражње за домаћом робом у односу на страну робу, а ако фактор утиче на смањење релативне тражње за домаћом робом, домаћа валута ће депресирати. Е. Вукадин, *op. cit.*, стр. 321.

да није дошло до крупнијих поремећаја између понуде и тражње девиза. Уколико тај услов није испуњен централна банка предузима мере административног карактера које се односе се на ограничење куповине девиза на девизном тржишту. С обзиром на то да од стабилности и кретања девизног курса зависи и стабилност цена на домаћем тржишту, запосленост, привредни раст, стање платног биланса, увоз и извоз, политика утврђивања и вођења девизног курса представља веома значајни елемент економске политике сваке државне заједнице. Обим трансакција које обављају централне банке по правилу нису велике, изузев у случају њихових интервенција у време појаве финансијских криза као и шпекулативних напада на валуту, у тим ситуацијама централне банке стоје као гилбратарска стена у време панике, спремне да користе све монетарне моћи државе да би избегле слом банкарског система.²⁸ Међутим, много су битније поруке које носи свака од тих интервенција. Свака интервенција централне банке на девизном тржишту представља сигнал о монетарној политици и њеним ефектима на девизни курс.²⁹ Централна банка из тог разлога има за циљ да на девизном тржишту неутралише ефекте на понуду новца, на тај начин што на отвореном тржишту интервенише трансакцијом исте вредности али супротног ефекта (тзв. *стерилизација*).³⁰ Народна банка Србије је централна банка Републике Србије.³¹ Она је самостална и независна у обављању функција и за свој рад одговорна је Народној скупштини Републике Србије.³² Основни циљ Народне банке Србије јесте постизање и одржавање стабилности цена, као и очување финансијске стабилности.³³ Њене основне функције су да утврђује и спроводи монетарну политику, води политику курса динара, чува девизне резерве и управља њима, издаје новчанице и ковани новац, стара се о функционисању платног промета и финансијског система и спроводи надзор над обављањем делатности осигурања где спадају послови давања дозвола за

28 P. Samuelson, *Економија*, Мате, Загреб, 1969., стр. 316.

29 У златном стандарду и Бретонвудском систему, централна банка је имала задатак да девизни курс домаће валуте одржава близу њеног валутног паритета. Иста обавеза је постојала у случаја када је земља везала курс своје валуте за другу валуту. М. Влаховић, С. Церковић, *Независност Централне банке- примјер земаља Западне Европе*, Централна банка Црне Горе, Сектор за истраживање и статистику, Подгорица, 2005., стр. 34-37.

30 Веза између интервенција на девизном тржишту и новчане понуде се успоставља аутоматски, али се тај аутоматизам прекида стерилизацијом која је сама по себи доста спорна из разлога што централна банка том мером не отклања узрок који је утицао на то да валута буде слаба. М. С. Burda, Charles Wyplosz, *op. cit.*, 212-214.

31 Први пут је основана 1884. године, под називом Привилегована Народна Банка Краљевине Србије. Ж. Шевић, *Централна монетарна власт у Србији, односно Југославији - историјска перспектива*, Финансије, 51(5-6), 1996., стр. 459-480.

32 Закон о Народној банци Србије, «Службени гласник РС», бр. 72/03, 54/04 и 44/10.

33 Закон о Народној банци Србије, чл. 2 и чл. 3.

обављање послова осигурања, реосигурања и посредовања.³⁴ Као што смо напоменули централне банке, па самим тим и народна банка Србије су главни носиоци политике стабилности девизног курса. Чланом 44. се утврђује да Народна банка Србије купује и продаје девизе и ефективни страни новац на девизном тржишту у циљу усмеравања кретања курса динара и одржавања нивоа девизних резерви. Народна банка Србије купује и продаје девизе на Међународном девизном тржишту по курсевима које слободно формирају (котирају) на основу понуде и тражње. Применом принципа правилно укрштених курсева и у складу с међувалутним односима на иностраним тржиштима, Народна банка једном дневно, на почетку сваког свог радног дана, слободно формира и објављује своју курсну листу за девизе и курсну листу за ефективни страни новац који важе у време формирања тих курсних листа.³⁵ У Србији се већ дуже времена води политика флексибилно руковођеног девизног курса што подразумева да се девизни курс одређује слободно на међубанкарском тржишту уз улогу Народне Банке у спречавању великих дневних осцилација.³⁶ Почетком 2003. године, монетарне власти у Србији су се одлучиле за режим флексибилног девизног курса и појаву покретног паритета. Основни мотив за оваквом променом режима девизног курса била је могућност појаве јаче депресијације, а све у циљу спречавања даље апресијације реалног девизног курса и негативних ефеката по екстерну равнотежу.³⁷ Током 2004. и 2005. године, Народна банка Србије је водила политику стабилног реалног девизног курса, а номинална депресијација динара није допринела смањењу учешћа спољнотрговинског дефицита у бруто домаћем производу. У том случају инфлација је брзо расла до те мере да је била бржа од раста девизног курса и као последицу такве ситуације добили смо прецењену домаћу валуту која се на дужи рок није могла бранити владиним мерама. Услед тога је дошло до реалне апресијације упркос различитим режимима курса и монетарним стратегијама. Главни инструмент

34 Закон о Народној банци Србије, чл. 4.

35 Одлука о условима и начину рада девизног тржишта, «Службени гласник», бр. 34/09, 20/10, 36/10, 40/10.

36 На излагању на 32. годишњој скупштини ACI Serbia, 2007. године, Радован Јелашић, гувернер Народне банке Србије истакао је да Народна банка Србије се 28. јуна 2007. године укључила у међу банкарску трговину девизама. Тако што дневно продаје део девизних средстава која потичу из нето откупа ефективног страног новца по основу обављања мењачких послова. Износ који Народна банка продаје је минималан тако да нема утицаја на ниво девизног курса. <http://www.nbs.rs/export/internet/cirilica/index.html>, 15. Јул 2010.

37 За оцену прецењености или подцењености курса динара меродавна су кретања на девизном тржишту. Имајући у виду да је у 2002. години на девизном тржишту целокупна тражња задовољена по постојећем курсу, може се са сигурношћу рећи да је међународна вредност динара у тој години била у равнотежи, односно да курс динара није био прецењен. Народна банка Србије, Извештај курса динара у 2002. години. http://www.nbs.rs/serbian/5_3_22004.htm.

монетарне политике коју је Народна банка водила током следећег периода је био да одржи ниску и стабилну стопу инфлације.³⁸ Народна банка може да утиче на курс двојачко: јачим интервенцијама из девизних резерви или једноставном применом мера рестриктивне монетарне политике. Прво, уколико се Народна банка Србије определи за интервенције из девизних резерви, из искуства се поставља питање да ли су оне скупе? Уколико се пак Народна банка Србије определи за рестриктивну монетарну политику, да ли то директно доводи до повећања неликвидности у привреди и да последично може да доведе до мањег раста бруто домаћег производа? Одговор на прво питање заправо намеће још једно питање: да ли су девизне резерве довољне да одбране динар?³⁹ Стога начин одбране курса путем интервенција на девизном тржишту само привремено отклања негативне конеквенце, а троши изворе девизних резерви.⁴⁰ Уколико размотримо могућност примене монетарног модела који предлажу поједини стучњаци, а који говори о истовременој бризи о стабилности цена, стабилном девизном курсу и расту запослености, долазимо до сазнања о постојању нус појаве каква је утврђивање предвидивости курса и отварање широких врата за махинације спекуланата да без много ризика зараде велики профит. Постоји још један монетарни модел који политику девизног курса веже за кретање инфлације. Према том предлогу кретање инфлације јесте узор за кретање курса и на тај начин би реални курс остао непромењен. Али круцијални проблем са таквом политиком курса је да одрживи девизни курс зависи од великог броја фактора као што је продуктивност привреде наше земље у односу на проуктивност других земаља, спољно-трговински биланс и корелације каматних

38 На седници одржаној 30. августа 2006. године, Монетарни одбор Народне банке Србије усвојио је нове мере и одобрио нове принципе спровођења монетарне политике усмерене на остварење циљева у погледу инфлације. Народна Банка Србије се чврсто определила да спроводи режим флексибилног девизног курса. У новом оквиру монетарне политике девизни курс мења своју улогу и постаје индикатор трансмисије монетарне политике. Конкретно, Народна банка Србије неће вршити честе интервенције с циљем постизања одређеног нивоа или правца кретања девизног курса. http://www.nbs.rs.mon_pregled_08.html.

39 Иначе, нето девизне резерве се добијају након одбитка обавеза Народне банке према пословним банкама на име обавезне резерве, а у њих се не рачуна ни кредит ММФ-а. Према извештају централне банке, оне су у мају месецу 2010. године смањене за 37 милиона евра и на крају тог месеца износиле су 10,73 милијарде евра. Међутим, нето девизне резерве су износиле нешто преко шест милијарди евра. Више о томе: Упуство за спровођење одлуке о обавезној резерви банака код Народне банке Србије, Сл. гласник РС, бр. 116/06,44/08,100/08.103/08,16/09,45/09,50/09 и 111/09.

40 Ако се нека банка повуче из Србије, а то је могуће јер није продужен Бечки споразум, она ће повући и та средства, а уколико би се увео фиксни курс или се утврдио неки курс на крају године, тешко да би девизне резерве биле довољне да одбране динар. Опширније на: <http://www.ekonomija.org/index.php.mact=News>, 25. јул 2010.

стопа код нас од каматних стопа у свету, а не само од инфлације.⁴¹ Како би смањила депресијацију динара, услед нарасле тражње и посустале понуде девиза, Народна банка Србије је поставила нове стандарде које ће се примењивати на девизном тржишту јер је учесталим интервенцијама само спречавала да се курс брже формира на новом равнотежном нивоу. Стога се одлучује на поновно увођење „фиксинг састанка“ на девизном тржишту (што је још једна карика која удаљава слободно формирање девизног курса), тиме што се појављује као повлашћени актер који прикупља продајне и куповне налоге пословних банака и потом одлучује по ком курсу ће трговати са пословним банкама. Критичари економске политике у Србији сматрају да је постојећи девизни режим доста атипичан у смислу да иако су се економске власти определиле за контролисано флукутирајући девизни курс у задржавање базих интеграција над монетарном политиком, овај систем карактерише обиље ригидних елемената. Истиче се да се у монетарним операцијама унилатерално прихватају индетитети карактеристични за валутни одбор.⁴² Анализе су показале да контролисано флукутирајући курс губи своју предност уколико се „преагресивном“ контролом курса улази у зону прецењености курса домаће валуте. То значи, да треба радити на томе да тржиште само коригује реалну вредност курса, тј. прихвати постепено номиналну депресијацију домаће валуте са истовременом контролом инфлације.⁴³ Веома је битно да се процес финансијског посредовања подстиче мерама регулативне политике (системом осигурања депозита уз контролисану либерализацију капиталних трансакција).⁴⁴ Напуштање флексибилног девизног курса у циљу уласка Србије у Европску Монетрану Унију (што би значило везивање валуте), не би представљало добро решење због потенцијаних асиметричних поремећаја који би проузроковали велике трошкове. Од увођења евра 2002. године, динар је 11. јануара 2010. године, забележио најнижу вредност јер је званични средњи курс износио 97,4290 динара за еврo. Стручњаци Народне Банке Србије указали су на то да држава није ни куповала ни продавала еуро на девизном тржишту, већ је извршена његова конверзија у динаре код централне банке, којима су исплаћена заостала потраживања. Према једним истраживањима, појава велике тражње за девизама на ограниченом девизном тржишту је настала као последица куповине девиза у кратком периоду од стране предузећа како би измирила своја дуговања. Према другим истраживања, [пад вредности динара](#)

41 Ако се банкама да информација колики ће бити курс на крају године, како се тај датум буде приближавао, оне ће куповати девизе по нижој цени знајући да ће продати по оној коју је централна банка одредила.

42 Срђан Т. Маринковић, Избор девизног режима, резултати и ограничења, Економски анали, бр.168, 2006., стр. 73-82.

43 Ibid., стр. 91.

44 Срђан Маринковић, Инфраструктура сигурности финансијског система: предлог реформе, Банкарство, 5-6, 2004., стр. 14-27.

оправдава се заменом девиза које је држава добила од ММФ-а и њиховом разменом за динаре код централне банке исплаћивањем буџетских корисника. На тај начин су девизе остале у оквиру девизних резерви, само што су се налазиле на рачуну Народне банке, уместо на рачуну државе.⁴⁵ Како би „одбранила” динар чија је вредност у току маја месеца 2010. године вртоглаво падала и зауставила тај драматичан пад, само у мају Централна банка је продала укупно 340 милиона евра, да би 26. маја продала чак 100 милиона евра на међубанкарском девизном тржишту (иако се током међубанкарске трговине евро куповао и по цени од преко 104 динара, средњи курс се на крају дана зауставио на 102,81).⁴⁶ Сматра се да су главни “кривци” велике количине динара која се нашла у „потрази за девизама“ биле пословне банке.⁴⁷ Највећи терет курсне разлике плаћају грађани који имају кредите везане за евро, јер корисник стамбеног кредита који је узео стамбени кредит пре три године, сада при оваквим дешавањима на девизном тржишту би морао да издвоји много више новца за месечну рату да би надокнадио разлику у курсу.⁴⁸ Потребно је напоменути да главни инструмент монетарне политике у том периоду била и остала референтна каматна стопа.⁴⁹ У теорији међународне економије се наводи *хипотеза економског тројства*, као излаз државе из проблема везаног за стабилизацију девизног режима. Ради се о увођењу фиксног девизног курса, уз истовремено омогућавање слободног тока капитала и независности монетарне политике. Да ли је то оствариво или се морају изабрати два од ова три поменута циља је питање на које нема једнозначног одговора. Девизни курс се може фиксирати без активне улоге Народне банке, али само тако што ће она контролисати токове капитала; или држава може имати слободан ток капитала, али задржати монетарну аутономију, али само тако, што ће оставити девизни курс да флукутира, или може изабрати да остави слободан ток капитала и стабилизира девизни курс, али да за последицу онда остави слободу постављања каматних стопа у циљу

45 Уобичајени обим дневног промета на српском међубанкарском девизном тржишту износи око 50 милиона евра, а прилив од ММФ-а је био око 434 милиона евра, управо тај део буџетских плаћања, који повећава тражњу за девизама, креира притисак за даље смањивање вредности динара. <http://nbs.rs/scripts.html.show>.

46 Домаћа валута је била најјача 4. јануара, када је евро вредео 95,97 динара. <http://nbs.rs/scripts.html..>

47 «Вишак» динара појавио се због изласка банака из репо хартија, које су дошле на наплату. Тако се појавила велика количина динара на међубанкарском тржишту која није одговарала понуди девиза. Квартални монитор економских трендова и политика у Србији, оп. cit., стр. 10.

48 На пример, за стамбени кредит од 45.000 евра са фиксном ратом од 336 евра, корисник је у септембру 2008. године издвајао 25.670 динара, по тадашњем курсу од 76,4 динара за евро. Тако да је посредњем курсу у месецу мају, Народне банке Србије морао да издвоји око 9.000 динара више, односно 34.645 динара.

49 E. Becker, op. cit., 31-49.

борбе да против рецесије или инфлације као што је то до сада био случај са енормно високом референтом каматном стопом Народне банке Србије.⁵⁰ Почетком 2010. године референтна каматна стопа је била изузетно висока и износила је 17,75 %.⁵¹ Наиме, Народна банка Србије одржава референтну каматну стопу на високом нивоу услед бојазни од повећања инфлаторног притиска. Народна банка је годину дана од почетка кризе у Србији држала високу референтну стопу за коју се није имало оправдање и на тај начин учинила високе приходе пословним банкама, а привреди и становништву натоварили додатне намете. Повећање референтне стопе треба да наведе пословне банке да повећају каматне стопе на кредите, што би требало да утиче на смањену потражњу привреде и становништва за кредитима, као и на пад потрошње становништва и привреде.⁵² У претходном излагању напоменули смо да је Народна банка Србије је од почетка 2010. године продала више од 1,2 милијарде евра, односно већи део кредита ММФ-а, али и тај потез није дао очекиване резултате, па је динар настављао да пада у односу на европску монету и прешао је ниво од 104 динара за евро. Као резултат тога јавила се постепена депресијација која је нормална појава код примене режима флукутирајућег курса, тако да корекција курса динара се не може сматрати претераном с обзиром на то да је да је ниво курса динара од почетка 2010. године промењен за нешто више од 10%. Тражња за девизама у Србији која ствара хаотичну ситуацију на девизном тржишту последица је сливања вишка капитала који је имобилисан у хартијама од вредности Народне банке Србије са једне стране и енормном понудом кредита и раста тражње за увозним производима, правећи централној банци велике камате које доспевају за наплату. Управо та количина новца и представља сметњу на финансијском тржишту јер ствара инфлаторни притисак, нарочито када излази из земље јер са собом подиже тражњу за девизама.⁵³ Народна банка Србије може наставити да интервенише на девизном тржишту, може трошити девизне резерве, али ће пре или касније морати да изврши убрзану депресијацију. Ако Народна банка Србије одлучи да настави политику одбране курса динара, морала би увести капиталну контролу и зауставити девизни одлив. Такође, Народна банка Србије може напустити конторлисану депресијацију и тако довести ниво курса на равнотежни према односима релативних цена, односно дугорочно детерминисаним износом валутног курса. У периоду економске кризе која је почела септембра 2008. године, Народна банка Србије и Влада су

50 Ibid.

51 М. Ђукић, Ј. Момчиловић, Љ. Трајчев, Модел за средњерочне пројекције Народне банке Србије, Стручни радови, Сектор за економске анализе и истраживања, Народна банка Србије, децембар, 2010.

52 Ibid.

53 Д. Милићевић, Фиксни versus флексибилни девизни курс. <http://www.ekonomija.org/indeNewsarticleid>.

координираним мерама покушавали да очувају финансијску стабилност у чему су једним делом и успели. Тако је била обезбеђена девизна ликвидност, односно високе девизне резерве захваљујући политици флексибилног курса, али и поред тога динар је изгубио 35% своје вредности, што је знатно више од пада других валута у нашем региону. Ипак треба имати у виду да је девизни курс огледало једне привреде и да је веома тешко имати јак динар у привреди која остварује недовољне извозне резултате. Трајно опредељење наше монетарне политике требало би да представља постепено прелажење на реални и равнотежни курс који би као такав требало да буде у функцији повећања производње, запослености, повећања конкурентности привреде и смањења енормног дефицита спољнотрговинске размене. Народна банка Србије је својим интервенцијама у последњих годину дана потрошила доста новца из девизних резерви у циљу одржавања фискалне стабилности, а фактор који ће детерминисати дијапазон ових интервенција у будућем периоду, је и прилив страних директних инвестиција, ризичност региона и економски опоравак у Европској Унији. Имајући у виду да је динар у претходном периоду забележио и номиналну и реалну депресијацију уз благи опоравак економске активности, посматрано у дугорочним интервалима не увиђају се економски параметри који би утицали на даљу значајнију депресијацију националне валуте. Народна банка Србије је институција која успоставља врло богату комуникацију не само са представницима других државних органа и финансијским институцијама, већ и са привредницима и грађанима који могу изражавати своје предлоге и мишљења. Ипак, не треба испустити из вида чињеницу да Народна банка као врховна монетарна институција наше земље има врло јасне циљеве и инструменте у погледу одржавања макроекономске стабилности и вођења девизног курса. Из тог разлога се никакви компромиси и притисци са стране не могу толерисати, јер једино са пуном независношћу од извршне власти, она те циљеве може и остварити у највећој могућој мери у којој историјски тренутак то и дозвољава.

Закључак

Узимајући у обзир чињеницу да су економски односи у објективној друштвеној стварности изузетно динамични и подложни разноликим утицајима, не може се утврдити режим девизног курса који би био оптималан у дужем временском периоду. За земље у транзицији међу којима се налази и наша земља је од суштинског значаја да политика одржања стабилности девизног курса која се одвија под будним оком Народне банке буде прилагођена условима привреде. Инсистирање на употреби флексибилног девизног курса, који је инхерентан економијама развијених земаља у окружењу, може бити праћено бројним контроверзама, уколико у земљи не постоји довољан степен формираности институционалне и тржишне структуре. Флексибилни режим

девизног курса показује већу способност прилагођавања променама у реалним и логичним компонентама система економске политике проузрокованог шокovima и обезбеђује већи степен самосталности монетарне политике, што је у пракси Народна банка својим интервенцијама у периоду од протеклих десет година и покушавала да оствари. Токови болних и непопуларних промена девизног курса са којима су се својевремено суочавале и остале земље у транзицији, укључујући и бивше социјалистичке земље у нашем блиском окружењу, требало би да послуже као искуствени пример нашој земљи у њеном процесу евроинтеграције.

Резиме

Предмет анализе у овом раду јесте улога централне банке на девизном тржишту и интервенције које она преузима у циљу стабилизовања девизног курса. У том смислу се најпре разматрају карактеристике постојећих модела девизних курсева, са акцентом на њихове предности и недостатке у имплементацији. У даљем тексту се разматрају нормативни оквири девизног тржишта у Србији ради утврђивања адекватног режима девизног курса прилагођеног условима домаће привреде. Девизни курс представља веома значајан индикатор за посматрање и оцену стања економије једне државне заједнице, одређивање њеног односа са привредом развијених земаља које је окружују и којима се она посматрано у дугорочним временским хоризонтима жели приближити. Узимајући у обзир чињеницу да су економски односи у објективној друштвеној стварности изузетно динамични и подложни разноликим утицајима, не може се утврдити режим девизног курса који би био оптималан у дужем временском периоду.

Marko Dimitrijević, LL.B.

Junior Assistant,

Faculty of Law, University of Niš

THE ROLE OF THE CENTRAL BANK IN EXCHANGE RATE STABILIZATION

Summary

The subject matter of this paper is the role of the Central Bank in the foreign exchange market and its interventions assumed for the purpose of stabilizing the exchange rate. In this context, the author first explores the characteristics of the existing exchange rate models, focusing on the advantages and disadvantages in terms of their implementation. Further on, the author analyses the normative framework of the foreign exchange market in Serbia in order to determine the appropriate exchange rate regime which would be pertinent to the conditions in the national economy. The exchange rate is a very important indicator for monitoring and evaluating the state of economy in a community, as well as for determining its relationship with the economies of the developed countries in its immediate environment which a national economy would eventually like to draw closer to in the long run. Given the fact that the economic relations in an objective social reality are very dynamic and subject to diverse influences, it may be difficult to institute an exchange rate regime that will be optimal in a longer period of time.

Key words: *exchange rate, Central Bank, foreign exchange market, foreign exchange policy.*

ПУТЕВИ И СТРАНПУТИЦЕ ПРАВА НА ПРАВИЧНО СУЂЕЊЕ¹

***Апстракт:** У раду је представљено, право на (фер) правично суђење – једно од најзначајнијих из каталога људских права. У светлу кривичног поступка, оно се, по многим, може означити као надначело. Дотакнути су неки од бројних елемената овог права (независност суда, право на приступ суду, суђење у разумном року, претпоставка невиности, јавност поступка, право на одбрану окривљеног), који у правном систему и пракси Србије још увек нису остварени у пуном опсегу. Најпре је пажња посвећена општем избору судија из визуре стандарда независности судства. Аутор се даље у раду бави анализом стандарда који творе право на правично суђење, превасходно из угла кривичног поступка. Представљена су одговарајућа законска решења, у светлу реформе која постепено добија епитет “перманентна”, али и мањкавости на нивоу имплементације. Дати су конкретни предлози за унапређење, како нормативног, тако и практичног предуслова за достизање овог важног европског стандарда. Основни је закључак аутора да су неки сегменти правичног суђења више, а неки мање испуњени, и да се мора још доста урадити, нарочито на пољу примене постојећих прописа.*

***Кључне речи:** право на правично суђење, кривични поступак.*

Уводне напомене

Поштовање основних људских права представља огледало демократског друштва. Посебно је важно обезбедити њихово поштовање приликом вођења судског поступка, односно, онда када се појединац налази у интеракцији са државом, оличеном у виду њених органа, надлежних за обезбеђење поштовања захтева, којима она нормира понашање појединаца. Додатну тежину носи са собом поступање према окривљеном током вођења кривичног поступка. Тада

¹ Рад је настао као резултат рада на пројекту: „Заштита људских и мањинских права у европском правном простору“, бр. 179046 који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

је потребно уравнотежити *ius puniendi* са правима потенцијалног извршиоца кривичног дела. Додамо ли томе захтев за ефикасно окончање кривичног поступка, како би се по окривљеног отклонило стање неизвесности, јасно је да оно што чини синтагму “правично суђење” не представља нимало лак задатак. Тај захтев неоспорно доприноси владавини права, правној сигурности и, надасве правди. Све се то рефлектује на поверење грађана у правосуђе, а за државу значи већи кредибилитет пред међународном заједницом. Скуп најзначајнијих стандарда у судском поступку чини право (начело) фер и правичног суђења, које постепено израста у стожерно² (над)начело савременог правног поступка.

Примарна улога у успостављању правног стандарда “правичног поступка” припада законодавству. Неопходно је да у релевантне прописе буду уграђена таква решења, која омогућавају склапање слагалице, која твори стандард поступка који је, узев у целини, правичан. Но, то је само подлога на коју је неопходно надоградити ваљану примену тих истих прописа, како њихове одредбе не би остале “мртво слово на папиру”. Управо у тој, секундарној фази долази до проблема у транзиционим земљама (убрајајући и Србију). Утисак је да је наша земља последњих година направила крупне кораке у циљу усклађивања своје нормативе са европским стандардима. Међутим, остао је тежи задатак-омогућити ефективну примену прописа на начин који би исходовао и омогућио право на правично суђење појединцу. У том делу још увек је доста проблема, чији се корени налазе у традиционализму, застарелим и превазиђеним методама рада државног апарата, недовољном стручном усавршавању, корупцији, неефикасном систему контроле и политизацији целокупног друштва. О томе сведоче неоправдано дуги судски поступци, услед злоупотребе права учесника, у чему им помаже неажурност судске власти. Неретко се сусрећемо са доношењем одлука под притиском јавности, често као резултат политичких притисака. Свеprisутна је и фактичка неједнакост у праву на приступ правосуђу, услед постојања “недодирљивих”. Све је већи број представки пред Европским судом за људска права, којима појединци траже правду и материјалну надокнаду од државе Србије, услед повреде права на правично суђење. Поред тога, недавно спроведен општи избор судија није повећао степен поверења грађана у правосуђе. Најзад, систем бесплатне правне помоћи је још увек у повоју, што чини “доступнијом” правду за богате, у односу на сиромашне, јер могу да себи омогуће адекватну одбрану од стране најпознатијих и најпризнатијих адвоката.

Наведене чињенице говоре у прилог тврдњи да је актуелан тренутак за даље помаке у правцу тежње ка досезању стандарда “правичног поступка” за све, под једнаким условима, у истом амбијенту, са једнаким могућностима.

2 Д. Крапац, Казнено процесно право, прва књига: институције, Загреб 2000., стр. 83.

1. Нормативна подлога

Скуп права од којих се састоји правичан поступак статуиран је у најзначајнијим међународним документима о људским правима. Најпре је садржано у члану 10. *Универзалне декларације о правима човека*³, затим у *Међународном пакту о грађанским и политичким правима*⁴, и најзад, у тексту *Европске конвенције за заштиту људских права и основних слобода*⁵, којом се предвиђа да „Свако, током одлучивања о његовим грађанским правима и обавезама или о кривичној оптужби против њега, има право на правичну и јавну расправу у разумном року пред независним и непристрасним судом, образваним на основу закона” (члан 6.).

Право на фер и правично суђење експлицитно је предвиђено *Уставом Републике Србије*⁶, у члану 32. који носи наслов “Право на правично суђење”. Њиме се установљава право свакога да му суди независан, непристрасан и законом установљен суд, који треба да јавно, правично и у разумном року одлучи о његовим правима и обавезама, основаности сумње и оптужбама против њега.

Из наведених релевантних одредаба међународних и националних правних докумената произилази да се начело правичног поступка састоји из низа права (елемената), који би се могли поделити на опште и посебне⁷. Општи елементи се односе на судски поступак уопште, док се посебни елементи односе искључиво на кривични поступак. Право на приступ правосуђу, једнакост оружја и суђење у разумном року су општи елементи овог начела, док претпоставка окривљеникове невиности и посебне гаранције одбране чине посебне елементе. Ми ћемо се у раду задржати само на неким од општих елемената фер поступка и неким од елемената везаних за кривични поступак, код којих су уочени недостаци на нормативном плану или на нивоу имплементације.

2. Стандарди правосуђа

Претпоставка за досезање стандарда правичности поступка и, доступности правде⁸, у ширем смислу је постојање непристрасних, независних, компетентних и законом установљених судова. Ово право садржано је у

3 Усвојена 10. децембра 1948. године у Паризу, А/RES/217.

4 Усвојен Резолуцијом 2200А (XXI) Генералне скупштине 16. децембра 1966. године.

5 Усвојена у Риму 4. новембра 1950. године, ETS/STE No. 005

6 «Службени гласник РС», бр. 98/06.

7 Више о елементима права на правичан поступак види: Милан Шкулић, Начело правичног вођења кривичног поступка и начело истине у кривичном поступку, Правни живот, Београд, бр. 9/2010, стр. 587-611., Војислав Ђурђић, Начело правичног поступка, Ревизија за криминологију и кривично право, Београд, бр. 3/2006, стр. 67-93.

8 Саша Кнежевић, Доступност правде, у: Законодавни и институционални оквир независног судства у Републици Србији, Ниш 2009., стр. 159 – 176.

члану 14. Међународног пакта, члану 6. Европске конвенције и другим међународноправним документима, а такође и у члану 32. Устава Србије. Законски оквир у прилог остварења релевантних стандарда правосуђа, дакле, постоји. Дубиозна је, међутим, њихова реализација.

Као претходно питање намеће се тема општег избора судија, око чега се већ дуже време воде стручне, али и расправе на званичном нивоу. Актуелан је поступак ревизије одлуке о општем избору, у погледу оних судија и тужилаца који нису изабрани. Преиспитује се постојање критеријума оспособљености, стручности и достојности. Тиме се настоје отклонити недостаци у поступку избора судија и тужилаца, који је оцењен као недовољно транспарентан, и лишен делотворне правне заштите за неизабране судије. Читав процес реформе правосуђа довео је у питање принцип сталности судијске функције (члан 146. став 1. УС) приликом спроведног општег избора. У самом поступку избора, најкрупнији недостаци били су у пропуштању да се саслушају пријављени кандидати, као и доношење одлука које не садрже образложење. Тиме су директно повређени стандарди права на правичан поступак. Спорно је и питање надлежности Високог савета судства и Државног већа тужилаца да преиспитују сопствену (постојећу) одлуку о општем избору судија, односно тужилаца. Оправање за овакво решење свакако не може бити настојање да се превазиђе застој у раду⁹ Уставног суда Србије, који није у могућности да брзо донесе одлуке по уставним жалбама неизабраних судија и тужилаца¹⁰. Парадоксално је решење према коме ће судије и тужиоци којима у поступку ревизије буде потврђена одлука о неизбору имати право на Уставну жалбу¹¹. Утисак је да ни процена броја судија није урађена на адекватан начин. Укидањем појединих судова и њиховим претварањем у судске јединице искомпликован је целокупан систем, будући да су у новоформираним јединицама остала само грађанска одељења.

Још једна одредба важећег Устава Србије негативно се одражава на стандард сталности судске функције. Реч је о члану 146. став 2., према коме мандат судије, који је по први пут изабран на ту функцију траје 3 године. Решење према коме се судије по први пут бирају на функцију од стране Народне скупштине, на предлог Високог савета судства (члан 147. став 1. УС), доводи до мешања грана власти и претећи се обрушава на независност ове гране власти.

⁹ Од више од 1500 до сада поднетих жалби, донета је тек једна одлука која је укинута због процесних недостатака! Тиме се крши право на суђење у разумном року.

¹⁰ Људска права у Србији 2010, Београдски центар за људска права 2010., стр. 104.

¹¹ Члан 29. став 2. Правила за примену одлуке о утврђивању критеријума и мерила за оцену стручности, оспособљености и достојности и за поступак преиспитивања одлука првог састава Високог савета судства о престанку судијске дужности, доступно на: <http://www.vss.sud.rs/Pravila-za-primenu-kriterijuma-i-merila-20-05-2011.pdf>.

3. Право на приступ суду

Право на приступ правосуђу налаже једнаку доступност заштите грађанских права и равноправан третман пред судом за сва лица, без дискриминације, по било ком основу¹². Устав Србије предвидео је у члану 36. једнако право свакога на заштиту права у судском поступку, или у поступку пред другим државним органима, органима аутономне покрајине и локалне самоуправе. Тиме је, заправо, прокламовано право на приступ правосуђу. Ово право, међутим, може бити дерогирано прописивањем широког имунитета за представнике државних органа. У том смислу, спорно је да ли треба задржати концепт општег имунитета народних посланика, који постоји у нас¹³. Пракса показује да се народни посланици позивају на имунитет и за извршена кривична дела насиља у породици, злоупотребе службеног положаја и корупције.

Право на приступ суду може бити фактички онемогућено и висином судских такси. У том погледу, стање у Србији свакако је погоршано у последње две године, имајући у виду општи пада животног стандарда грађана. Ипак, у поређењу са земљама у региону, висина судских такси у Србији није превелика¹⁴.

По логичком следу, долази на ред питање бесплатне правне помоћи, од чијег функционисања, такође, зависи, приступ правосуђу. Имајући у виду да су адвокатске услуге, због високе тарифе, недоступне великом броју грађана. Стога је потребно успоставити ефикасан систем пружања бесплатне правне помоћи. Постојећи систем заснива се на активности невладиних организација и служби при локалним самоуправама. Не треба заборавити ни делатност Правне клинике Правног факултета у Нишу, што свакако представља позитиван помак у односу на нека претходна времена.

4. Суђење у разумном року

Праву на фер поступак значајно доприноси стандард суђења “у разумном року”. Са правом се тврди да је “одложена правда исто што и ускраћена правда”. Непотребно одуговлачење поступка негативно утиче на права странака и отежава доказни поступак. Правни стандард “разумни рок” пракса Европског суда за људска права процењује на основу сложености случаја, понашања тужиоца и става надлежних власти¹⁵. Ово право, статуирано у члану 32. став

12 Саша Кнежевић, оп.цит.

13 Према члану 103. став 2. Устава Србије: „Народни посланик који се позвао на имунитет не може бити притворен, нити се против њега може водити кривични или други поступак у коме се може изрећи казна затвора, без одобрења Народне скупштине“, чиме је обухваћен велики број тешких кривичних дела.

14 Људска права у Србији 2010, оп. цит., стр. 111.

15 Види Одлуку Европског суда у случају Ломбардо против Италије од 26.11.1992, сер. А, бр. 256-Д.

1. Устава Србије, операционализовано је чланом 16. ст. 1. Законика о кривичном поступку¹⁶ који предвиђа право окривљеног да се у најкраћем року изведе пред суд, односно да му се суди без одлагања (члан 16. ЗКП).

Као и друге земље у транзицији, и Србија има највеће потешкоће у успостављању овог стандарда. Томе у прилог говори и податак да се у највећем броју представки упућених Европском суду за људска права у Стразбуру грађани Србије позивају управо на кршење тог права. Слична је ситуација и са изјављивањем уставне жалбе Уставном суду Србије. Није реткост ни обраћање Заштитнику грађана у коме се појединци позивају на дуго трајање поступка¹⁷. Као најчешћи проблеми, који ометају ефикасност поступка, у пракси су идентификовани често одлагање рочишта, неуредна достава позива, чест изостанак судија са рочишта, прекорачење рокова за израду судских одлука, као и неажурност приликом одлучивања у поступку по правним лековима¹⁸.

С обзиром да је суђење у разумном року од посебног значаја у кривичном поступку, нарочито уколико се окривљени налази у притвору, потребно је анализирати релевантна законска решења која о(не)могућавају остварење овог стандарда. Правило према коме је суд дужан да спроведе поступак без одуговлачења и да онемогући злоупотребу права учесника у поступку (члан 16. ЗКП), представља општу одредбу у прилог суђења у разумном року. Готово исту сврху има и одредба из става 2. истог члана, према којој се трајање притвора мора свести на најкраће неопходно време. Законска прокламација, међутим, може остати без потребног ефекта, уколико се додатно не прецизира решењима у сврху суђења у разумном року, везаним за сваку фазу поступка појединачно. О дужини трајања истраге стара се истражни судија. Међутим, санкција за непоштовање законских рокова за јавног тужиоца практично да не постоји. Он је само дужан да о разлозима прекорачења рока обавести вишег јавног тужиоца, чиме законски рокови добијају епитет “инструктивни”. Законске одредбе о роковима за спровођење истраге омогућавају злоупотребе, па се често дешава да траје више година, што говори о неефикасном механизму санкционисања прекорачења рокова, а за последицу има повреду права на суђење у разумном року. Ситуација са притворским предметима је нешто боља, будући да су истражни судија и тужилац омеђени максималним временом трајања притвора у истрази од 6 месеци. Добра страна ограничења трајања притвора у истрази, потиरे се лошим решењем према коме након подизања оптужнице нема законских ограничења трајања притвора. То отвара хипотетичку могућност да притвор по подизању оптужнице може трајати неограничено, што доводи у

16 (“Сл. лист СРЈ”, бр. 70/2001 и 68/2002 и “Сл. гласник РС”, бр. 58/2004, 85/2005, 115/2005, 85/2005 -др. закон, 49/2007, 20/2009 - др. закон и 72/2009)

17 Редован годишњи извештај заштитника грађана за 2010. годину, Београд 2011, стр. 9.

18 Ibid.

питање, најпре право на заштиту личне слободе окривљеног, а посредно и право на суђење у разумном року.

Председник судећег већа заказује главни претрес најкасније у року од 2 месеца од пријема оптужнице у суду (члан 283. став 2. ЗКП). Међутим, тај рок се може продужити за време спровођења контроле оптужнице по службеној дужности, уколико је такав захтев поднео председник већа. Он, иначе има на располагању рок од месец дана, по пријему оптужнице у суду, да стави такав предлог (члан 281. став 2. ЗКП). То оставља могућност за продужење ове фазе поступка неограничено, будући да није предвиђен додатни рок за ову ситуацију (према законској одредби, главни претрес заказаће председник већа “чим се, с обзиром на одлуку већа, главни претрес може одредити” члан 283. став 2. ЗКП). Председник већа је, у ситуацији прекорачења рока, дужан да обавести председника суда и председника непосредно вишег суда о разлозима прекорачења рока, који ће, предузети мере (по потреби) да се главни претрес закаже. О најдужем року трајања главног претреса нема ни речи у Законику. То значи да је једина граница наступање застарелости.

Законом је одређен рок од 8 дана за писмену израду пресуде. Тај рок може се продужити одлуком председника непосредно вишег суда (без ограничења). Међутим, уколико се оптужени налази у притвору, пресуда се мора писмено израдити и послати у законом прописаним роковима (члан 360. став 3. ЗКП). Из тога произилази да су рокови за израду и слање пресуде инструктивног карактера (ако се оптужени не налази у притвору). У пракси се често догађа да се законски рокови не поштују, чак и у притворским предметима, те се пресуде достављају и по протеклу неколико месеци. У жалбеном поступку предвиђено је ограничење за другостепени суд, према коме је дужан да своју одлуку достави суду првог степена најкасније 4 месеца, односно 3 месеца, ако је оптужени у притвору, од дана пријема списа од првостепеног суда.

Као један од највећих проблема, са којима се судије сусрећу у пракси, а који спречавају краће трајање поступка, јавља се проблем достављања судских позива. Законски прописи о достављању у значајној мери су искомпликовани, што омогућава да избегавање пријема судских позива буде једно од средстава одбране, које се користи у великом броју случајева. Најпотпуније је нормирано лично достављање (које се примењује у случају доставе позива окривљеном за прво саслушање у истрази и његовог позивања на главни претрес). Писмена која се лично достављају предају се најпре самом лицу, коме су упућена. Уколико се то лице не затекне на месту где треба да се изврши достављање, достављач оставља обавештење (одраслом члану домаћинства, настојнику, комшији, лицу одређеном за пријем поште или некоме од запослених на месту где прималац писмена ради) да ради пријема писмена буде у свом стану или на радном месту

у одређени дан и час. Уколико се ни тада не може уручити писмено, достављање ће се сматрати извршеним предајом неке од поменутих лица, с тим што настојник, комшија и лице које ради на истом месту као прималац могу одбити да приме писмено (члан 160. став 1. и члан 161. став 1. ЗКП). Да се приметити да овако прописана правила омогућавају виšekратне покушаје достављања писмена, што значајно продужава време трајања поступка. Додатни је проблем што евиденција пребивалишта грађана не садржи тачне податке, што се избегава пријављивање промене адресе боравка, а забележени су и случајеви договора са достављачем у циљу избегавања пријема позива¹⁹. Сложена процедура, када се писмено треба доставити у некој од суседних држава, може често да траје и преко годину дана. На другој страни, нису ретки ни случајеви заобилажења правила о достављању од стране радника поште. Шта тек рећи за ситуацију када се позив не може урућити лицу које се налази на издржавању казне?! Све то говори да се у овом сегменту мора нешто мењати, како би се променила тренутна ситуација око достављања, за коју се може тврдити да представља “најслабију карикатуру” права на суђење у разумном року.

У циљу заштите права на суђење у разумном року, Уставом Републике Србије, предвиђена је уставна жалба, као специфичан правни лек, који се може изјавити против аката и радњи државних органа, којима су повређена основна људска права и слободе зајемчене уставом (члан 170. УС). Уставна жалба, услед повреде права на суђење у разумном року, може се изјавити Уставном суду и у случају када претходно нису исцрпљена правна средства (члан 82. став 1. Закона о уставном суду²⁰). Уставни суд, по поднетој уставној жалби, може превентивно деловати кад установи неоправдано дуго трајање поступка и вратити предмет на поновно одлучивање органу пред којим се води поступак, уз налагање окончања поступка у најкраћем року²¹. Међутим, суд у досадашњој пракси није прецизирао рок у коме орган пред којим се води поступак треба да оконча поступак²², а налагање тачно одређеног рока би итекако допринело досезању стандарда суђења у разумном року. У случају када је Уставни суд утврдио повреду права на суђење у разумном року, може својом одлуком наложити право на накнаду штете у корист подносиоца уставне жалбе. У досадашњој пракси, суд је досуђивао накнаду нематеријалне штете, у случају утврђене повреде овог права. На основу одлуке Уставног суда, може се поднети захтев за накнаду штете Комисији за накнаду штете (члан 90. ЗУС). Уколико Комисија у року од 30 дана не одлучи

19 Смањење броја старих предмета у судовима у Србији, документ доступан на интернет страници: <http://ewmispp.org/archive/file/dokumenta/SPP-Report-on-BLR-to-MOJ-Final-SR.pdf>.

20 Службени гласник РС» бр. 109/2007

21 Види: Ставови Уставног суда у поступку испитивања и одлучивања, текст доступан на: http://www.ustavni.sud.rs/Storage/Global/Documents/Misc/Ставови_Уставног_суда_у_поступку_испитивања_и_одлучивања.doc.

22 Људска права у Србији 2010, оп. цит., стр. 48.

по поднетом захтеву, подносилац уставне жалбе своје право на накнаду штете може остварити у судском поступку. Компликовано решење, које омогућава поновни повратак у судски поступак, може довести до парадоксалне ситуације да се системом заштите суђења у разумном року оно заправо дерогира. У прилог праву на суђење у разумном року, међутим, не иде чињеница да је Уставни суд затрпан великим бројем предмета (преко 7000 уставних жалби, од којих је трећина изјављена због повреде суђења у разумном року²³).

5. Начело јавности поступка

Једна од најважнијих претпоставки правичног суђења је јавност поступка. Устав Србије, у оквиру права на правично суђење, установљава стандард “јавне расправе” пред судом (члан 32. УС). Од тог правила, могуће је установити изузетке и јавност искључити у целом, или делу поступка, због интереса националне безбедности, јавног реда и морала, ради заштите малолетника или ради заштите приватности учесника у поступку (члан 32. став 3. УС). За разлику од главне расправе, Европском конвенцијом нису допуштени било какви изузеци од начела јавности приликом изрицања пресуде. Устав Србије, међутим, експлиците на предвиђа јавно изрицање пресуде, али је у ЗКП изричито установљена обавеза за председника већа да јавно прочита пресуду (члан 357. став 2. ЗКП), док је остављена факултативна могућност да се јавност искључи при објављивању разлога пресуде, али само уколико је јавност на главном претресу била искључена (члан 357. став 4. ЗКП). Тиме је текст ЗКП у сагласности са европским стандардима о јавности суђења. У вези са начелом јавности, намеће се и питање присуства телевизијских камера у судници. Допуштеност аудио- визуелног снимања регулише и ЗКП. У члану 179. предвиђено је да оптичко снимање главног претреса може одобрити једино председник Врховног касационог суда Србије. Но, иако је одобрено снимање, судеће веће може одлучити да се поједини делови главног претреса из оправданих разлога не снимају (члан 179. став 2. ЗКП). Сачињени снимци могу се јавно приказивати само уз дато одобрење странака и учесника у овој радњи, у писаној форми (члан 179. став 9. ЗКП). Законске одредбе даље разрађује Судски пословник²⁴. Према члану 60. Пословника, фотографско, аудио и видео снимање рочишта може се обавити по одобрењу Председника (суда, прим. аут.)²⁵, на основу претходне сагласности председника већа, судије и пристранка странака и учесника ове радње. На одлуку о (не)давању сагласности одлучујући утицај имају интерес

23 Људска права у Србији 2010, оп. цит., стр. 50.

24 <http://www.mpravde.gov.rs/cr/news/vesti/sudski-poslovnik.html>.

25 Ова одредба пословника у нескладу је са одредбом члана 179. став 2. ЗКП, којом је изричито прописано да се аудио- визуелно снимање претреса може обавити једино уз дато одобрење председника Врховног касационог суда.

поступка, приватност и безбедност учесника, али и интересовање јавности. Одредбе о аудио и видео снимању претреса садржи и Закон о организацији и надлежности државних органа у поступку за ратне злочине. У члану 16а. предвиђена је могућност снимања главног претреса од стране средстава јавног информисања у циљу јавног приказивања. Потребно је одобрење председника суда²⁶ које може дати по претходно прибављеном мишљењу странака. У Закону о сузбијању организованог криминала и Закону о високотехнолошком криминалу нема сличних одредби. Могуће је, међутим, применити релевантне одредбе из ЗКП. Закључак је да према позитивноправној легислативи не постоји могућност тв преноса суђења ни у ком случају.

6. Претпоставка невиности

Претпоставка невиности једна је од основних гаранција права на правично суђење у кривичном поступку. Устав Србије на следећи начин прописује претпоставку невиности: “Свако се сматра невиним за кривично дело док се његова кривица не утврди правоснажном одлуком (надлежног²⁷) суда” (члан 34. став 3. УС). У прилог поштовању претпоставке невиности, у Законнику о кривичном поступку је изричито прописана обавеза за државне органе²⁸, медије, јавне личности, удружења грађана и друга лица да је се придржавају, и да својим изјавама у току кривичног поступка не вређају права окривљеног и оштећеног, ни независност и непристрасност суда (члан 3. став 2. ЗКП). Управо ова обавеза често је предмет непоштовања од стране, нарочито, средстава јавног обавештавања. С циљем заштите права окривљеног и других учесника у поступку, Законом о изменама и допунама Кривичног законика²⁹ из 2009. године, уведена су два нова кривична дела- Надозвољено јавно коментарисање судских поступака (члан 336а. КЗ), и Ометање правде (члан 336б. КЗ). Њима се санкционише давање изјава у току кривичног поступка, које имају за циљ повреду претпоставке невиности и независност суда, или позивање на неизвршење судских одлука. Негативну реакцију удружења новинара и Адвокатске коморе Србије изазвала је, нарочито, формулација кривичног дела Недозвољено јавно коментарисање судских поступака³⁰. Њихов аргумент је да се оваквим законским

26 Остаје нејасно да ли одобрење даје председник Одељења или председник Вишег суда. Стelizација законске одредбе оставља обе могућности отвореним, но чини се логичним да то буде председник Одељења за ратне злочине.

27 Види: члан 3. Законика о кривичном поступку.

28 Претпоставку невиности, поред суда, може прекршити орган извршне власти, па и сам законодавац. Војислав Ђурђић, оп.цит.

29 Сл. гласник РС, 72/09.

30 Дозвољена критика суда, не и „малициозно писање“, текст доступан на интернет страници: <http://www.blic.rs/Vesti/Tema-Dana/170526/Dozvoljena-kritika-suda-ne-i-maliciozno->

решењем заправо уводи цензура на критику рада судова и тужилаштва. Највећа замерка изнета је у погледу непрецизности законске норме у погледу тога шта се сматра “малициозним писањем”. Проблем је што се као кључни елемент постојања овог кривичног дела појављује тумачење *намере* новинара, а не објективних чињеница, што отвара могућност за гушење слободе и независности медија³¹.

7. Право на одбрану

У циљу обезбеђења процесне равноправности странака у поступку, која несумњиво доприноси правичности поступка, окривљеном је дато право на одбрану (личну и стручну) и нека посебна права везана за одбрамбену функцију. Минимална права призната окривљеном обухватају: право да буде обавештен о природи и разлозима оптужбе против њега (члан 6. ст. 3а ЕЦХР), да има довољно времена за припрему одбране (чл. 6. ст. 3б ЕЦХР), право на личну, стручну или одбрану сиромашних (чл. 6 ст. 3ц ЕЦХР), право да испитује сведоке оптужбе и предлаже сведоке одбране (чл. 6. ст. 3д ЕЦХР) и да добије помоћ преводиоца, уколико не говори језик који је у службеној употреби у суду (чл. 6. ст. 3е ЕЦХР). Истоветна права предвиђена су Уставом Србије (чл. 32. и 33. УС) и Законом о кривичном поступку (чл. 4. ЗКП).

У погледу права окривљеног на адекватно време и могућност за припрему одбране, одредбе ЗКП су (за разлику од ранијих решења³²) у сагласју са европским стандардима³³. Међутим, мањкавост регулативе испољава се код решења која се односе на измену и проширење оптужбе на главном претресу. Уколико дође до измене оптужбе *подношењем нове оптужнице*, суд је *дужан* да омогући довољно времена за припрему одбране оптуженом (тако што ће прекинути главни претрес). Међутим, уколико дође до измене оптужбе, *усмено* од стране јавног тужиоца на главном претресу, суд *може* прекинути главни претрес на захтев окривљеног и браниоца, ако је то потребно, дакле факултативно (члан 341. став 2. ЗКП).

Да би се реализовало право на одбрану у пуном опсегу, потребно је за окривљени буде присутан на суђењу. У том смислу, окривљеном, који је доступан суду, може се судити само у његовом присуству (члан 4. став 5. ЗКП). Од овог правила, само изузетно се допушта суђење у одсуству окривљеном, који се налази у бекству, или није доступан органима гоњења, уз неопходно постојање важних разлога за суђење *in absentia*. Међутим, у пракси се догађа

писање

31 Људска права у Србији 2010, оп. цит., стр. 118.

32 Види: Саша Кнежевић, Право на правично суђење, Зборник радова правног факултета у Нишу, Ниш, Бр. 44 (2004), стр. 207-237.

33 Супротно: Људска права у Србији 2010, оп. цит., стр. 118.

да се често посеже за овом могућношћу, иако нису исцрпљене све могућности за обезбеђење присуства окривљеног³⁴.

Окривљени своје право на одбрану може реализовати на три начина - лично, путем института обавезне одбране, или тзв. одбране сиромашних. Право на самосталну одбрану је релативно, јер постоји само у случају када закон не предвиђа неки од случајева обавезне одбране. Суд је дужан да окривљеног поучи да има право на браниоца (члан 13. ЗКП). Изричито су предвиђене ситуације у којима окривљени мора имати браниоца (члан 71. ЗКП). У вези са обавезном одбраном, осврнућемо се на одредбу из члана 228. став 3. ЗКП, којим је статуирана обавеза постављања браниоца по службеној дужности осумњиченом у преткривичном поступку, у случају када осумњичени не узме браниоца у року од 24 сата од лишења слободе или изјави да се одриче од овог права. Тада је истражни судија дужан да му постави браниоца по службеној дужности, по редоследу са листе адвоката коју формира надлежна адвокатска комора. У пракси се дешава да се тај редослед не поштује, већ се фаворизују поједини адвокати који су “лојални” органима унутрашњих послова³⁵. Таква пракса фактички нарушава право на одбрану осумњиченог.

Још једна одредба Законика у вези са одбраном осумњиченог у фокусу је стручне јавности. Реч је о саслушању осумњиченог од стране органа унутрашњих пословима у присуству адвоката и евентуално јавног тужиоца (члан 226. став 9. ЗКП). Записник о саслушању се може прочитати, самим тим, користити као доказ у кривичном поступку. Реперкусија је да осумњичени не може порицати сопствени исказ који је дао у преткривичном поступку. Треба, међутим, узети у обзир утицај фактора психолошког шока, страха и збуњености при првом сусрету са полицијом на квалитет датог исказа осумњиченог, без обзира на присуство адвоката.

ЗКП предвиђа сиромашко право у случају када се поступак води за кривично дело са прописаном казном затвора преко 3 године, ако окривљени нема могућности да сноси трошкове одбране и ако захтева постављање браниоца. За кривична дела са прописаном казном испод 3 године, потребно је и испуњење захтева правичности (члан 72. ЗКП). Питање на које треба усмерити посебну пажњу је у којој мери постављени браниоци ревносно обављају своју дужност, односно, колико су мотивисани да бране окривљене по службеној дужности. Другим речима, да ли је, и колико постојећи систем пружања бесплатне правне помоћи ефикасан и делотворан.

34 Људска права у Србији 2010, оп. цит., стр. 119.

35 Види: Ставови и закључци са Управног одбора Адвокатске коморе Војводине, одржној 28. септембра 2007. године, <http://www.akv.org.rs/novost.html?id=37>.

8. Сугестије и практични предлози *in favore* правичног поступка

Епилог општег избора судија и тужилаца су учестале негативне оцене дате од стране Венецијанске комисије, Савета Европе, Европске комисије, Европског удружења судија³⁶ и Светског удружења судија. Потребно је стога створити адекватан нормативни оквир, који би у пуној мери одговорио на захтев независности и непристрасности правосуђа. Високи савет судства и Државно веће тужилаца треба да буду органи, у којима би одлучујући утицај имала професија, са што је могуће мање уплитања законодавне власти. Само на тај начин би стандард независности судства заиста био достижан. У погледу приговора неизабраних судија и тужилаца, сматрамо да је неодрживо лоше решење, према коме ВСС и ДВТ преиспитују одлуке донете од стране ранијег њиховог (привременог) сазива. Уставни суд је, свакако, преоптерећен, али постоји решење које би повећало ефикасност - да суди у неколико већа, која би се формирала. Додатно забрињава чињеница да су у поступцима пред ВСС већ забележене нове повреде права на фер поступак, угрожавањем права на одбрану и одбијањем достављања судијама новоприбављених податка о њиховом минулом раду. Својеврсни парадокс представља чињеница да су неизабране судије и тужиоци и даље на платном списку државе.

С обзиром да не постоји реална бојазан да би сужавање имунитета могло постати оруђе у рукама владајуће већине за прогон опозиције, потребно је ограничити га на имунитет у сврху заштите слободе говора у скупштини³⁷. У том смислу, подржавамо иницијативу формиране Радне групе за измену релевантних законских одредаба, скупштинског Пословника, чак и члана 103. Устава Србије, у циљу свођења имунитета народних посланика у границе функционалног имунитета.

Постојећи систем пружања бесплатне правне помоћи, свакако представља позитиван помак у односу на нека претходна времена. Влада Републике Србије усвојила је Стратегију развоја система бесплатне правне помоћи за трогодишњи период (од 2011. до 2013. године). Потребно је, ипак, што хитније донети системски закон у овој области, који би омеђио неопходни нормативни оквир за даље унапређење бесплатне правне помоћи. Не мање је важно стручно усавршавање и оспособљавање лица која пружају правну помоћ. Потребно је, такође, решити питање финансирања, како би пружаоци правне помоћи били мотивисани за обављање ове делатности.

36 Европска комисија у својим извештајима о реформи правосуђа у Србији подвлачи да целокупан поступак спроведне реформе доводи у сумњу принцип независности правосуђа. Више о томе: *ibid*.

37 Види Европска комисија за демократију путем права (Венецијанска комисија), *Мишљење о Уставу Србије*, Мишљење бр. 405/2006, ЦДЛ-АД(2007)004, 19. март 2007, ст. 54.

Колико траје судски поступак да би био у “разумном року” није познато, будући да је у питању правни стандард. Но, пракса појединих уставних судова (Хрватска, Немачка) показује да је то трајање од три године. Ипак, не треба се строго држати неке бројке, али границе морају постојати. У погледу стандарда “суђења у разумном року”, потребно је преиспитати нормативу. Инструктивне рокове предвиђене за судије и тужиоце, потребно је заменити строгим роковима, са ефикасном санкцијом за државне органе, који морају бити перјаници остварења овог стандарда. Томе ће, вероватно допринети активнија улога јавног тужиоца у кривичном поступку, предвиђена у новоусвојеном Закоником о кривичном поступку³⁸. Неопходно је успоставити ефикасан систем контроле дужине трајања поступка а носиоце правосудне функције и друге учеснике поступка, који злоупотребљавају своја овлашћења, позвати на одговорност.

Достављање судских позива и других писмена једна је од тачака које обележава измене које доноси новоусвојени ЗКП. Њиме се предвиђа достављање путем sms-а, e-mail-а, преко комшија и председника кућног савета. Уз та настојања, потребно је ажурирати евиденцију пребивалишта и боравишта, а такође сузбити и злоупотребе лица овлашћених за достављање. Такође, склапањем билатералних споразума, потребно је поједноставити процедуре достављања позива у суседним земљама.

Постоје и примери добре регулативе. Треба поздравити законско решење, према коме је другостепени суд у обавези да одржи претрес и донесе одлуку, уколико је, претходно, већ једном укинуо пресуду првостепеног суда. Тиме се избегава вишеструки пинг-понг између првостепеног и другостепеног суда, што доприноси ефикаснијем окончању поступка. Законик о кривичном поступку из 2001. године садржи, такође, већи број института, који омогућавају достизање стандарда суђења у разумном року и који, самим тим, доприносе правној сигурности. То су, све свега поједностављене и упрошћене процесне форме: скраћени (сумарни) поступак (члан 443.- 448. ЗКП), поступак за кажњавање пре главног претреса (члан 449.- 458. ЗКП), поступак за изрицање судске опомене (члан 459.- 463. ЗКП). Са истим циљем предвиђено је склапање споразума о признању кривице (члан 282а. – 282д. ЗКП), као и могућност условног одлагања кривичног гоњења (члан 236. ЗКП), као манифестација поступања јавног тужиоца по начелу опортунитета кривичног гоњења. Посебно су значајне могућности примене медијације у кривичним стварима, у складу са Законом о посредовању-медијацији³⁹, који још увек није нашао своју примену у пракси, када је у питању кривична материја. Поред тога, у Законик о кривичном поступку уграђене су бројне одредбе, којима је поједностављено извођење појединих процесних радњи, што, свакако доприноси брзини поступка. Но, утисак је да се поједине

38 Службени гласник РС, број 72/11.

39 Сл. Гласник РС, бр. 18/2005.

могућности не користе у пуном опсегу, а разлози су у анимозитету судија према “новим” решењима и институтима, који често нису блиски континенталном правном систему и начину размишљања овдашњих правника. То говори да је потребно спровести едукацију и обуку правосудних посленика у циљу поспешивања примене приновљених института и решења.

У вези са радом Уставног суда по поднетој уставној жалби, налагање тачно одређеног рока за завршетак поступка, у ситуацији када се предмет враћа на суђење поступајућем суду, би итекако допринело досезању стандарда суђења у разумном року. Уместо бесмислене одредбе о поновном враћању на судски колосек, у случају неажурности Комисије за накнаду штете, ефикасније решење би било преношење одлучивања о суђењу у разумном року на Апелационе судове. Европски суд за људска права заузео је став да уставна жалба у *начелу* представља делотворан правни лек⁴⁰, почев од 7. августа 2008. године, када је донета прва мериторна одлука. То за последицу има претходно исцрпљење и овог правног средства, као неопходан предуслов, пре обраћања Европском суду за људска права. Да би и *in concreto* уставна жалба била делотворна, потребно је омогућити рад Уставног суда у већима, што би убрзало његово одлучивање.

Недавно окончано суђење за убиство премијера Ђинђића показало је да за ове, али и поступке за ратне злочине, постоји огроман интерес јавности. Потребно је, стога, размислити о увођењу тв преноса суђења (по угледу на праксу Хашког трибунала), иако то, неоспорно, представља радикалан захват и решење које није блиско континенталној правној традицији.

Свакако треба похвалити настојање законодавца да подигне ниво поштовања претпоставке невиности, али, потребно је отклонити и најмању непрецизност у дефинисању два нова кривична дела, како се заштитом једног права не би, неоправдано, дерогирало друго - право на слободу мишљења и изражавања. Добро је, међутим, решење према коме се извршиоцем овог кривичног дела сматра “онај ко даје изјаве”, тако да су тиме искључени они који преносе или користе дате изјаве.

Потребно време за припрему одбране је, такође, стандард који не сме трпети никаква ограничења. Сходно томе, потребно је отклонити поменуте мањкавости у вези са прекидом претреса. Иако *in favore* осумњиченог постоји законска могућност снимања његовог саслушања помоћу уређаја за звучно или оптичко снимање, уз одобрење дато од истражног судије (члан 179. став 1. ЗКП), потребно је прописати *обавезно* снимање давања исказа осумњиченог, чиме би се отклонила свака сумња у околности под којима је дао исказ у

40 Види: Пресуду Европског суда за људска права у случају *Винчић и остали против Србије*, ЕCHR, App. Nos. 4698/06, 44700/06, 44722/06, 44725/06, 49388/06, 50034/06, 694/07, 757/07, 758/07, 3326/07, 3330/07, 5062/07, 8130/07, 9143/07, 9262/07, 9986/07, 11197/07, 11711/07, 13995/07, 14022/07, 20378/07, 20379/07, 20380/07, 20515/07, 23971/07, 50608/07, 50617/07, 4022/08, 4021/08, 29758/07 и 45249/07.

полицији. Суђење у одсуству треба свести у реалне оквире “изузетног”, а на другој страни афирмисати супституте притвору (јемство, забрана напуштања боравишта, притвор), уз поштовање начела једнакости и недискриминације. Наведени случајеви наступања обавезне одбране усклађени су са стандардима Европске конвенције. Једино разлог који се односи на висину казне затвора која се може изрећи окривљеном (преко 10 година) треба преиспитати. С обзиром да се окривљени у кривичном поступку супротставља јавном тужиоцу, који има иза себе апарат државне власти, потребно је спустити границу обавезне одбране, чиме би се проширио опсег кривичних дела за која окривљени мора имати уз себе лице са правничким образовањем. Искуства из упоредног права говоре о ширењу права на бесплатну правну помоћ⁴¹, без његовог условљавања прописаном казном, имајући нарочито у виду лоше материјално стање грађана. Из тог разлога, довољно је предвидети правни стандард “правичности” за реализацију овог права.

Закључак

Генерални је закључак да право на фер и правичан поступак није у довољној мери остварено. То је разлог што држава на годишњем нивоу издваја огромну суму за надокнаду штете лицима којима је ово право повређено. Ово право представља скуп стандарда од којих су неки више, а неки мање достигнути. Не треба заборавити ни да је управо недовољна реализација неких од стандарда правичног поступка трн у оку европских институција и званичника. Стога се, с циљем напретка у европским интеграцијама, мора учинити низ конкретних корака у смислу поправљања стања. Предложена решења само су део тог пута, али, свакако, идентификовани проблеми представљају неуралгичне тачке права на правично суђење. У циљу легитимисања Србије као државе која поштује постулате владавине права и правне сигурности, потребно је учинити неопходне напоре ка достизању европских стандарда, везаних за кривични поступак, који је најбољи “сеизмограф” поштовања основних људских права. Са друге стране правичан поступак уопште је огледало правде. Само држава у којој су обезбеђени стандарди који творе право на правично суђење може се означити “одговорном” у погледу примене свог права.

⁴¹ Саша Кнежевић, „Сиромашко право“ у кривичном поступку, у: Заштита људских права и слобода у време економске кризе, зборник радова, Тара 2011, стр. 286.- 297.

Ivan Ilić, LL.B.

Junior Assistant,

Faculty of Law, University of Niš

The Right to a Fair Trial:

Summary

In this paper, the author deals with the right to a fair trial as one of the most important rights in the catalog of human rights. In light of criminal procedure, it may be defined as a supra-principle. In this article, the author explores some of the major elements of this human right (the independence of the court, the right of access to justice, the right to be tried within a reasonable time, the presumption of innocence, public proceedings, the right to defense of the accused person), which have not been fully accomplished in the Serbian legal system and judicial practice. First, the author addresses the issue pertaining to the general election of judges, which is observed from the perspective of the standard of independent judiciary. Then, the author analyses the key standards that constitute the right to a fair trial, primarily from the aspect of criminal proceedings. Further on, the author presents appropriate legal solutions developed in light of the ongoing reform and discusses certain deficiencies in the process of its implementation. Eventually, the author gives specific suggestions for improving both the normative framework and the practical solutions which are the presumptions for meeting the important European standards in this area. The main conclusion is that the requirements concerning the right to a fair trial have been more or less satisfied in some segments but that there is still a lot more to be done especially in the field of applying the existing regulations.

Key words: *right to a fair trial, criminal procedure.*

КОНЦЕПТУАЛНА МИМОИЛАЗЕЊА У РЕГУЛИСАЊУ НУЖНОГ НАСЛЕЂИВАЊА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ И РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

Апстракт: У раду се компарирају и критички анализирају актуелна законска решења у регулисању нужног наслеђивања у Републици Србији и Републици Српској. Аутор настоји сагледати евентуални утицај Закона о наслеђивању Србије, као прописа који је у области нужног наслеђивања унео значајне новине у односу на ранија решења, на нови Закон о наслеђивању Републике Српске. Констатује се да међу овим законима постоје значајна мимоилажења у уређивању установе нужног дела, нарочито у погледу одређивања правне природе права на нужни део, начина намирења повређеног нужног дела, круга нужних наследника, величине нужног дела нужних наследника, те услова пуноважности искључења из наслеђа и лишења права на нужни део, с обзиром да је Закон о наслеђивању Републике Српске готово у потпуности преузео решења из раније важећег законског текста на тлу Босне и Херцеговине.

Кључне речи: нужно наслеђивање, Република Србија, Република Српска.

УВОД

У процесу реформе грађанског права у Републици Српској, почетком 2009. године, ступио је на снагу нови Закон о наслеђивању,² чиме је престао да важи више од три деценије стар Закон о наслеђивању СР БиХ,³ којим су до тада били

1 Рад је резултат истраживања на пројекту „Заштита људских и мањинских права у европском правном простору“ (бр. пројекта 179046), који реализује Правни факултет Универзитета у Нишу.

2 Закон о наслеђивању РС, „Сл. гласник Републике Српске“, бр. 1/2009. У даљем тексту ЗОНРС.

3 Закон о наслеђивању СР БиХ, „Сл. лист СР БиХ“, бр. 22/73, 22/75, 38/78, 7/80 – пречишћен текст, 15/80. Даље: ЗОНБИХ.

уређени наследноправни односи у Босни и Херцеговини. Доношење овог закона сматрали смо погодном приликом да анализирамо и компарирамо одредбе којима се регулише нужно наслеђивање у важећим наследноправним прописима два неспорно блиска законодавства – Републике Српске и Републике Србије, настојећи да уочимо евентуални утицај Закона о наслеђивању Србије из 1995. године,⁴ као законског текста који је унео значајне новине у регулисању нужног наслеђивања, на уређење ове сфере наследноправних односа у Републици Српској.

Сагледавајући значајне концепцијске разлике у уређењу нужног наслеђивања у ова два законодавства, настојали смо изложити аргументованој критици поједина решења у оба законска текста, указати на недостатке, чак и нелогичности појединих решења, те на одступања од актуелних тенденција у развијеним правним системима европско-континенталне породице права, у погледу конструкције правила нужног наслеђивања.

НЕКОЛИКО ОСНОВНИХ НАПОМЕНА О РЕГУЛИСАЊУ НУЖНОГ НАСЛЕЂИВАЊА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ И РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

Нужно наслеђивање нарочита је врста законског наслеђивања, а нужни наследници јесу посебна категорија законских наследника који имају право на одређени део заоставштине након смрти оставиоца, без обзира на његову вољу, уколико то захтевају. Императивне норме које регулишу нужно наслеђивање, у овим законима стога логички следе након одредби о законском наслеђивању, а пре регулисања завештајног наслеђивања и урачунавања поклона и испорука у наследни део наследника.

Установу нужног дела ЗОН уређује већим бројем норми од ЗОНРС,⁵ што је последица промене правне природе права на нужни део и уочене потребе да се нужно наслеђивање детаљније регулише у односу на раније прописе. За разлику од ЗОН-а, који је у сферу нужног наслеђивања унео бројна нова, модерна решења, у компарацији са савезним Законом о наслеђивању из 1955.⁶ и републичким Законом о наслеђивању из 1974. године,⁷ ЗОНРС готово у потпуности следи пут ранијег ЗОНБИХ. Концепција и систематика остала је иста, а некритички је преузета и већина одредби из раније важећег законског текста, па су се у оквиру дела закона којим се уређује установа нужног наслеђивања нашле и норме којима се регулише издавање имовине у корист потомака који су привређивали

4 Закон о наслеђивању Србије, „Сл. гласник РС“, бр 46/95 и 101/2003. Даље: ЗОН.

5 Нужно наслеђивање у Србији регулисано је од чл. 39 до чл. 65 ЗОН, а у Републици Српској од чл. 30 до чл. 50 ЗОНРС.

6 „Сл. лист ФНРЈ“, бр. 20/1955, „Сл. лист СФРЈ“, бр. 19/65 и 42/65.

7 „Сл. гласник СРС“, бр. 52/74, 1/80, 25/82-др. закон и 48/88.

са оставиоцем и издвајање предмета домаћинства из заоставштине, којима ту никако није место.⁸

Правилима *ius cogens* у оба закона регулисана је правна природа права на нужни део, круг нужних наследника, величина нужних делова нужних наследника, начин израчунавања вредности нужног дела, начин намирења нужног дела у случају његове повреде, наследивост права на нужни део, институти искључење из наслеђа и лишење права на нужни део, као и остала питања значајна за сферу нужног наслеђивања.

ПРАВНА ПРИРОДА ПРАВА НА НУЖНИ ДЕО

Савремена законодавства, која уређују установу нужног дела, својим прописима одређују правну природу права на нужни део, опредељујући се, при томе, за једну од две доминантне концепције. Права која се ослањају на римску правну традицију и француски *Code Civil*-а (све до измена из 2006. године),⁹ право на нужни део регулишу као наследно (стварно) право. Са друге стране, у германском праву развила се новија, модернија концепција, која право на нужни део схвата као облигационо право, новчано потраживање које нужни наследник има према заоставштини.¹⁰

Питање правне природе права на нужни део јесте, у ствари, питање одређења законодавца за једну од концепција коју ће поставити као законску претпоставку. Суштина разликовања правне природе права на нужни део јесте у начину намирења нужног дела, и у чињеници да ли нужни наследник у тренутку делације постаје универзални сукцесор, или има само положај повериоца заоставштине. Тренутак стицања права на нужни део, услови за стицање својства нужног наследника, величина нужног дела, круг нужних наследника, круг дужника и редослед међу дужницима у погледу намирења нужног дела, нису у директној зависности од одређења правне природе права на нужни део.

Законодавства Републике Србије и Републике Српске правну природу права на нужни део постављају на различитим темељима. Доношењем ЗОН-а 1995. године, у Србији је по овом питању учињен радикалан заокрет. За разлику од ЗОН-а из 1955. године и ЗОН-а из 1974. године, у којима је била заступљена

⁸ Видети: чл. 37 и 38 ЗОНРС. Упоредити са решењем из ЗОН Србије, чл. 1 ст. 3 и 4.

⁹ Изменама *Code Civil*-а из 2006 године (Закон бр. 2006-728 од 23 јуна 2006. године), предвиђена је и могућност намирења нужног дела у новчаној противвредности. Видети: чл. 921-924.

¹⁰ Видети: §2303 Немачког грађанског законика, и §784 Аустријског грађанског законика. Изворно је и АГЗ право на нужни део формулисао као наследноправно овлашћење, али је доцнијим тумачењем 1837. године заузет став да нужни наследник има право да захтева исплату новчаног износа на име нужног дела. Наведено према: С. Марковић, Наследно право, Београд, 1981, стр. 187.

концепција о стварноправној природи права на нужни део, важећи ЗОН Србије поставио је као правило да се нужни део нужном наследнику исплаћује у новцу. У прилог оваквог схватања нужног дела могу се изнети бројни аргументи: доследније поштовање воље завештаоца, будући да величина наследних делова одређених у завештању остаје непромењена, завештајна располагања се не поништавају, већ остају пуноважна, не задире се у већ заснована правна стања, нарочито кад је реч о учињеним поклонима. Нужни наследник не компликује ионако сложене правне односе међу санаследницима јер не улази у наследничку заједницу, не учествује у управљању и располагању наследством, нити може тражити деобу наследства, самим тим ни допринети уситњавању наслеђених добара (нарочито се констатација односи на пољопривредно земљиште). Коначно, право на нужни део у нашем праву има претежно алиментациони карактер, па је и у том смислу исплата новчане противвредности нужног дела логичнија од стицања удела у заоставштини.¹¹

Са друге стране, и у новом ЗОН-у из 2009. године законодавац Републике Српске је, одређењем да нужном наследнику на име нужног дела припада одређени део сваке ствари и права који сачињавају заоставштину,¹² остао веран концепцији уређења ове сфере наследноправних односа као наследног права. Рекли бисмо да је овакво опредељење више одраз вишедеценијске традиције, од савезног ЗОН-а, преко ЗОНБИХ, него спознаје бољих страна ове концепције. Стварноправни карактер права на нужни део несумњиво у већој мери штити интересе нужних наследника, будући да је положај нужног наследника као повериоца неповољнији и неизвеснији. Ипак недостаци ове концепције су очигледни. Последице стварноправне природе су такве да, услед редукације завештајних располагања, завештајни наследници у целини или делимично губе наследничко својство, испорукопримци у целини или делимично губе предмет испоруке, будући да се завештајна располагања поништавају, а поклонпримци, када су дужници намирања нужног дела, престају бити власници или искључиви власници поклоњеног добра, чиме се значајно задире у давно заснована правна стања, и тиме нарушава правна сигурност. Осим горе наведених предности облигационоправне концепције, које су истовремено и недостаци стварноправне, овде се поставља и питање утврђивања (не)савесности дужника намирања нужног дела, у погледу ствари које је дужан вратити, права на *ius tollendi*, судбине плодова, итд.¹³

11 О. Антић, З.Балиновац, Коментар Закона о наслеђивању, Београд, 1996, стр. 231-232, Ј. Видић, Право на нужни део према Закону о наслеђивању Србије, Правни живот бр. 10/2004, стр. 337

12 О. Антић, З.Балиновац, Коментар Закона о наслеђивању, Београд, 1996, стр. 231-232, Ј. Видић, Право на нужни део према Закону о наслеђивању Србије, Правни живот бр. 10/2004, стр. 337.

13 Видети: чл. 32 ЗОНРС.

И по једној и по другој концепцији нужни наследници стичу наследничко својство тренутком отварања наслеђа, *ipso iure*. Стога, за стицање наследничког својства није потребна никаква активност нужног наследника, али јесте за реализацију права на нужни део (неопходно је истицање захтева за намирењем нужног дела, у форми наследничке изјаве о прихватању наслеђа у току оставинског поступка, или у тужби којом се покреће парнични поступак). Међутим, правни положај нужног наследника значајно се разликује у зависности од тога да ли је његово право на нужни део наследноправног или облигационоправног карактера.¹⁴ У наследноправној концепцији, тренутком смрти оставиоца нужни наследник постаје сувласник на заоставштини са осталим наследницима који чине наследничку заједницу.¹⁵ Нужни наследник наслеђује, дакле, *in natura*, њему припада аликвотни део заоставштине, као и осталим наследницима. Када је нужни део регулисан као облигационо право, тренутком смрти оставиоца нужни наследник стиче само облигациони захтев да му вредност нужног дела буде намирена у новцу. Нужни наследник у овој концепцији нема положај универзалног сукцесора, јер му не припада реални део заоставштине, већ је његов положај уподобљен положају повериоца који има тражбено право на одређену вредност из заоставштине.

Овакве разлике у погледу намирења нужног наследника опредељују и различите правне последице. Иако ЗОН не прави разлику међу нужним наследницима у погледу одговорности за дугове оставиоца, суштински, код стварноправне природе нужни наследник, као универзални сукцесор одговара за дугове оставиоца, само је његова обавеза омеђена вредношћу нужног дела.¹⁶ Нужни наследник који има положај повериоца у принципу не одговара за дугове оставиоца, јер ће му противвредност његовог нужног дела бити исплаћена тек по намирењу оставиоцевих поверилаца.¹⁷

Оба законодавства претпоставку о правној природи права на нужни део постављају као *praesumptiones iuris tantum*. Законска правила о начину одређивања нужног дела примениће се ако из завештања не следи што друго. У диспозитивности завештаоца је, дакле, како ће бити намирен део нужном наследнику.¹⁸ Оваквим решењем остало се верно једном „гипком“ режиму

14 Више о томе: О. Антић, З. Балиновац, *op. cit.* стр. 231-232, И. Бабић, Правна природа права на нужни део – Глоса поводом решења Закона о наслеђивању, Зборник радова „Новине Закона о наслеђивању Србије“, Крагујевац, 1998, стр. 45-47.

15 Детаљно о последицама опредељења за једну од концепција правне природе права на нужни део: О. Антић, Наследно право, Београд, 2009, стр. 175-177.

16 О правној природи наследничке заједнице детаљније: Н. Стојановић, Наследничка заједница, Ниш, 2009, стр. 10-14.

17 Видети: чл. 41 ст. 2 ЗОН.

18 О. Антић, З. Балиновац, *op. cit.* стр. 225.

правне природе права на нужни део,¹⁹ устројеном још у савезном ЗОН-у. Тиме су обједињене добре стране обе концепције, и пружена могућност да нужни део буде намирен на најцелисходнији начин у сваком конкретном случају.²⁰

Закон о наслеђивању Србије, међутим, чини још један значајан искорак у погледу могућности промене правне природе. Нужном наследнику је, наиме, остављена могућност да тражи од суда да му на име нужног дела додели део ствари и права из заоставштине. Природу права на нужни део, осим завештаоца, може, дакле, изменити и суд, на захтев нужног наследника. Међутим, Закон не даје ближа упутства о примени ове одредбе, што може довести до бројних проблема у пракси, с обзиром да ће суд у сваком конкретном случају оцењивати оправданост захтева, руководећи се различитим критеријумима. Закон не одређује ни рокове у коме нужни наследници могу тражити промену правне природе права на нужни део. У теорији се износи став да овде аналогно треба да важе рокови у којима се и може захтевати намирење нужног дела.²¹

ЛИЦА КОЈА МОГУ БИТИ НУЖНИ НАСЛЕДНИЦИ

Која ће лица из круга законских наследника бити нужни наследници одређује законодавац. Ширина тог обухвата зависи од критеријума којима се руководи законодавац, а пре свега од значаја и улоге породице која се препознаје у одређеном друштву, као и од претпостављене чврстине породичних, сродничких веза између блиских лица. У свим правима која познају институт нужног дела, круг нужних наследника постављен је као *numerus clausus*.

Доношењем ЗОН-а 1995. године, у Србији је проширен круг нужних наследника у односу на решење садржано у ЗОН-у из 1974. године. Правила о нужном наслеђивању конструисана су на темељима модификоване теорије издржавања²² – лица између којих постоји законска обавеза издржавања према породичноправним прописима могу наслеђивати једни друге као нужни наследници (независно од тога да ли је у конкретном случају настала потреба за

¹⁹ То несумњиво произилази из одредби чл. 43 ст. 3 ЗОН и чл. 32 ЗОНРС. Што се тиче решења које садржи ЗОНРС, према коме завешталац може одредити да нужном наследнику на име нужног дела припадну одређене ствари, права или новац, у теорији се износе ставови да то не доводи до промене правне природе права на нужни део, већ да таква одредба има карактер одредбе о деоби наследства међу санаследницима. Видети: М. Креч, Ђ. Павић, Коментар Закона о наслеђивању са судском праксом, Загреб, 1964, стр. 81; N. Gavella, Наследно право, Загреб, 2008, стр. 218. Проф. Gavella сматра да одредба у завештању не може променити природу права на нужни део, прописану императивним нормама.

²⁰ Б. Марковић, Закон о наслеђивању – са објашњењима и напоменама, Београд, 1955, стр. 116. Наведено према: Д. Ђурђевић, Институције наследног права, Београд, 2010, стр. 223

²¹ Ibid.

²² Видети: О. Антић, З. Балиновац, *op. cit.* стр. 235-236.

давањем издржавања или не),²³ као и на принципу узајамности у наслеђивању.²⁴ Нужни наследници оставиоца могу бити сви потомци, усвојеници и њихови потомци, супружник, родитељи и остали преци, браћа и сестре и усвојилац.²⁵ Морамо приметити да овакво становиште није у складу са актуелним тенденцијама у одређивању круга нужних наследника у европским правима,²⁶ које се карактерише амбивалентношћу решења, у том смислу да се сужава круг крвних сродника оставиоца као нужних наследника (пре свега, то се односи на браћу и сестре, деде и бабе и даље претке), као последица све лабавијих веза међу члановима породице, а истовремено проширује круг нужних наследника на ванбрачне партнере, па чак и истополне партнере.²⁷ Утисак је, стога, да је круг крвних сродника који могу бити нужни наследници оставиоца у Србији постављен прешироко.

За разлику од права Србије, где не постоји ограничење у погледу броја нужних наследних редова, будући да и далеки преци могу бити нужни наследници (када би дужина људског века и биолошке законитости то допуштале), у Републици Српској право на нужни део ограничено је само на прва два нужна наследна реда. Нужни наследници оставиоца могу бити његови потомци, усвојеници из непотпуног усвојења и њихови потомци,²⁸ супружник, родитељи и браћа и сестре (чл. 30).²⁹ Овакво опредељење законодавца Републике

23 Теорија издржавања (алиментације) једна је од неколико теорија којима се оправдава постојање установе нужног дела. Више о томе: О. Антић, *Наследно право*, Београд, 2007, стр. 165-174.

24 Упоредити: чл. 151-159 Породичног закона („Сл. гласник РС“, бр. 18/2005 и 72/2011-др. закон). Ипак, овај принцип није доследно спроведен, јер се као нужни наследници не могу јавити ванбрачни партнери и тазбински сродници, за које је одредбама Породичног закона предвиђена могућност постојања законске обавезе издржавања (чл. 152 и 159).

25 О разлозима *pro et contra* за доследно спровођење принципа узајамности у наслеђивању упоредити: О. Антић, З. Балиновац, *op. cit.* стр. 123-124 и Н. Стојановић, Н. Крстић, Нека запажања о законском и нужном наслеђивању у Републици Србији *de lege lata* и *de lege ferenda*, Актуелна питања грађанске кодификације, зборник радова, Ниш, 2008, стр. 217.

26 Чл. 39 ст. 1 ЗОН. У чл. 25 ст. 1 и 2 ЗОН74 као нужни наследници били су одређени потомци оставиоца, усвојеници и њихови потомци, родитељи и брачни друг, као апсолутни, и браћа и сестре и дедови и бабе, као релативни нужни наследници.

27 Детаљно о томе: Ј. Видић, *Наследноправне последице односа сродства, брачне и ванбрачне везе*, докторска дисертација, Београд, 2010, стр. 431-458.

28 О појединим решењима у упоредном праву видети: Ј. Видић, *ibid*; Н. Крстић, *Наслеђивање партнера из истополних партнерских заједница у савременом праву*, Приступ правосуђу – инструменти за имплементацију европских стандарда у правни систем Републике Србије, зборник радова, Ниш, 2008, стр. 265-279.

29 Потпуно усвојење је *ex lege* изједначено са крвним сродством, те усвојеници из потпуног усвојења нису ни нарочито наглашени као законски и нужни наследници. Треба рећи да се у ст. 2 чл. 30 законодавцу поткрала очигледна грешка. Наиме, у ст. 1 одређено

Српске свакако је ближе савременим тенденцијама у развијеним правима, која се карактеришу сужавањем круга крвних сродника - нужних наследника. Узимајући у обзир смисао и природу нужног наслеђивања, рестриктивне клаузуле у регулисању круга нужних наследника међу сродницима оставиоца сматрамо оправданим.

Оба законска текста која уређују наследноправне односе, предвиђају да нужни наследници у конкретном случају могу бити само она лица која су позвана на наслеђе по правилима редовног законског наслеђивања. Нужни наследници разврстани су по нужним наследним редовима, између којих постоји искључивост, тако да нужни наследник ближег наследног реда искључује нужне наследнике даљих редова.

Наследноправни прописи Србије и Републике Српске на потпуно другачијим принципима утемељују круг апсолутних и релативних нужних наследника. Ова дистинкција међу нужним наследницима последица је постигнутог компромиса приликом редакције правила о нужном наслеђивању још у савезном ЗОН-у, и усвајања тзв. модификоване алиментационе теорије.³⁰ Апсолутни нужни наследници јесу они наследници за које законодавац сматра да се налазе у нарочито блиској вези са оставиоцем, те се за њих не постављају додатни услови да би могли постати нужним наследником – довољно је само да су позвани на наслеђе и да су способни и достојни да наследе. Код релативних нужних наследника за стицање својства нужног наследника, осим испуњења ових објективних услова, захтева се и кумулативно испуњење додатних услова субјективне природе: немање нужних средстава за живот и трајна неспособност за привређивање. Која ће се лица наћи у кругу апсолутних, односно релативних наследника, у диспозицији је самог законодавца.

Према слову ЗОН-а, нужни наследници који наслеђују по објективном критеријуму јесу сви потомци оставиоца, усвојеници и њихови потомци, супружник, родитељи и усвојилац из потпуног усвојења. Уз испуњење објективно-субјективних услова својство нужних наследника могу стећи и

је да усвојеници оставиоца из чл. 21 (усвојеници из непотпуног усвојења) наслеђују по објективном критеријуму, а у ст. 2 одређено је да по објективно-субјективном критеријуму наслеђују и усвојеници и њихови потомци, уместо само *потомци усвојеника*. О. Антић, Први Закон о наслеђивању Републике Српске, Зборник радова Правног факултета у Источном Сарајеву, Пале, бр. 5/2009, стр. 25, фуснота 27.

30. Круг лица која могу бити нужни наследници, овако рестриктивно одређен, непромењен је у односу на решење из ранијег ЗОНБИХ (чл. 28), иако је у погледу круга законских наследника дошло до значајног проширења, који је раније у правој усходној линији био ограничен до трећег наследног реда, а у оквиру трећег наследног реда била је ограничена примена права представљања на првостепене потомке деда и баба (ујаке, стричеве и тетке). По новом решењу, законски наследници могу бити и сви преци оставиоца, као и сви побочни сродници у прва три наследна реда.

браћа и сестре оставиоца, дедови, бабе и остали преци, као и усвојилац из непотпуног усвојења.

Круг апсолутних нужних наследника у Републици Српској постављен је знатно уже, тако да у ову категорију спадају само деца умрлога, његови усвојеници и супружник. Остали потомци оставиоца, потомци усвојеника, родитељи и браћа и сестре могу бити нужни наследници само ако су трајно неспособни за рад и немају нужних средстава за живот.

Сматрамо да је тешко наћи ваљане аргументе којима се може оправдати овакво решење ЗОНРС. Ако се о положају родитеља као релативних нужних наследника можда и може дискутовати, мишљења смо да својство свих потомака оставиоца као нужних наследника не може зависити од испуњења било каквих субјективних услова, те да би они као нужни наследници морали наслеђивати по објективном критеријуму.

ВЕЛИЧИНА НУЖНИХ ДЕЛОВА НУЖНИХ НАСЛЕДНИКА

Начин одређивања величине нужног дела може бити двојак: у систему колективног (скупног) нужног дела величина нужног дела одређује се у односу на целу заоставштину, у зависности од броја и квалитета нужних наследника (такво решење садржи нпр. Code Civil)³¹; у систему појединачног нужног дела величина нужног дела одређује се процентуално у односу на величину законског наследног дела сваког појединог наследника.

Оба законодавства, на која смо фокусирали пажњу у овом раду, приклонила су се систему појединачног нужног дела. Међутим, полазни критеријуми за утврђивање величине нужног дела постављени су на различитим основама.

У Републици Српској величина нужног дела у директној је зависности од чињенице да ли нужни наследник ово својство стиче уз испуњење само објективних или објективно-субјективних услова. Тако, нужни део деце, усвојеника и супружника оставиоца износи $\frac{1}{2}$ од законског наследног дела. Нужни део релативних нужних наследника, дакле, унука и осталих потомака, као и потомака усвојеника, затим родитеља и браће и сестара, мањи је, и износи трећину од законског наследног дела. Овако неуобичајено решење, као што се може уочити, за последицу има разликовање величине нужног дела међу наследницима који припадају истом нужном наследном реду, што је решење које никако не можемо оправдати, нарочито ако узмемо у обзир и горе изнето уверење да сви потомци требају бити апсолутни нужни наследници.³²

Критеријум који ЗОН користи за одређивање величине нужног дела јесте припадност нужног наследника одређеном нужном наследном реду. Тако, нужни део нужних наследника првог нужног наследног реда увек износи половину, а

31 Више о томе: Д. Ђурђевић, *op. cit.* стр. 212-213.

32 Видети: чл. 914-1 Code Civil-a.

наследника другог и осталих нужних наследних редова, трећину од законског наследног дела.³³ Осим што је овакво решење уобичајено и што га срећемо у већини права, сматрамо га оправданим и крајње логичним јер не прави дискриминацију међу наследницима првог нужног наследног реда, а основ за утврђивање величине нужног дела утемељен је на објективизираним и ваљаним премисама.

Иако у законима то експлиците није истакнуто, на величину нужног дела нужних наследника утицај имају и евентуалне промене у величини законских делова законских наследника.³⁴ То је последица чињенице да се нужни део увек одређује од законског наследног дела у сваком конкретном случају. Стога, уколико су испуњени услови за промене у величини законских наследних делова, и уколико је такву одлуку донео суд на захтев овлашћених лица, нужни део ће се израчунати од те, накнадно утврђене величине законског наследног дела сваког појединачног наследника.

ИЗРАЧУНАВАЊЕ ОБРАЧУНСКЕ ВРЕДНОСТИ ЗАОСТАВШТИНЕ

Обрачунска вредност заоставштине (ОВЗ) јесте посебна математичка, рачунска категорија, која се користи као основица за исказивање вредности нужног дела сваког нужног наследника у новцу. Њен нарочит значај огледа се у томе што представља основ за утврђивање да ли је и у којој мери својим бесплатним располагањима *inter vivos* или *mortis causa* оставилац повредио нужни део својих нужних наследника.

Поступак извођења рачунске операције за израчунавање обрачунске вредности заоставштине веома је сличан и у Србији и у Републици Српској. Најпре се утврђује тзв. актива заоставштине, тако што се пописују и процењују сва права која је оставилац имао у тренутку смрти, рачунајући ту и све оно чиме је располагао завештањем, као и сва његова потраживања, осим очигледно ненаплативих. Од добијене вредности одузимају се дугови које је оставилац имао, уобичајени трошкови сахране (ЗОНРС говори само о трошковима сахране) и трошкови пописа и процене вредности заоставштине. На тако добијену, нето вредност заоставштине додаје се вредност поклоне учињених од стране оставиоца законским наследницима и трећим лицима.³⁵

33 О негативним странама оваквог решења: О. Антић, Први Закон о наслеђивању Републике Српске, *op. cit.*, стр. 26.

34 Једини изузетак учињен је код супружника, коме је нужни део, независно од тога да ли наслеђује у првом или другом наследном реду, увек половина од законског дела.

35 С. Сворцан, Коментар Закона о наслеђивању са судском праксом, Крагујевац, 2004, стр. 120, Н. Стојановић-Н. Крстић, *op. cit.* стр. 225.

Приликом одређивања да ли и којој мери нужни део може бити намирен и из учињених поклона, сваки законодавац налази се у дилеми да ли да заштити интересе нужних наследника, чији интерес јесте да сва добродина располагања која је на било који начин оставилац учинио, уђу у обрачунску вредност заоставштине, или да заштити правну сигурност и извесност у правном промету у корист поклонопримаца. Опредељујући се за једно компромисно решење законодавци Србије и Републике Српске су примат ипак дали заштити нужних наследника.

Иако и ЗОН и ЗОНРС полазе од тога да нужни део може бити повређен и завештајним располагањима и учињеним поклонима, ипак заузимају различит став о томе којим поклонима може бити повређен нужни део.

Одступајући од решења садржаног у бишем ЗОН-у из 1974. године³⁶ новим законом омогућена је још шира заштита нужних наследника у Србији, јер у ОВЗ улазе поклони учињени свим потенцијалним законским наследницима било када, на ма који начин. Иако норма чл. 48 ст. 3 ЗОН-а може бити подложна различим тумачењима, ипак нам се чини да формулација да се при утврђивању вредности заоставштине узима у обзир и “вредност свих поклона које је оставилац ма на који начин учинио неком од законских наследника, независно од тога ком наследном реду припадају и да ли могу и хоће да наследе,” имплицира најшири круг лица која могу бити законски наследници.

Одредба ЗОНРС, чини нам се, има ужи домашај, јер само поклони учињени законским наследницима који *in concreto* наслеђују, без обзира када су учињени, улазе у ОВЗ, као и поклони наследницима који су се одrekli наслеђа, што је нарочито наглашено.³⁷ Оба закона прецизирају да у ОВЗ улазе и поклони учињени наследницима за које је оставилац наложио да се не урачунавају у наследни део. Осим поклона учињених законским наследницима без обзира на тренутак чињења поклона, у ОВЗ се урачунава и вредност поклона учињених трећим лицима у последњој години живота.

Приликом утврђивања вредности поклона полази се од стања поклоњеног добра у тренутку чињена поклона, а вредности коју поклоњено добро има у тренутку израчунавања ОВЗ (чл. 51 ЗОН), односно у тренутку отварања наслеђа (чл. 35 ЗОНРС). Сматрамо да решење нашег законодавца, у условима

36 Сврха урачунавања поклона у ОВЗ јесте да се утврди која су се оставиочева бесплатна располагања кретала у границама расположивог дела, а која су задирала у нужни део. М. Креч, Ђ. Павић, *op. cit.* стр. 88.

37 Упоредити: чл. 28 ст. 4 ЗОН-а из 1974. године. Иако је ова одредба подложна разним тумачењима, сматрамо да је законодавац, при рачунању вредности заоставштине, имао у виду само поклоне учињене законским наследницима који у конкретном случају наслеђују, као и оних наследника који су се одrekli наслеђа, што је посебно и наглашено (да се ради о свим потенцијалним законским наследницима верујемо да законодавац не би посебно наглашавао оне наследнике који су дали негативну наследну изјаву).

нестабилних финансијских кретања који су мање-више константни на овом простору, у већој мери штити интересе нужних наследника, узимајући у обзир чињеницу да између тренутка делације и утврђивања вредности заоставштине понекад може проћи дуг временски период.

Оба закона на готово истоветан начин одређују шта се све подразумева под поклоном.³⁸ Разлика, међутим, постоји у погледу добротворних давања која не улазе у ОВЗ. И док је у чл. 49 ЗОН-а јасно набројано шта се све неће урачунавати у вредност заоставштине,³⁹ законодавац у Републици Српској определио се за једно специфично, рекли бисмо непотребно правно-техничко решење. Наиме, чл. 33 ст. ст. 2 *in fine* садржи норму којом се, осим онога што је већ истим чланом дефинисано да неће бити узето у обзир при утврђивању вредности заоставштине, упућује на примену норми о урачунавању поклона у наследни део.⁴⁰ Тиме је одређен веома широк круг бесплатних располагања из којих се не може намирити нужни део нужних наследника. Оваквим решењем свакако се привилегују поклонопримци, а самим тим ове одредбе иду на уштрб интереса нужних наследника.

ПОВРЕДА ПРАВА НА НУЖНИ ДЕО ЗАВЕШТАЈНИМ РАСПОЛАГАЊИМА И ПОКЛОНИМА И ЗАШТИТА ПРАВА НА НУЖНИ ДЕО

Премда нужни наследник право на нужни део стиче тренутком делације, да би реализовао своје право на нужни део, наравно уколико то жели, нужни наследник мора благовремено истаћи захтев. Ваља, међутим, нагласити да истицање и остварење захтева не представља претпоставку, већ последицу стицања права на нужни део.⁴¹

38 Видети: чл. 33 ст. 1, под в ЗОНРС.

39 Видети: чл. 50 ЗОН и чл. 34 ЗОНРС.

40 „У вредност заоставштине на основу које се израчунава нужни део не улазе добра која је законски наследник стекао пуноважним уговором о уступању и расподели имовине за живота, оно што је оставилац утрошио на издржавање и школовање законског наследника, поклони учињени у добротворне и друге општекорисне сврхе ни мали уобичајени поклони.“ У теорији је спорно да ли се под „школовањем“ подразумева целокупно школовање, или ову одредбу треба тумачити уже, у смислу обавезног школовање. Такође, спорно је и у којој мери трошкови издржавања неће бити урачунати у вредност заоставштине. О различитим становиштима: О. Антић, З. Балиновац, *op. cit.* стр. 254-255 и С. Сворцан, *Коментар...*, *op. cit.* стр. 142.

41 Тако, у обрачунску вредност заоставштине не улазе: мањи уобичајени поклони, поклони учињени органима власти, удружењима грађана, хуманитарним организацијама, као ни поклони учињени за општекорисне сврхе, затим плодови и друге користи које је наследник имао од поклоњене ствари све до смрти оставиоачеве, као ни трошкови издржавања

Нужни део је повређен ако је вредност нужног дела већа од вредности завештајних располагања и поклона које је оставилац учинио нужном наследнику или лицу уместо кога он долази на наслеђе (односно уколико нужни наследник ништа није добио од оставиоца).⁴² Иако ЗОНРС користи другачију формулацију, наводећи да повреда нужног дела постоји када укупна вредност завештајних располагања и поклона премашује расположиви део заоставштине (чл. 39 ст. 2), смисао ових одредби је исти.

Нужни део, начелно, може бити повређен свим бестеретним располагањима и *inter vivos* и *mortis causa*, осим оних за које законодавац изричито наводи да се не узимају у обзир приликом израчунавања обрачунске вредности заоставштине. Закони стриктно одређују редослед намирења нужног дела, посредно и редослед процесних средстава које нужни наследници у том правцу могу искористити.⁴³ Постављена правила у погледу редоследа дужника за намирење нужног дела може изменити само завешталац, у мери у којој му то закон допушта.

Закони о наслеђивању Србије и Републике Српске садрже готово идентична правила, када је повређено право на нужни део као наследно право. Једина разлика је у томе што ЗОН Србије садржи и посебна правила за намирење нужног дела у новцу, с обзиром да право на нужни део одређује као облигационо овлашћење. Нужни наследници најпре се намирују из завештајних располагања, па тек затим из учињених поклона. Разлог томе лежи у чињеници да се сматра да је нужни део повређен касније учињеним располагањима, а завештање је правни посао *mortis causa*, те се сматра последњим располагањем оставиоца.⁴⁴

Када је право на нужни део наследноправно овлашћење, намирити нужни део нужном наследнику најпре су дужни завештајни наследници и (директни) испорукопримци.⁴⁵ Сва завештајна располагања, без обзира када су учињена, каква је њихова природа и обим, редукују се у истој сразмери.⁴⁶ Завешталац је, међутим, овлашћен да посебним одредбама у завештању привилегује поједине завештајне наследнике или испорукопримце.⁴⁷ Међутим, ако остала завештајна

и обавезног школовања наследника, а сходно чл. 131 ЗОНРС, ни добра отуђена уговором о уступању и расподели имовине за живота.

42 Овако и: N. Gavella, *op. cit.* стр. 228.

43 Видети: чл. 42 ЗОН.

44 О различитим правним средствима за остваривање и заштиту права на нужни део детаљно: Н. Стојановић, *Наследно право*, *op. cit.* стр. 172-187.

45 Иако је и поклон за случај смрти правни посао који дејство производи у тренутку смрти оставиоца, поклонопримац ће у овом случају ипак имати привилегован положај у односу на завештајне наследнике и испорукопримце.

46 О томе да индиректни (посредни) испорукопримци никада нису дужници намирења нужног дела: О. Антић, З. Балиновац, *op. cit.* стр. 239.

47 Видети: чл. 54 ст. 1 ЗОН и чл. 41 ст. 1 ЗОНРС. Завештајни наследници и испорукопримци оптерећени испоруком, којима је наследни део (односно вредност испоруке) смањен ради

располагања нису довољна да се нужни део намири, доћи ће и до смањења располагања учињених привилегованим стицаоцима из завештања, те ће и они бити дужни да намире нужни део, и то увек пре поклонопримаца.

Уколико су завештајна располагања мање вредности и уколико се њиховом редукијом не може намирити нужни део, под удар закона долазе поклонопримци. У циљу намирења нужног дела вратиће се поклони у мери у којој је то потребно у конкретном случају, и то обрнутим редом од редоследа којим су поклони учињени. Последњим учињеним сматра се *donatio mortis causa*. Поклони учињени истовремено смањују се сразмерно.⁴⁸

Сматрамо да завешталац може да утиче на редослед дужника намирења нужног дела нужном наследнику само између завештајних наследника или испорукопримаца, тако што ће неког погодовати, али не може да утиче на редослед намирења између завештајних наследника и испорукопримаца са једне, и поклонопримаца са друге стране, нити може да другачије предвиди редослед поклонопримаца за намирење нужног дела,⁴⁹ јер је то утврђено когентним нормама.

Захтев усмерен на редукију завештајних располагања, у процесном смислу у ствари је захтев за делимичним или потпуним поништајем завештања, због колизије завештајних одредби са императивним законским нормама којима се уређује нужни део. Међутим, сматрамо битним истаћи да оваква завештања, односно одредбе у завештању, нису ништаве већ рушљиве, будући да их нужни наследник може побијати у оквиру законом одређених рокова. Тиме што је располагањима правним пословима *inter vivos* или *mortis causa* оставилац повредио нужни део нужних наследника, ова располагања не губе важност *eo ipso*, све док на захтев нужног наследника не дође до редукије завештајних располагања (или реституције поклона).⁵⁰

Закони предвиђају и посебне застарне рокове у којима се може тражити намирење нужног дела. Рокови су објективне природе, износе три године, а почињу да теку од проглашења завештања, када је право на нужни део повређено завештајним располагањима, а захтева се њихова редукија, или од тренутка оставиоачеве смрти, односно од правноснажности решења којим се нестало

намирења нужног дела, овлашћени су да траже сразмерно смањење испорука које их терете, ако завешталац није нешто друго наложио у завештању.

48 То произлази из чл. 54 ст 1 *in fine* и ст. 2 ЗОН, односно чл. 41 ст 1 *in fine* и ст. 2 ЗОНРС.

49 У погледу савесности поклонопримца, закони прецизирају да ће се поклонопримац сматрати савесним до тренутка сазнања за захтев за враћањем поклона (чл. 57 ЗОН и чл. 44 ЗОНРС), али се у теорији износе мишљења да нужни наследник може доказивати да је несавесност наступила и раније. Видети нпр. И. Бабић, Коментар Закона о наслеђивању, Београд, 2005, стр. 122.

50 Супротно: С. Сворцан, Коментар..., *op. cit.* стр. 129

лице проглашава умрлим, када је право на нужни део повређено поклонима, а захтева се реституција.⁵¹

Будући да је облигациони карактер права на нужни део постављен као правило, ЗОН садржи и посебне одредбе за намирење нужног дела у новцу. Дужници намирења нужног дела првенствено су завештајни наследници и непосредни испорукопримци, и њихова одговорност је солидарна, а у интерном односу одговарају сразмерно делу заоставштине који су добили. Допуну новчане противвредности нужног дела извршиће поклонпримци, по правилима за враћање поклона, тек уколико вредност завештајних располагања није довољна.⁵² Сва остала правила, која се тичу намирења нужног дела *in natura* важе, *mutatis mutandis* и код намирења нужног дела у новцу.

НАСЛЕЂИВАЊЕ ПРАВА НА НУЖНИ ДЕО

Право да се захтева нужни део јесте имовинско овлашћење усмерено на исплату новчане противвредности нужног дела, односно намирење нужног дела *in natura*. С обзиром на његов претежно имовински карактер, ово овлашћење требало би бити преносиво и наследиво. Међутим, будући да одредбе којима се регулише нужно наслеђивање имају за циљ да заштите интересе само одређеног круга лица, законодавци се у погледу права на истицање захтева за намирење нужног дела, по правилу, опредељују за рестриктивне клаузуле.

Код стварноправне концепције права на нужни део већина законодавстава не предвиђа могућност наследне трансмисије – ако нужни наследник умре не истакавши захтев за намирењем нужног дела, право на истицање захтева се гаси.⁵³ Одредбе о наследивости права на нужни део нису садржали ЗОН55 и ЗОН74,⁵⁴ а исто опредељење следио је и ЗОНБИХ. Усвајајући наведено становиште, и ЗОНРС предвиђа да само нужни наследници могу захтевати смањење завештајних располагања и враћање поклона којима је повређен нужни део (чл. 45 ЗОНРС).

У правима која усвајају облигациону природу нужног дела, право да се захтева нужни део је преносиво, самим тим и подобно за наслеђивање.⁵⁵ И ЗОН

51 М. Креч, Ђ. Павић, *op. cit.* стр. 109.

52 Видети: чл. 59 ЗОН и чл. 46 ЗОНРС.

53 Видети: чл. 44 ЗОН.

54 Изузеци од наведеног правила јесу права Хрватске и Македоније, у којима је предвиђена наследивост права на нужни део, иако је право на нужни део стварноправног карактера, али су решења садржана у овим законима постављена на сасвим другачијим темељима. Видети: чл. 83 ст. 2 Закона о наслеђивању Хрватске („Народне новине“, бр. 48/2003, 163/2003) и чл. 44 ст. 2 Закона за наслеђивање Македоније („Сл. весник на РМ“, бр. 47/1996, 18/2001-др. закон).

55 И највише судске инстанце изјашњавале су се о ненаследивости права на нужни део. Видети: одлуку Врховног суда Југославије, Рев. 1387/65 и одлуку Врховног суда Србије, Рев.

Србије предвиђа такву могућност,⁵⁶ али је, по нашем суду, поставља на погрешним принципима. Наиме, интенција законописца била је да ово овлашћење да што ужем кругу лица, те је и предвидео да се право да се захтева нужни део може наследити само ако пре рока за истицање захтева премине оставиочев потомак или усвојеник, који није захтевао нужни део, а не и остали нужни наследници. Међутим, у таквој ситуацији закон овлашћује потенцијално веома широк круг лица која након смрти нужног наследника могу захтевати намирење нужног дела, предвиђајући да право на нужни део прелази на све наследнике потомка или усвојеника, у року од шест месеци по њиховој смрти.⁵⁷ Сматрамо да је рестриктивност ове одредбе налагала решење по коме би право на нужни део путем наследне трансмисије могао прећи само на потомке преминулог нужног наследника, а не и на све остале његове наследнике.

РАЗБАШТИЊЕЊЕ НУЖНИХ НАСЛЕДНИКА

Премда нужним наследницима припада право на нужни део и независно од воље оставиоца, закони ипак допуштају могућност одузимања нужног дела, делимично или у потпуности, вољом завештаоца израженом на несумњив начин у завештању,⁵⁸ под условом да постоји неки од разлога предвиђених законом. Искључен из наслеђа може бити било који нужни наследник, док лишен права на нужни део може бити само потомак завештаоца, али само када су испуњени и додатни услови.

Важећи ЗОН Србије на другачији начин стипулише разлоге искључења из наслеђа у односу на раније прописе.⁵⁹ Иако су измене у погледу узрока искључења биле неопходне, узимајући у обзир промене друштвено-политичког уређења земље, законодавац се определио и да суштински коригује пређашње решење. У чл. 61 ЗОН Србије предвиђа само један разлог за искључење из наслеђа нужног наследника: теже огрешење о завештаоца повредом неке законске или моралне обавезе коју је према њему имао. Овако формулисан разлог искључења ближе је објашњен са три подразлога који оправдавају искључење: грубо или увредљиво понашање према завештаоцу, умишљајно извршење кривичног дела према завештаоцу, његовом детету, усвојенику, супружнику или родитељу, и одавање нераду и непоштену животу. Иако се у теорији наводи да је законодавац

465/86. Наведено према: С. Вуковић, Коментар Закона о наслеђивању и Закона о ванпарничном поступку (део о оставинском поступку), Београд, 2003, стр. 96-97.

56 Видети: § 2317 ст. 2 Немачког грађанског законика.

57 Видети: чл. 60 ст. 2 ЗОН.

58 Видети: Н. Стојановић, Н. Крстић, *op. cit.* стр. 227-228.

59 У чл. 83 ст. 1 т. 6 и 7 Закона о јавном бележничтву („Сл. гласник РС“, бр. 31/2011) предвиђена је могућност давања изјаве којом се нужни наследник искључује из наслеђа, односно лишава нужног дела, и у облику јавнобележничког записа.

само примера ради навео подразлоге за искључење, како би ближе објаснио главни разлог, утисак је да се тумачењем наведене норме не може извући такав закључак.⁶⁰ Законодавац, наиме, не користи метод набрајања *exempli causa*, већ класичан метод еnumerације при навођењу подразлога. Стога, веома је упитно да ли би постојао узрок искључења из наслеђа уколико би се нужни наследник на неки други начин теже огрешио о оставиоца.

Одступајући од ранијег решења садржаног у члану 45 ЗОНБИХ, ЗОНРС у потпуности је преузео решење ЗОН-а у погледу дефинисања узрока за искључење нужног наследника.⁶¹ Тиме је институт искључења из наслеђа у Републици Српској регулисан на готово идентичан начин као и у праву Србије, будући да и у погледу начина, обима и последица искључења, као и у погледу терета доказивања основаности искључења, оба законодавства заузимају идентична становишта. Ипак, остала је једна значајна разлика. Не усвајајући аргументе којима се оправдава ново решење садржано у ЗОН-у Србије, по коме узрок искључења из наслеђа мора постојати у тренутку смрти оставиоца (чл. 62 ст. 3),⁶² ЗОНРС остао је веран ранијем решењу по коме је основ искључења из наслеђа морао постојати у време састављања завештања (чл. 48 ст. 2).

Осим могућности искључења из наслеђа, законодавци овлашћују завештаоца да делимично или у потпуности лиши права на нужни део потомка који је презадужен или се расипнички понаша, у циљу заштите интереса његових потомака. За разлику од института искључења из наслеђа, у чијој је сржи санкционисање нужног наследника због његовог понашања према оставиоцу (њему блиским лицима у случају извршења умишљајног кривичног дела), смисао лишења права на нужни део јесте у првом реду заштита имовинских интереса потомака нужног наследника, који би били угрожени уколико би нужном наследнику припао наследни део.

Услови за пуноважност лишења из наслеђа нису идентични. У Републици Српској одредбе о лишењу нужног наследника производиће дејство само ако у тренутку отварања наслеђа лишени има малолетне или пунолетне потомке

60 Сходно чл. 42 ЗОН74 нужни наследник је могао бити искључен: 1) ако се повредом неке законске или моралне обавезе теже огрешио према оставиоцу, или његовом брачном другу; 2) ако је са умишљајем учинио неко теже кривично дело према оставиоцу или његовом брачном другу, детету или родитељу; 3) ако је учинио кривично дело управљено на подривање народне власти, независност земље, њене одбрамбене снаге или социјалистичке изградње; 4) ако се одао нераду и непоштеном животу.

61 Тако: Н. Стојановић, Искључење из наслеђа по новом Закону о наслеђивању Републике Србије, Зборник радова Правног факултета у Нишу, бр. 36-37, 1996-1997, стр. 173-186. О различитим ставовима у теорији у погледу законског решења о узроцима искључења из наслеђа видети: О. Антић, Наследно право, Београд, 2009, стр. 201-205; С. Сворцан, Коментар..., *op. cit.* стр. 160-162.

62 Видети: чл. 47 ЗОНРС.

који су неспособни за рад.⁶³ Из законске формулације несумњиво проистиче да лишење може бити учињено само у корист наведених потомака, никако не и оних који су способни за привређивање, што овакво решење чини неправичним.

Питање је да ли се сличан закључак може извести из садржине норми ЗОН-а које регулишу институт лишења права на нужни део. Наиме, у чл. 64 ст. 1 ЗОН-а наводи се да завешталац може лишити нужног дела свог потомка у корист његових потомака, делимично или у потпуности. У чл. 65, као услов пуноважности лишења законодавац одређује да у тренутку завештаочеве смрти лишени има малолетно дете или малолетног унука од раније умрлог детета; односно пунолетно дете или пунолетног унука од раније умрлог детета, који су неспособни за привређивање. Чини нам се да из наведене формулације произлази да је постојање неког од наведених потомака лишеног у часу делације само услов правног дејства лишења, али да нужни део лишеног наследника припада свим његовим потомцима, па и онима који су пунолетни, а способни за рад, на једнаке делове, осим уколико завешталац другачије не одреди у завештању.⁶⁴

ЗАКЉУЧАК

Установа нужног дела у правима Републике Србије и Републике Српске утемељена је на различитим принципима. Нови Закон о наслеђивању Републике Српске носи снажан печат ранијег Закона о наслеђивању Босне и Херцеговине. Следећи концепцију и систематику раније важећег закона, те готово у потпуности имплементирајући његове одредбе у нови законски текст, законодавац Републике Српске пропустио је прилику да посегне за неким савременим решењима која на адекватнији начин уређују установу нужног дела.

Утицај Закона о наслеђивању Србије, као старијег, али и модернијег законског текста, уочили смо само у погледу одређења узрока за искључењем из наслеђа нужног наследника. Структурне и садржинске разлике између ових прописа далеко су веће. Док је ЗОН Србије усвојио модернију, облигациону концепцију правне природе права на нужни део, ЗОНРС задржао је старо решење којим је установа нужног дела уређена као наследно (стварно) право, а која може имати значајне негативне реперкусије. Суштински и правно-технички исправнијим сматрамо решење ЗОН-а у погледу израчунавања обрачунске вредности заоставштине, као рачунске категорије која служи као основица за вредносно изражавање нужног дела, као и у третману поклона при израчунавању вредности заоставштине.

⁶³ О разлозима који оправдавају овакво решење: О. Антић, Наследно право, Београд, 2009, стр. 207. Проф. Сворцан, са друге стране, сматра да узрок искључења мора постојати и у тренутку сачињавања завештања и у тренутку смрти завештаоца. С. Сворцан, Коментар..., оп. cit. стр. 165.

⁶⁴ Видети: чл. 50 ст. 2 ЗОНРС.

Са друге стране, круг нужних наследника знатно је ужи у праву Републике Српске и омеђен је на наследнике другог наследног реда, што сматрамо решењем које иде у корак са актуелним тенденцијама у развијеним правима. Међутим, када говоримо о кругу апсолутних и релативних нужних наследника, те о критеријумима за одређивање вредности нужног дела појединих нужних наследника, мишљења смо да су ова решења у Републици Српској конципирани на нејасним и, рекли бисмо, погрешним премисама, за разлику од оних којих се придржава ЗОН.

Конечно, указали смо и на дистинкције које се тичу услова пуноважности искључења из наслеђа и лишења права на нужни део. Иако су на први погледи утемељени на сличним основама, дубљом анализом дошли смо до закључка да су услови пуноважности искључења, односно лишења, постављени на сасвим другачијим основама у овим законима.

Novak Krstić, LL.B.

Assistant,

Faculty of Law, University of Niš

Conceptual Distinctions in the Regulation of Forced Succession in the Republic of Serbia and in the Republic of Srpska

Summary

In this paper, the author compares and provides a critical analysis of the legal solutions on forced (compulsory) succession as contained in the legislations of the Republic of Serbia and the Republic of Srpska. The author explores the Serbian Succession Act, which has introduced significant changes and novelties in the field of forced succession as compared to the former one, and observes the possible impact of this legal act on the new Succession Act of the Republic of Srpska. The author concludes that there are considerable differences in the regulation of the institute of forced succession in these two legal acts, primarily given the fact that the legal solutions contained in the current Succession Act of the Republic of Srpska have been almost entirely taken over from the former Inheritance Act of Bosnia and Herzegovina. In particular, these distinctions may be observed in the legal nature of the right to a forced portion, the settlement procedure in case of a violation of the right to a forced portion, the persons eligible to be forced heirs, the quantity of forced portion that each forced heir may be entitled to, and the legal requirements which may give effect to one's exclusion from the distribution of the succession estate and depriving an heir of the right to a forced portion.

Key words: *forced (compulsory) succession, Republic of Serbia, Republic of Srpska.*

НЕМАТЕРИЈАЛНА ИМОВИНА ПРИВРЕДНОГ ДРУШТВА

Апстракт: У данашњем свету је тешко замислити предузеће, па и друге пословне субјекте који у свакодневном пословању не користе неке облике нематеријалне имовине.

Данас можемо наићи на саопштења бројних организација које указују да знање постаје најзначајнији извор друштвеног и економског развоја, односно најјаче оружје у борби за конкурентску предност. Процењивање вредности нематеријалне имовине проистиче и из управљачких потреба унутар предузећа. Адекватно вредновање нематеријалне имовине, свакако, олакшава процес њеног управљања јер обезбеђује повратну информацију менаџменту за преузимање одговарајућих акција, унапређења постојећих и дефинисања нових стратегија развоја и унапређења пословања у целини. Према томе, нематеријална имовина данас има централно место у разматрању дугорочне стратегије предузећа базиране на рационалној алокацији дефицитарних ресурса.

Кључне речи: нематеријална имовина, методе вредновања, тржишна вредност, рачуноводствена вредност.

УВОД

Познати су различити облици нематеријалне имовине. Понекад нематеријална имовина може бити садржана у физичком облику (софтвер на диску), правном документу (лиценца или патент), а може бити и материјализована (филм). У таквим околностима се могу појавити дилеме у вези са тим да ли одређена имовина спада у материјалну или нематеријалну. У оваквим случајевима се примењује правило значаја и вредности појединог облика имовине.

У појединим случајевима нематеријалну имовину је тешко одвојити од материјалне будуће да једна без друге не могу функционисати, тј. немају посебно

назначене економске користи за друштво. Такав је пример с компјутерским програмом који управља компјутером да би се контролисале његове функције и да би се могли инсталирати други програми за примену рачунара. У таквим околностима нема потребе одвајати рачунар од програма. Амортизација нематеријалне имовине одвија се заједно са амортизацијом материјалне имовине и у истом веку трајања, тј. по истим амортизационим стопама.

Најчешћи облици нематеријалне имовине су знање и техничка открића, дизајни и примена нових процеса или састава, лиценце, интелектуално власништво, тржишно знање и заштитни знакови. Ти облици нематеријалне имовине у пракси су познати као: рачунарски програми, патенти, ауторска права, филмови, пописи купаца, заложна права, рибарске дозволе, франшизе, однос с купцима и добављачима, тржишни удео и маркетиншка права.

Неке од наведених могућих врста нематеријалне имовине у свим околностима не задовољавају условима за признавање имовине у пословним књигама, односно у билансу. Да би се нека нематеријална имовина признала у билансу као део билансне активе та ставка мора испуњавати следеће услове:

- идентификација- да се имовина може препознати,
- контрола- да би се могла усмеравати примена те имовине,
- будуће економске користи- стварање новчаних прилива.

У случају пословних спајања и стицања нематеријалне имовине по основу такве трансакције, битно је одвојити нематеријалну имовину од гудвила.¹ Наиме, по самој дефиницији, гудвил представља разлику између препознатљиве имовине и плаћеног износа којим се стиче неки други субјект. Претпоставка настанка гудвила у тим околностима може, дакле, бити непознавање неких делова имовине или да неки делови имовине појединачно не испуњавају услове за признавање. Гудвил се може појавити и из других разлога попут синергијског деловања имовине и других околности које је стицалац спреман да плати.

I ОСНОВНИ ПРИСТУПИ РАЧУНОВОДСТВЕНОГ ВРЕДНОВАЊА НЕМАТЕРИЈАЛНЕ ИМОВИНЕ

1. Потреба и значај вредновања нематеријалне имовине

Прелазак из индустријског у информатичко, односно на знању засновано друштво, значајно мења основу даљег раста и развоја предузећа. Данас можемо наићи на саогптења бројних организација које указују да знање постаје најзначајнији извор друштвеног и економског развоја, односно најјаче оружје у борби за конкурентску предност. Такође, сугерише се да

¹ goodwill

инвестирање у знање и на њему засновану имовину постаје круцијални покретач даљег напретка предузећа, које мора бити спремно да се прилагоди новим тржишним и технолошким условима. Нематеријална имовина репрезентује једну од највреднијих компоненти имовине савременог предузећа.

У таквим условима адекватно вредновање нематеријалне имовине предузећа јавља се као нужност. Тачније, постоји велики број разлога због којих се приступа вредновању нематеријалне имовине предузећа. Често постоји јасна комерцијална потреба настала из захтева повезаних са трансакцијом која укључује нематеријалну имовину. У другим случајевима може постојати потреба придржавања одредбама рачуноводствених стандарда или пореског законодавства. Листа разлога вредновања нематеријалне имовине може се додатно проширивати узимајући у обзир различите пословне околности. Неке од њих су:²

Продаја предузећа, мерџери или аквизиције. Предузеће стичатељ ће проценити физичку имовину предузећа које преузима, али се и адекватно треба проценити вредност базирана на знању. Многи мерџери су оправдани остваривањем синергије између два предузећа базираних на знању.

Куповина, продаја или лиценцирање одвојих средстава као што су марка, патенти, својинска права, базе података или технологија. Одвојива средства су она која се могу одвојити од предузећа које их поседује и трансферисана, продата или лиценцирана другој компанији. Ова средства могу укључивати било коју врсту знања које се може трансферисати или права интелектуалне својине. Међутим, поставља се питање, колико предузећа која кроз лиценцу или на неки други начин добијају ова средства треба да плате.

Судске тужбе које се односе на повреду права на интелектуалну својину. У овом случају, правичне накнаде за штете по овом основу није могуће утврдити без адекватно утврђене вредности интелектуалне својине;

Калкулације пореских обавеза у контексту трансфера нематеријалне имовине и технологије повезаним фирмама које могу бити лоциране у другој држави;

Формирања стратегијских алијанси. Током преговора о формирању заједничких улагања или других облика стратегијских алијанси, вредновање доприноса који се односе на знање сваког од партнера је кључна ставка. Ти доприноси одређују удео имовине партнера, лиценцне износе и остале дажбине;

² Contractor, J., F., (2001), Valuation on Intangible Assets in Global Operations, Greenwood Publishing Group, Inc, стр. 4

Управљања истраживањем и развојем. Процена вредности будућег знања које ће бити генерисано улагањем у истраживање и развој је кључно питање приликом избора једног од неколико пројеката намењених за ове сврхе;

Процена доприноса сваког партнера у заједничким пројектима из ове области је још једна круцијална област вредновања;

Колатерално финансирање. Како нематеријална имовина има доминантни удео у укупној имовини савременог предузећа, она такође постаје примарна залога на коју кредитори рачунају при одобравању позајмица. Адекватно процењена вредност залогне основа је обезбеђења повраћаја пласмана.

Поред ових разлога, адекватна процена вредности нематеријалне имовине унапредиће екстерно извештавање, чиме ће се: омогућити „затварање” гапа између тржишне и књиговодствене вредности предузећа; обезбедити информације о реалној вредности предузећа; смањити информациону асиметрију; повећати могућности за привлачење додатног капитала; побољшати репутацију предузећа и сл.

Процењивање вредности нематеријалне имовине проистиче и из управљачких потреба унутар предузећа. Познато је да се пословање предузећа одувек ослањало, поред материјалне и на нематеријалну имовину предузећа, а да су пословне перформансе предузећа у великој мери условљене начином управљања његовим ресурсима. Управљање нематеријалном имовином захтева више пажње и претпоставља другачији приступ у односу на управљање другим ресурсима.

Адекватно вредновање нематеријалне имовине, свакако, олакшава процес њеног управљања јер обезбеђује повратну информацију менаџменту за преузимање одговарајућих акција, унапређења постојећих и дефинисања нових стратегија развоја и унапређења пословања у целини. Разлози вредновања нематеријалне имовине са аспекта самог предузећа могу се приказати на следећи начин:³

вредновање може помоћи предузећу на адекватан начин да формулише пословну стратегију. Тачније, идентификовањем нематеријалних ресурса, утврђивањем њихове вредности могуће је обезбедити њихов даљи развој, што свакако, доприноси конкурентској предности предузећа;

вредновање нематеријалне имовине, применом новоразвијених метода, доводи до развоја кључних индикатора перформанси који ће омогућити остваривање постављене-стратегije;

³ Holmen, J., (2005), Intellectual Capital Reporting, Management Accounting Quarterly, Vol 6, No 4, стр.2

коришћење нефинансијских мера нематеријалне имовине може допринети успостављање адекватног система подстицаја и компензација запослених.

Оно што је на крају важно напоменути јесте, да са становишта самог предузећа, циљ вредновања нематеријалне имовине јесте у сагледавању ефективности и ефикасности предузећа да употребом те имовине креира додатну вредност и привлачи вредне и потребне ресурсе (финансијски капитал, профитабилне потрошаче, компетентне запослене и сл).

2. Специфичност вредновања нематеријалне имовине предузећа

Вредновање нематеријалне имовине нарочито је спорно питање у оквиру **разматрања проблематике нематеријалне имовине**. Постоји више тешкоћа које се јављају приликом утврђивања вредности нечега што је неопипљиво, што је смештено у људском мозгу, базама података, процесима, менаџмент култури и сл. Ове тешкоће се не јављају приликом вредновања, рецимо, некретнина, постројења, опреме и сл. због чега методологију вредновања нематеријалне имовине карактерише контраверзност. Занимљиво посматрање овог проблема дали су аутори Reilly и Schweih⁴ постављајући питање да ли је вредновање нематеријалне имовине наука или вештина.

Говорећи о вредновању нематеријалне имовине као науке, не мислимо на науку попут хемије или физике већ на науке као што су математика и економија које се базирају на постојању логичких веза, прецизно утврђеног поретка, конзистентности и опште прихваћених аналитичких протокола.

Са друге стране, неки аналитичари сматрају да је вредновање нематеријалне имовине искључиво вештина из разлога што адекватно вредновање нематеријалне имовине захтева, знање, проицљивост, умешност и искуство процењивача.

Посматрање претходно постављеног проблема упућује на закључак да вредновање нематеријалне имовине укључује елементе и науке и вештине.

Међутим, дубље посматрање и разумевање проблема вредновања нематеријалне имовине захтева сагледавање њене природе и уочавање разлика у односу на материјалну имовину предузећа.

Често се, приликом ближег одређења нематеријалне имовине полази од става да је нематеријална имовина она која није материјална, опипљива. При томе, материјалном имовином подразумевамо средства која имају физичку супстанцу, као што су новац, опрема, некретнине, земљиште и сл. и која се користе у пословању предузећа и нису намењена продаји. Веома

⁴ Reilly, F., R., Schweih, P., R., (1999), Valuing Intangible Assets, McGraw- Hill, стр. 26

често, материјална средства се називају чврстим средствима предузећа. Као таква, материјална имовина предузећа поседује следеће карактеристике, које никако не могу бити приписане нематеријалној имовини:

- материјална имовина има физичку супстанцу и трајну форму и
- материјалну имовину могуће је перципирати чулима вида и додира.

Такође, употреба физичке имовине ограничена је у смислу да њено упошљавање у конкретном послу онемогућава њену употребу на другом. Дакле, физичка имовина је оскудна што није случај са нематеријалном имовином тј. имовином заснованој на знању. Она је склона симултаној употреби на више задатака.

Кратак преглед кључних разлика између материјалне и нематеријалне имовине може се приказати на следећи начин (табела бр.1).

Табела бр. 1. Материјална наспрот нематеријалној имовини⁵

Карактеристике / Имовина	Материјална	Нематеријална
Функционалност	намена за једену употребу искључује друге	Може се симултано развити, примена за различите употребе
Приноси на инвестиције	генерално ограничени	генерално растући
Искључивост	ексклузивни примацац економских користи је власник	профитирати од њене употребе могу и остали, искључивост је отежана
Тржишта	постоје активна тржишта, релативно је једноставно утврдити тржишну вредност	активно тржиште или не постоји или је плитко, тешко је утврдити тржишну вредност нејвосмислено
Вредности	тржишна фер вредност је добра мера за вредност у употреби власника	тржишна фер вредност се најчешће разликује од вредности коју јој приписује власник

Лев⁶наводи два кључна аспекта у којима се материјална и нематеријална имовина разликују, а која имају утицаја на потпуно другачији начин њиховог, вредновања.

Први аспект огледа се у делимичној искључивости нематеријалне имовине. Наиме, власници чврсте имовине предузећа у потпуности уживају користи од њиховог поседовања и коришћења. Са друге стране власници, рецимо, патената, марке или обучених радника заштиту њихових користи могу обезбедити у ограниченом временском раздобљу. Тако, патент има ограничени век при чему нису ретки случајеви његове злоупотребе од стране

⁵ Sullivan, H., P., (2002), Reporting on Intangible Assets, LES, стр. 79

⁶ Lev, B., (2005), Intangible Assets: Concepts and Measurements, Encyclopedia of Social Measurement, Vol. 2. Стр 301

конкурената знатно пре истека тог рока. Вредност марке је променљива због постојања окрутне конкуренције у многим секторима и честе промене преференција потрошача. Квалификовани запослени напуштају предузећа односећи са собом све инвестиције у њихово знање, усавршавање и обуку. Имајући то у виду, може се извести закључак да поседовање нематеријалне имовине носи знатно већи ризик дисперзије вредности предузећа, а са друге стране знатно отежава њихово вредновање. Веома често, рачуновође као разлог непризнавања и неприказивања појединих категорија нематеријалне имовине у биланс стања наводе немогућност потпуне контроле над користима ових средстава.

Још једна разлика између материјалне и нематеријалне имовине предузећа односи се на карактеристике њиховог трговања. Тачније, док се физичком и финансијском имовином предузећа тргује на конкурентном тржишту, активно и транспарентно тржиште за многе делове нематеријалне имовине не постоји. Иако су лиценцирање, продаја патената, а повремено и марке, широко заступљене трансакције, те трансакције не карактерише транспарентност - детаљи посла обично нису јавно обелодањени, Из тих разлога, вредновање нематеријалне имовине знатно је отежано јер су технике вредновања обично базирани на упоредивим вредностима (ценама) сличних средстава којима се тргује на тржишту. Многе рачуновође управо ове разлоге наводе за објашњење дисквалификације неких делова нематеријалне имовине из биланса стања.

Када се говори о тешкоћама вредновања нематеријалне имовине, онда се најчешће имају у виду следеће: комплексност нематеријалне имовине (чак и у оквиру исте категорије, као што је, рецимо, патент: постоји недовољна хомогеност, било у погледу природе и сврхе патента, било у погледу специфичних околности процењивања); избор исправне методологије (избор зависи од природе нематеријалне имовине и у великој мери од расположивих употребљивих информација које се тичу те имовине); добијање погодних компаративних информација (постоји оскудица јавно доступних информација о трансакцијама са предметом нематеријалне имовине); невољност признавања многих власника нематеријалне имовине да она има лимитирану вредност уколико нема основе за комерцијалну примену; често је тешко за кориснике утврђене вредности нематеријалне имовине да разумеју да је процена вредности примењива на одређени датум и за одређену употребу.

3. Методе вредновања нематеријалне имовине

Видели смо да, вредновање нематеријалне имовине предузећа претпоставља постојање одређених потешкоћа. У рачуноводственој пракси

развијене су бројне методе, међутим, многи аутори критикују садашњу рачуноводствену праксу и приступе вредновања наглашавајући неповезаност између књиговодствене и тржишне вредности предузећа. Постојећи пракса разликује две целине вредновања нематеријалне имовине предузећа, и то:

- појединачне приступе и
- агрегатне приступе.

3.1. Појединачни приступи вредновања нематеријалне имовине предузећа

Појединачни приступи користе се за вредновање имовине предузећа, била она материјална или нематеријална. С обзиром да су иманентни вредновању и материјалне имовине, јасно је да о директном, појединачном вредновању може бити речи само за интелектуалну својину, док на другој страни вредност нематеријалне имовине у целини, по правилу, може бити исказана само агрегатно, на нивоу целог предузећа.

Када говоримо о појединачним приступима онда имамо у виду: трошковни, тржишни и приносни приступ. Сви приступи вредновања нематеријалне имовине заснивају се на широком спектру микроекономских принципа и имају јединствени циљ: постизање разумног показатеља дефинисане вредности нематеријалне имовине. Међутим, нису сва три приступа подједнако примењива за вредновање појединих елемената нематеријалне имовине. Из тих разлога, избор метода и процедуре вредновања појединих елемената нематеријалне имовине одређен је:⁷

- јединственим, специфичним карактеристикама елемента нематеријалне имовине,
- квалитетом и квантитетом доступних података,
- сврхом и циљем вредновања и анализе и
- искуством и способношћу процењивања аналитичара.

При томе, у пракси се често дешава да се вредновање нематеријалне имовине остварује истовременом применом више приступа чиме се обезбеђују међусобно подржавајући докази за адекватно утврђивање вредности. С тим у вези може се рећи да ова три приступа нису међусобно искључива јер из другачијих перспектива гледају на одређени предмет и осликавају га у више димензија.

⁷ Reilly, F., Valuation of Commercial Intangible Assets for Ad Valorem Tax Purposes, Journal of Property Tax Purposes, Journal of Property Tax Assessment & Administration, Vol. 6, Issue 1, стр. 15

3.1.1. Трошковни приступ вредновања нематеријалне имовине

Трошковни приступ настоји да мери будуће економске користи квантификавањем износа новчаних средстава који би био неопходан да се надомести будући потенцијал пружања услуга конкретне нематеријалне имовине. Претпоставка на којој се овај приступ заснива јесте да је трошак куповине или развоја нематеријалне имовине пропорционална економској вредности услуге коју ће та имовина пружити током свог века, односно да те користи не могу значајно превазилазити трошкове развоја. Дакле, агрегирањем трошкова укључених у развој нематеријалне имовине обезбеђује се детерминисање њене вредности.

Трошковни приступ базиран је на следећим економским принципима:⁸
заменељивости - утврђује да разуман купац неће за нематеријалну имовину платити више него што је трошак развоја имовине идентичне пожељности и корисности;

понуде и потражње - промене на страни понуде и потражње различитих добара продукују повећавање или смањивање трошкова;

спољних чинилаца - добици и губици услед екстерних фактора могу доприносити вредности нематеријалне имовине. Екстерни узроци могу нову нематеријалну имовину учинити мање или више вредном него што је њен оригинални трошак;

функционалне застарелости - редукција вредности нематеријалне имовине услед немогућности извршавања функције или стварања користи за коју је оригинално намењена;

технолошке застарелости - односи се на смањење вредности нематеријалне имовине услед напретка технологије која конкретну имовину не чини идеалном заменом. Технолошка застарелост се јавља када, побољшањима дизајна, техничко-технолошких решења, нова нематеријална имовина бива вреднована као продуктивнија него имовина која је предмет вредновања;

економске застарелости - као специфична форма екстерне застарелости, економска застарелост рефлектује редукцију у вредности предметне нематеријалне имовине због екстерних узрока који нису под конторлом власника нематеријалне имовине.

Полазна тачка у вредновању нематеријалне имовине применом трошковног приступа јесте утврђивање трошкова обезбеђења сличне или идентичне нематеријалне имовине која ће продуковати исте користи њеном власнику. Полазећи од тога, у оквиру трошковног приступа разликујемо два

⁸ Mard, J., M., Rigby, S., J., (2000), Intellectual Property Valuation, The Financial Valuation Group, стр. 9

одвојена метода: трошкове поновне производње и трошкове замене. Разлике између ових метода су мале али ипак веома значајне. Те разлике могу се увидети из дефиниција ових трошкова.

Трошкови поновне производње претпостављају укупне трошкове, исказане по текућим ценама, неопходне за креирање потпуно исте нематеријалне имовине. При томе, развој и креирање такве имовине захтева примену потпуно истих стандарда, вештине и умешности, материјала, дизајна и сл. коришћених у развоју и креирању оригиналне нематеријалне имовине.

Трошкови замене обухватају укупне трошкове, исказане по текућим ценама, неопходне за креирање нематеријалне имовине са еквивалентном функционалношћу или корисношћу иманентне оригиналној нематеријалној имовини. При томе, функционалност је технички концепт који представља способност предметне нематеријалне имовине да извршава задатак због кога је креирана, док је корисност економски концепт који се односи на способност предметне нематеријалне имовине да обезбеди еквивалентан износ задовољења било којепотребе. При томе, замењена нематеријална имовина резултат је примене модерних метода, поштовања важећих стандарда и високог квалитета рада.

Важан захтев у примени оба метода јесте да детерминисање трошкова не треба да се ослања на историјске трошкове који су заиста настали у вези са предметном нематеријалном имовином. Уместо тога, потребне трошкове поновне производње или замене треба утврдити на дан вредновања, из разлога што су, рецимо, неки релевантни чиниоци развоја имовине били обавезни само у одређеном моменту, док данас то нису; или, пошто је, у међувремену, метод развоја обезбедио знатно скраћено време постизања одређених остварења. Табела бр.2⁹ илуструје колико се историјски трошкови могу разликовати од трошкова поновне производње или замене.

Табела бр. 2 Историјски насупрот текућим трошковима

	Историјски трошкови (дин)	Текући трошкови (дин)
Трошкови развоја	100.000	0
Трошкови истраживања	100.000	500.000
Развој технологије	1.000.000	100.000
Законске таксе	50.000	200.000
Друго	100.000	700.000
УКУПНО	1.350.000	1.500.000

9 Прилагођено према: Anson, W., (2007), The Intangible Assets Handbook- Maximizing Value from Intangible Assets, ABA Section of Business Law, стр. 67

Дакле, из претходне табеле можемо увидети да је за поновну производњу или замену нематеријалне имовине која је оригинално коштала 1.350.000 динара, данас потребно уложити 1.500.000 динара.

Поред захтева посматрања актуелних трошкова, веома важно питање приликом примене трошковног приступа јесте и питање врсте трошкова које треба укључити у анализу. Наиме, у процес вредновања није потребно укључити све трошкове који су се појавили у моменту иницијалног креирања нематеријалне имовине, већ само оне који ће се неизбежно јавити приликом њене поновне производње или замене. Те трошкове углавном чине, поред директних и индиректни трошкови, затим профит проналазача(на инвестиране директне и индиректне трошкове) и опортунитетни трошкови.¹⁰

Директни трошкови укључују трошкове материјала, рада и друге опште трошкове, док индиректним трошковима можемо сматрати трошкове инжењеринга и дизајнирања и сл. Међутим, поред ових веома је важно, као компоненту трошкова, сагледати и профит проналазача. Тачније, приликом креирања нематеријалне имовине проналазач очекује надокнаду свих трошкова материјала, рада и општих трошкова повезаних са развојним процесом. Поред тога, он додатно очекује и принос на све уложене ресурсе. Профит проналазача може бити процењен применом различитих приступа, као што је, рецимо, утврђивањем процентуалног приноса на инвестиран материјал, рад и др. Опортунитетни трошкови претпостављају износ економске користи коју истраживач жели да оствари како би био мотивисан да започне развојни процес. Свакако, он очекује да преузет ризик започињања новог развојног процеса компензује релативно ниским ризиком коришћења технологије најновије генерација, компјутерских софтвера и сл.

Такође битна претпоставка трошковног приступа јесте и та да, било да се користе трошкови поновне производње, било трошкови замене, неопходно је извршити прилагођавање ових трошкова губицима у вредности који потичу од:

- физичке застарелости,
- функционалне застарелости,
- технолошке застарелости и
- економске застарелости.

При томе, можемо разликовати надокнадиву мањкавост нематеријалне имовине која се јавља када очекиване економске користи, од побољшања или модификације нематеријалне имовине, превазилазе текуће трошкове материјала, рада и времена потребног за ту промену; и ненадокнадиву

¹⁰ Reilly, F., Valuation of Commercial Intangible Assets for Ad Valorem Tax Purposes, Journal of Property Tax Assessment & Administration, Vol. 6, Issue 1, стр 18

мањкавост нематеријалне имовине када је текући трошак везан за побољшање или модификацију имовине виши од очекиване будуће економске користи тог побољшања.

Формула за квантификовање трошка замене нематеријалне имовине била би:

Трошак поновне производње - надокнадива функционална и технолошка застарелост = трошак замене

Даље, вредност нематеријалне имовине може се утврдити на следећи начин:

Трошак замене - економска застарелост - ненадокнадива функционална и технолошка застарелост - вредност нематеријалне имовине

Недостаци овако конципираног трошковног приступа су:¹¹

трошковни приступ не обједињује непосредно информацију о износу економских користи које се могу приписати нематеријалној имовини. Ове користи су у функцији тражње за производима и услугама и профита који се могу остварити,

информација о тренду будућих економских користи такође недостаје у анализи. Нематеријална имовина која остварује економске користи са растућом стопом може бити значајно вреднија него конкурентска са опадајућим трендом. На тренд утичу социјални ставови, демографски и конкурентски фактори а трошковни приступ не може сагледати њихов утицај на вредност,

период у коме ће се економске користи уживати је следећи елемент који се директно не разматра а има значајан утицај на вредност. Не само значајан, већ суштинска компонента закључка процене лежи у преосталом економском веку интелектуалне својине,

ризик прилива будућих економских користи се такође узима директно у разматрање, а тамо где висок ниво ризика доводи реализацију очекивања прекулативном, нижа вредност је неминовност,

прилагођавања неопходна да рефлектују застарелост морају се одвојено калкулисати и често су непријатна за квантификацију.

Са друге стране, сматра се да је трошковни приступ најкориснији у условима када не постоји економска активност коју треба ревидирати, као што је рана фаза примене технологије и када још увек не доноси приход.

11 Russell, P., (1998), Pricing intangible assets: Methods of valuation of intellectual property, Seminario Sobre Valorization De La Propiedad Intelectual, стр 29, чланак доступан на: http://www.wipo.int/export/sites/www/sme/en/documents/valuationdocs/vpi_lim_98_2.pdf

На крају је важно напоменути да трошак није синоним вредности мада они нису супротни и међусобно искључиви појмови. Напротив, на дан аквизиције, куповине неког добра, трошак и вредност су суштински идентични, барем у навећем броју трансакција. Трошак није значајан зато што репрезентује плаћени износ већ зато што он апроксимира фер вредност на дан аквизиције. Након дана аквизиције вредност је искључиво детерминисана очекиваним користима које ће стечена имовина продуковати у будућности.

3.1.2. Тржишни приступ вредновања нематеријалне имовине

Приликом вредновања нематеријалне имовине, аналитичари обично настоје да примењују тржишни приступ. Ово из разлога што је тржиште, као економска средина, на којем се обавља велики број трансакција између независних страна, често најбољи индикатор вредности. Тачније, тржишни приступ вредновање имовине остварује применом актуелних вредности по којима су трећа лица закључила трансакције. Овај приступ је најбољи у условима када постоји:

- активно тржиште упоредиве имовине,
- прошле трансакције упоредиве имовине,
- приступ информацијама о ценама по којима је долазило до размене и
- вољност независних страна да изврше трансакцију.

Међутим, када је у питању нематеријална имовина, често је тешко применити овај приступ услед оскудности информација о трансакцијама сличне имовине код трећих лица. Размена нематеријалне имовине на тржишту, типично, није самостална трансакција већ део купопродаје целог предузећа или дела предузећа. Цена плаћена за предузеће укључује адекватан износ за обртни капитал, фиксну имовину, обучену радну снагу, изграђену репутацију, листе купаца и друге различите типове нематеријалне имовине. Поред тога, чак и када се нематеријална имовина продаје засебно, цена се ретко објављује широј јавности. Такође, трговање нематеријалном имовином не обавља се довољно често да би се могла обезбедити тржишно базирана компарација вредности. Исто, дефиниција различитих елемената нематеријалне имовине поприлично је јединствена због чега је отежано успостављање упоредивих ситуација.

Поред овога, комплексност нематеријалне имовине даље усложњава примену тржишног приступа у њеном вредновању. Наиме, порег горе четири поменута захтева, веома је важно узети у обзир и следеће чиниоце:¹²

- индустрију (делатност),
- профитабилност,
- тржишно учешће,
- појаву нових технологија,
- баријере уласка на тржиште,
- потенцијал раста,
- легалну заштити и
- преостали економски век.

Само вредновање нематеријалне имовине применом тржишног приступа представља веома комплексан и ригорозан поступак. Сама процедура овог приступа састоји се из неколико корака:¹³

Истражити одговарајуће тржиште размене које ће обезбедити информације о размени нематеријалне имовине. Тачније, изабрати тржиште које ће обезбедити информације о нематеријалној имовини са којом је неопходно вршити компарацију а која по карактеристикама, употреби, индустрији којој припада, начину примене, преосталом економском веку и сл. одговара предметној нематеријалној имовини предузећа;

Верификовати добијене информације у смислу провере да ли су чињенично тачне и да ли су посматране трансакције обављене између вољног и независног купца и вољног и независног продавца. Уколико то није случај, онда је веома често неопходно прилагођавање добијених информација. Реализација процеса верификације веома често захтева додатне информације о текућим третману нематеријалне имовине (трговању, лиценцирасу и сл.) на посматраном тржингу.

Изабрати релевантну категорију компарације, као што је рецимо, приход, динар по јединици¹⁴ и сл., а затим извршити упоредну анализу по свакој од изабраних категорија.

Упоредити услове трансакција нематеријалне имовине које су се одиграле на тржишту са предметном нематеријалном имовином предузећа,

12 Russell, P., (1998), Pricing intangible assets: Methods of valuation of intellectual property, Seminario Sobre Valorization De La Propiedad Intelectual, стр 29, чланак доступан на: http://www.wipo.int/export/sites/www/sme/en/documents/valuationdocs/vpi_lim_98_2.pdf

13 Reilly, F., Valuation of Commercial Intangible Assets for Ad Valorem Tax Purposes, Journal of Property Tax Assessment & Administration, Vol. 6, Issue 1, стр. 16

14 Када се каже „динар по јединици“ – јединица се може односити на: корисника, нацрт, локацију и сл.

применом одређених елемената компарације, а затим прилагодити цене сваке трансакције са предметном нематеријалном имовином. Ако такво прилагођавање не може бити извршено, такве трансакције треба изузети из разматрања приликом вредновања.

5. Ускладити различите вредности индикатора добијених анализом одређених трансакција и свести их на: јединствену вредност или опсег вредности. При томе, у неким случајевима опсег вредности може дати информације које доприносе извођењу бољих закључака по питању вредности нематеријалне имовине предузећа.

Предност тржишног приступа вредновања нематеријалне имовине огледа се у томе што, вредност нематеријалне имовине утврђена на овај начин веома лако може бити ревидирана у било ком будућем тренутку након евентуално потребних прилагођавања.

3.1.3. Приносни приступ

Приносни приступ вредновања нематеријалне имовине базира на принципу антиципирања, односно, предвиђања. Наиме, према овом приступу вредност нематеријалне имовине претпоставља садашњу вредност будућих економских користи које ће бити остварене њеним поседовањем и употребом. Тачније, вољни купац антиципира будуће економске користи које ће обезбедити предметна нематеријална имовина; затим те користи своди на садашњу вредност применом одговарајуће дисконтне стопе која рефлектује ризике повезане са реализацијом очекиваних користи.

Приносни приступ је најчешће коришћен из разлога што су информације неопходне за детерминисање вредности релативно прецизне и лако доступне. Тачније, потребни параметри су следећи:

- токови будућих економских користи,
- број година у којима ће се користи остваривати и
- ризик повезан са генерисањем будућих економских користи.

Полазећи од тога, основна формула приносног приступа је следећа:

$$V = \sum_{t=1}^n \frac{Rt}{(1+i)^t}$$

Где је:

V - вредност нематеријалне имовине која се процењује,

Rt - принос на нематеријалну имовину,

t - одређена година у будућности,

n - период у коме ће се приноси остваривати,
 i - дисконтна стопа

Пројектовање будућих економских користи укључује сагледавање очекиваних користи од поседовања и употребе нематеријалне имовине. При томе, постоје бројне мере будућих економских користи које могу бити релевантне за вредновање нематеријалне имовине, односно, различите мере могу бити адекватни индикатори вредности. Неке од њих су:¹⁵

- бруто или нето добит,
- нето пословна добит,
- нето добит пре пореза,
- нето добит након пореза,
- новчани ток из пословања,
- нето новчани ток и др.

Без обзира која је мера економске користи изабрана, веома је важно да дисконтна стопа буде конзистента изабраној мери. При томе, важно је имати у виду да је дисконтна стопа условљена великим бројем фактора, односно да укључује различите облике ризика, као што су: ризик куповне моћи, каматни ризик, пословни ризик и тржишни ризик.

Чак и у случајевима када се очекиване економске користи од инвестиције могу детерминисати са апсолутном сигурношћу, ризик који се односи на смањење куповне моћи још увек постоји. Из тих разлога, инвестиционо планирање неизоставно мора укључити и елемент инфлације у захтеваној стопи приноса, како би се инвестиција оградилa од инфлаторног удара. Међутим, таква предвиђања ослањају се на просечни ниво инфлације за последњих неколико година, а ризик настанка високе инфлације која би инвестиције неизоставно гурала у губитке стално је присутан. Такође, калкулисање високе стопе инфлације, у циљу повећања сигурности инвестиције, може као последицу имати одустајање од добрих инвестиционих пројеката или потцењивања вредности имовине која је предмет анализе.

Један од елемената ризика јесте и каматни ризик. Наиме, предузећа имају могућност инвестирања у корпоративне обвезнице, благајничке записе, некретнине и сл. Свакако, пројекти инвестирања у нематеријалну имовину морају бити упоређени са овим алтернативама улагања. Уколико се у будућности очекују виши приноси од ових видова инвестирања, са мањим ризиком, вредност нематеријалне имовине је смањена, и обрнуто.

15 Reilly, F., Valuation of Commercial Intangible Assets for Ad Valorem Tax Purposes, Journal of Property Tax Assessment & Administration, Vol. 6, Issue 1, стр. 21

Пословни ризик је специфичан ризик иманентан самом предузећу, односно, нематеријалној имовини која је предмет анализе. Овај ризик укључује способност предузећа да сачува своју нематеријалну имовину. Овде се у првом реду мисли на одбрану од конкуренције, која би својим ресурсима могла значајно да смањи преостале економске користи које би предузеће могло да оствари употребом своје имовине.

Посебно важан елемент ризика јесте тржипши, односно, системски ризик на који предузеће не може утицати, који је иманентан сваком тржишту и који је условљен факторима који детерминишу економски и финансијски систем. Резултат је деловања бројних фактора као што су инфлација, порески систем и сл.

Утврђивање захтеване стопе приноса подразумева да се, поред елемената ризика, сагледају и компоненте ове стопе. Три примарне компоненте које интегрише захтевана стопа приноса јесу:¹⁶

стопа ослобођена ризика - базична вредност новца под претпоставком да нема ризика неизвршења новчаних обавеза принципала и да су очекиване зараде гарантоване. Државне обвезнице по правилу, једине испуњавају наведене услове, тако да се каматна стопа на дугорочне државне хартије од вредности узима као репер стопе ослобођене ризика.

очекивана стопа инфлације - с обзиром да инвеститоре занима реална, а не номинална стопа приноса, један део захтеване стопе приноса мора укључивати износ довољан да елиминише ефекте инфлације и

премија ризика - презентује компензацију за могућност да стварни приноси одступе од очекиваних приноса. Тачније, премија за ризик представља додатни принос (преко приноса на улагање у неризичну имовину) које инвеститор очекује да оствари пропорционално ризику који сноси улагањем у ризичну имовину.

3.2. Агрегатни приступ вредновања нематеријалне имовине

Вредновање нематеријалне имовине данас је тема опширних дебата у стручним круговима. Многи аутори указују да појединачни приступи вредновања нису примерени многим елементима нематеријалне имовине, због чега су развијене бројне агрегатне методе за вредновање нематеријалне имовине предузећа у целини. Међу најзначајнијим и прихваћенијим методама сматрају се:

¹⁶ Russell, P., (1998), Pricing intangible assets: Methods of valuation of intellectual property, Seminario Sobre Valorization De La Propiedad Intelectual, стр. 56, чланак доступан на: http://www.wipo.int/export/sites/www/sme/en/documents/valuationdocs/vpi_lim_98_2.pdf

- однос тржишне и књиговодствене вредности,
- Тобинов рацио и
- Барух Лев методологија.

Ове методе базирају на информацијама из ревидираних финансијских извештаја предузећа и независне су од саме дефиниције нематеријалне имовине предузећа. Разлике међу њима огледају се у циљевима, карактеристикама, систему индикатора и сл.

3.2.1. Однос тржишне и књиговодствене вредности предузећа

Једна од најпознатијих метода вредновања нематеријалне имовине предузећа јесте израчунавање односа између тржишне и књиговодствене вредности предузећа. Тачније, вредност нематеријалне имовине добија се као разлика између тржишне и књиговодствене вредности предузећа, јер се претпоставља да та разлика не може бити ничим другим објашњена него нематеријалном имовином предузећа. Традиционални рачуноводствени систем мери нето имовину која се може идентификовати коришћењем комбинације метода заснованим на трошковима као што су-историјски трошкови, садашња вредност, трошкови замене и сл.¹⁷ Са друге стране, тржиште вреднује нето средства на холистички начин, сагледавајући их као средства и обавезе, укључујући истовремено и оне које могу бити идентификоване и оне које не могу у оквиру традиционалног система рачуноводства. При томе, поузданост и корисност овог показатеља може знатно да се побољшава конвертовањем у рацио.

Утврђање вредности нематеријалне имовине применом ове методе подразумева праћење следећих корака:¹⁸

Утврђивање књиговодствене вредности нето имовине предузећа. Књиговодствена вредност нето имовине предузећа појављује се у билансу стања и једнака је разлици између укупне активе и укупних обавеза предузећа. Уколико у билансу стања постоје и одређене позиције нематеријалне имовине (оне које могу бити идентификоване, као рецимо, патент или гудвил) тај износ се такође одузима. Може се рећи да књиговодствена вредност нето имовине предузећа указује колико предузеће вреди у моменту када би престало са пословањем и када би целокупну имовину требало продати;

Детерминисање тржишне вредности предузећа. Тржишна вредност предузећа претпоставља укупну вредност акција предузећа. Тачније,

¹⁷ Abeysekera, I., (2003), Intellectual accounting scorecard- Measuring and reporting intellectual capital, The Journal of American Academy of Business, No 3, стр. 425

¹⁸ <http://www.ehow.com/how/2085149/calculate-booktomarket-stock-market.html>

утврђивање ове категорије може се извршити без потешкоћа - укупан број акција предузећа помножи се са текућом тржишном ценом по акцији. Имајући ове податке у виду вредност нематеријалне имовине може се добити на следећи начин:

Вред. немат. имов. — тржишна вредност предузећа - књиговодствена вредност материјалне имовине

Одавде следи да је вредност нематеријалне имовине резидуал тржишне вредности предузећа након одузимања вредности нето физичке имовине.

Утврђивање односа тржишне и књиговодствене вредности. Након утврђивања тржишне и књиговодствене вредности предузећа, израчунавање односа између њих врло је једноставно:

$$\text{Market to book ratio} = \frac{\text{Тржишна вредност предузећа}}{\text{Књиговодствена вредност предузећа}}$$

Уколико је вредност рачуна већи од 1 значи да предузеће поседује нематеријалну имовину која није презетнована у финансијским извештајима. Са друге стране, уколико је вредност рачуна мањи од 1 може се десити да предузеће и даље има нематеријалну имовину која може бити прикривена нематеријалним обавезама.

Метод односа тржишне и књиговодствене вредности предузећа веома је једноставан, међутим, могу му се приписати одређене мањкавости у вредновању и интерпретацији. Најочигледнији недостатак јесте да се нематеријална имовина не вреднује појединачно, а процењена вредност флукутира са ценама акција предузећа. Такође, књиговодствена вредност предузећа условљена је, између осталог, и применом националних и међународних рачуноводствених стандарда, који рецимо за основна средства дају основни и алтернативни поступак процењивања њихове вредности. Дакле, историјски трошак, накнадне ревалоризације и амортизационе стопе могу значајно утицати на промене у књиговодственим вредностима.

Такође, поставља се питање да ли тржиште вредновањем предузећа изнад његове књиговодствене вредности доноси суд о вредности нематеријалне имовине и њеном потенцијалу да производи користи за акционаре у будућности. Пад тржишне вредности предузећа не мора да подразумева истовремено и пад вредности нематеријалне имовине предузећа.

Из тих разлога, сматра се да се корисност ове методе своди на могућност компарације са конкуренцијом или тржишним просеком индустрије у којој предузећа послује.

3.2.2. *Тобинов Q рацио*

Често коришћена мера вредности нематеријалне имовине на нивоу целог предузећа јесте Тобинов q рацио. Ову методу развио је амерички економиста James Tobin, добитник Нобелове награде у области анализе финансијских тржишта. Тачније, ова метода представља добар показатељ за поређење нематеријалне имовине између предузећа, иако је иницијално намењена за предвиђање инвестиција. Ову методу Tobin је развио како би сагледао који то фактори утичу на доношење инвестиционих одлука искључујући макроекономске факторе, као што је каматна стопа.

Тобинов q рацио веома је сличан односу тржишне и књиговодствене вредности предузећа, с тим што у калкулацији Тобин користи трошкове замене материјалне имовине предузећа, пре него њихову књиговодствену вредност. Дакле, овај показатељ рачуна се применом следеће формуле:

$$q = \frac{\text{Тржишна вредност предузећа}}{\text{Трошкови замене материјалне имовине}}$$

Тржишна вредност је највероватнија цена коју би одређено средство постигло на конкурентном, отвореном тржишту при условима неопходним за фер продају. Трошкови замене су трошкови поновног стварања користи остварене при употреби одређеног средства.¹⁹

Позитивна вредност q рациа може се приписати вредности нематеријалне имовине која није обухваћена традиционалним рачуноводственим системом. При томе, што је рацио већи, то предузеће презентује јаче приносе на инвестиције. Тачније, уколико су трошкови замене средстава предузећа нижи од тржишне вредности, тј. уколико је q већи од 1 предузећа ће инвестирати у сличну имовину чија је вредност већа од од трошкова њене замене. Са друге стране, уколико су трошкови замене виши од тржишне вредности, односно уколико је q мањи од 1 имовина компаније вреди мање

¹⁹ Andriessen, D., (2004), *Marking Sense of Intellectual Capital, Designing a Method for the Valuation of Intangibles*, Elsevier Butterworth-Heinemann, стр. 358

него што је трошак замене њене имовине, и вероватно да предузеће неће улагати у имовину такве врсте.

3.2.3. *Baruch Lev metodologija*

Једну од метода вредновања нематеријалне имовине предузећа развио је међународно признати професор рачуноводства Baruch Lev, по коме је ова метода и добила назив. Наиме, Лев наводи да је „вредновати нематеријалну имовину предузећа веома тешко, међутим, то никако не значи да се корисницима не могу обезбедити информације које ће указивати на њену вредност”.²⁰

Левов приступ базира се и ослања на оно пгто економисти називају „производна функција”, где се економска перформанса генерише физичком, финансијском и нематеријалном имовином предузећа. Одатле следи да је:

Економска перформанса = α (физичка им.) + β (финансијска им.) + δ (нематер. им.)

При томе, α , β и δ репрезентују допринос одговарајуће имовине економској перформанси предузећа.

Специфичност Левове методологије огледа се у самом дефинисању економске перформансе предузећа. Наиме, Левуказује да перформанса није одређена само прошлим приносима, већ укључује и будуће, очекиване приносе - потенцијал раста.

Имајући ово у виду, утврђивање вредности нематеријалне имовине подразумева, у првом реду, сагледавање узрочно последичне везе три групе инпута на укупну перформансу предузећа.

Вредност физичке и финансијске имовине предузећа добија се из биланса стања предузећа и пратећих напомена. Утврђивање вредности трећег, у савременим условима кључног, носиоца перформансе предузећа - нематеријалне имовине подразумева решавање једначине производне функције са једном непознатом (нематеријална имовина). Сама процедура утврђивања вредности нематеријалне имовине подразумева, у првом реду, процењивање економске перформансе предузећа као збира прошлих и будућих приноса (нормализовани приноси). До пропглих приноса долази се анализом просечних пословних приноса, најчешће за период 3 до 5 година док се утврђивање будућих приноса базира на различитим опсервацијама и односи се на неколико будућих очекиваних периодичних резултата.

²⁰ Bernhut, S., (2001), *Measuring the Value of Intellectual Property-An Interview with Baruch Lev*, IVEY Business Journal, стр. 20

Након тога, утврђују се нормализоване стопе приноса на физичку и финансијску имовину предузећа тј. α и β коефицијенти. До њих се долази реализацијом различитих економског анализа и студија (рецимо, анализе одређених тржишта од стране консултантских кућа и сл.). Када се умножак коефицијената (α и β) и вредности физичке и финансијске имовине предузећа одузме од прорачунате економске перформансе добијена разлика претпоставља допринос нематеријалне имовине укупној перформанси. Даље, капитализацијом неопипљивом имовином креиране зараде добија се процењена вредност нематеријалне имовине.

Овако постављена методологија, базирана на приносном приступу, инститира на сагледавању будућности и представља моћан алат у рукама проценитеља. Међутим, праћена је одређеним проблемима који се, у првом реду, односе на утврђивање објективних показатеља који служе као инпут у матрицу. Такође, Лев целокупну физичку имовину, укључујући и стална и обртна средства посматра као јединствену целину, игноришући њихову различиту пропорцију ангажовања, као и чињеницу да је захтевани принос на инвестиције у фиксну имовину знатно виши од захтеваног приноса у обртну. Идентичан проблем јавља се и код финансијске имовине која се састоји од дугорочних и краткорочних финансијских пласмана.

Поред овога, као значајне недостатке Baruch Lev методологије Kumar²¹ наводи да оно што се вреднује мора бити повезано са чиниоцима вредности које је могуће идентификовати, авредност као целину треба посматрати као суму вредности њених чиниоца. Зато је неприхватљиво примењивање вредновања остатка, без провере утицаја који остатак има на суму осталих чинилаца вредности. Стога, овакав начин вредновања треба да буде онај који вреднује нематеријалну имовину вредновањем њених чиниоца, односно делова, а не онај којим се вреднује резидуална вредност агрегата.

Даље, финансијска и физичка имовина нису два независна фактора производње. Финансијска средства се користе за финансирање куповине физичких. Стопа повраћаја на физичка средства генерише профите од којих се исплаћују дивиденде. Нерасподењена добит и дивиденде одређују цене акција, а цене акција и дивиденде детерминишу повраћаје на уложена финансијска средства. Стопа повраћаја на физички капитал укључује повраћај на финансијски. Отуд, потребна је пажњива анализа да претпостављена стопа повраћаја на физички и финансијски капитал заједно не превазиђе повраћаје на ове две врсте имовине посматране засебно. Ако испадне тако, онда вредност нематеријалне имовине добијене као остатак потцењује приходе од нематеријалне имовине.

21 Kumar, K., (2005), Disclosure Norms for Intangible assets: Suggestions for Improving the Valuation of Intangibles, IIMB Management Review, стр. 73

ЗАКЉУЧЦИ

Најчешћи облици нематеријане имовине су знање и техничка открића, дизајни и примена нових процеса или састава, лиценце, интелектуално власништво, тржишно знање и заштитни знакови. Ти облици нематеријалне имовине у пракси су познати као: рачунарски програми, патенти, ауторска права, филмови, пописи купаца, заложна права, рибарске дозволе, франшизе, однос с купцима и добављачима, тржишни удео и маркетиншка права.

Постоји велики број разлога због којих се приступа вредновању нематеријалне имовине предузећа. Често постоји јасна комерцијална потреба настала из захтева повезаних са трансакцијом која укључује нематеријалну имовину. У другим случајевима може постојати потреба придржавања одредбама рачуноводствених стандарда или пореског законодавства. Листа разлога вредновања нематеријалне имовине може се додатно проширивати узимајући у обзир различите пословне околности.

Процењивање вредности нематеријалне имовине проистиче и из управљачких потреба унутар предузећа. Адекватно вредновање нематеријалне имовине, свакако, олакшава процес њеног управљања јер обезбеђује повратну информацију менаџменту за преузимање одговарајућих акција, унапређења постојећих и дефинисања нових стратегија развоја и унапређења пословања у целини.

Постоји више тешкоћа које се јављају приликом утврђивања вредности нечега што је неопипљиво, што је смештено у људском мозгу, базама података, процесима, менаџмент култури и сл. Ове тешкоће се не јављају приликом вредновања, рецимо, некретнина, постројења, опреме и сл. због чега методологију вредновања нематеријалне имовине карактерише контраверзност.

Постојећи пракса разликује две целине вредновања нематеријалне имовине предузећа, и то: појединачне приступе и агрегатне приступе.

Непотпуне информације о нематеријалној имовини имају далекосежне негативне последице, како за само предузеће тако и за све његове стејхолдере. Из тих разлога, унапређење извештавања у смислу мерења и обелодањивања нематеријалне имовине, у првом реду интерно генерисане, представља значајан изазов за рачуновође данашњице.

Marina Stefanović, MSc (Economics)

Director of Finance, Globaling Niš

Incorporeal Property of a Business Company

Summary

In today's world, there is hardly a single company or some other business entity which does not have some kind of incorporeal (immaterial) property, which is used in their daily business activities and operations. For numerous organizations, knowledge is becoming the most significant source of social and economic development, as well as the most powerful weapon in the ever-lasting battle for competitive advantage. The need to estimate the value of a company's immaterial property stems from the needs of the company management. The adequate evaluation of immaterial property facilitates the management process in terms of providing feedback information to the company management to take appropriate action, to improve the existing and develop new business strategies, and to promote the business operations at large. Accordingly, the immaterial property has the central position today in considering the company long-term development strategy based on the allocation of deficient resources.

Key words: *incorporeal (immaterial) property, evaluation methods, market value, accounting value.*

***Приказ књиге: Слободан Милетић, Сретен Југовић,
Право унутрашњих послова, Криминалистичко-
полицијска академија, Београд, 2009, 352 странице.***

Књига „Право унутрашњих послова“, настало из пера Слободана Милетића и Сретена Југовића, једно је од малобројних високошколских уџбеничких дела у српској правној књижевности у области полицијског права. Премда је угледала светлост дана као уџбеник намењен студентима Криминалистичко-полицијске академије, у појединим сегментима књига надилази постављени оквир, постајући штиво од значаја примењивачу права, правотворцу и посленицима правне науке.

Стварајући уџбенички систем полицијског права, писци ове књиге на известан начин попуњавају празнину у српској правној књижевности. Наиме, релативно је мали број дела на српском правном подручју која на целовит начин обликују и заокружују систем полицијског права. Разлог томе, пре других, треба тражити у чињеници да полицијско право не постоји као посебан предмет у наставним програмима Правних факултета, што се не може сматрати природним стањем ствари. У одорама „болоњског наставног процеса“, наставни програми Правних факултета данас доживљају незабележено увећавање своје садржине, које је све наглашеније постаје противно природи ствари. Тако се интегрални делови обавезних предмета често проглашавају посебним (изборним) предметима, а предмети попут полицијског права, као дела посебног управног права, који су израсли у засебне научне целине, услед таквог високошколског замешетелства бивају изостављени из наставног програма. Такав неприродни ток ствари треба зауставити, а ми верујемо да ће књига којој посвећујемо ове редове допринети афирмацији полицијског права у смислу његовога увођења у наставне програме Правних факултета.¹

Прихватајући класичну систематику управног права (организација, делатност и контрола), аутори су богату грађу права унутрашњих послова систематизовали у 15 поглавља, с тим да су правни режими опште полиције и тзв. политичке полиције (служби безбедности) одвојено анализовани у свим поглављима књиге.

У уводном делу (стр. 15-29) размотрене су основне теоријске поставке, а наиме појам безбедности и појам полиције². У оквир првога поглавља – „Општа

¹ На Правном факултету Универзитета у Нишу, полицијско право изучава се у оквиру предмета Посебно управно право с међународним управним правом.

² Аутори дају следећу дефиницију безбедности: „Безбедност дефинишемо као правно уређиваним и обезбеђиваним друштвеним односима успостављено, одржавано и унапређивано стање у држави које омогућава ефективну заштићеност државе и грађана који у њој живе

питања права унутрашњих послова⁴, аутори смештају следеће подцелине: предмет права унутрашњих послова, његово појмовно одређивање у правно-техничком и правно-научном смислу, затим однос са другим гранама права, те методи и извори права унутрашњих послова (стр. 31-58). Обрада основног појмовног апарата није смештена искључиво под окриље важећег права и домаће правне доктрине, већ аутори на многим местима читаоца упућују на ставове упоредно-правне доктрине, нарочито немачке и француске правне књижевности, што свакако треба истаћи као квалитет овога дела.

Особености полиције и служби безбедности, као дела државне управе, њихове функције и однос са другим субјектима анализирани су у оквиру другог и трећег поглавља ове књиге (стр. 59-100). Четвртим поглављем скицирани су организациони облици полиције и служби безбедности (стр. 101-118), док је пето посвећено припадницима полиције и служби безбедности (стр. 119-134). На овоме месту, осим категорија припадника полиције, размотрени су и радни односи у полицији, дисциплинска одговорност припадника полиције, њихово стручно особљавање и усавршавање, те службена обележја и пензијско и инвалидско осигурање.

Централни део уџбеника (поглавља 6.-13. стр. 135-310) аутори посвећују делатности полиције и служби безбедности. Аутори најпре предочавају принципе и циљеве делатности полиције и служби безбедности, чему следи узорна егзегеза овлашћења полиције и служби безбедности, као и послова полиције. У оквиру послова полиције учињена је експликација појединих послова полиције, који по суду аутора имају посебан значај. Тако је у десетом поглављу елабориран правни режим послова полиције који се односе на контролу оружја, муниције, експлозивних и других опасних материја (стр. 261-282), једанаестим поглављем анализирани су послови заштите и спасавања (стр. 283-292), док у дванаестом (стр. 293-308) аутори обрађују посебне управне ситуације (држављанство, пребивалиште и боравиште, јединствени матични број грађана, личну карту и путне исправе). Послови служби безбедности скицирани су у тринеаестом поглављу (стр. 309-310).

Последње (четрнаесто) поглавље књиге третира питања контроле полиције и служби безбедности. Осим тога, уџбеник садржи изузетно систематичан

од свих (спољашњих и унутрашњих) противправних аката (активности) којима се угрожава уставни поредак, сувереност, независност и територијална целокупност државе, рад државних органа, обављање привредних и друштвених делатности и остваривање слобода, права и дужности човека и грађанина“ (стр. 19). Сматрајући да дефинисање полиције мора представљати апстрактно одређење њене организације и функције утемељено на важећем праву, писци полицију дефинишу као организациону целину у државној управи, у чијем су делокругу одређени послови који се односе на безбедност државе и њених грађана и чија је организација, делатност и контрола, због њихових особености подвргнута и допунском („посебном“) правном режиму у односу на правни режим („општи“) који важи за друге органе државне управе (стр. 23).

приказ формалних извора права унутрашњих послова, а утисак педантности и систематичности појачава регистар појмова и списак књижевности.

Према нашем суду, уџбеник који је пред нама, настао као резултат веома систематичног и продубљеног правно-догматског сагледавања материје права унутрашњих послова, по својој целовитости, систематичности и квалитету, научно и стручно надгорњује постојећа дела полицијског права уџбеничког формата у српској правној књижевности. Аутори су у уџбенику обрадили сва најважнија питања организације, делатности и контроле полиције, која су, по признању самих аутора, анализована с тачке гледишта националних и међународних стандарда који се односе на полицију, а када је за објашњење појединих института то било умесно, предочена су и упоредноправна решења.

Уџбеник је писан изузетно лепим правним (српским) језиком, а како је у нас свеprisутно опадање квалитета правне технике и правног језика, препоручљиво би било да ова књига буде у рукама српском правотворцу у будућим номотехничким остварењима права унутрашњих послова. С тим у вези, узорна је и егезега правног режима организације, делатности и контроле полиције писаца овога уџбеника. У редовима посвећеним анализи важећег права провејава очигледно огромно искуство писаца у правничкој и полицијској пракси, што је определило употпуњавање експликације важећег права одговарајућим примерима из управне, односно управно-судске праксе. Имајући то у виду, уверени смо да ће уџбеник бити од велике користи правницима практичарима, а несумњиво и правотворцу, па га с тога са задовољством препоручујемо правничкој јавности.

Весна Данковић,
Библиотека Правног факултета у Нишу

НОВА, ИЗМЕЊЕНА И ДОПУЊЕНА БИБЛИОГРАФИЈА МОНОГРАФСКИХ И СЕРИЈСКИХ ПУБЛИКАЦИЈА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У НИШУ (1960-)¹

МОНОГРАФСКЕ ПУБЛИКАЦИЈЕ

1. *ДЕСЕТ ГОДИНА РАДА ПРАВНО-ЕКОНОМСКОГ ФАКУЛТЕТА У НИШУ : 1960-1970*, Ниш, Правно-економски факултет, 1970, стр. 167, уредник: *Данило Ж. Марковић*
COBISS.SR-ID=200454919
2. *Кулић, Димитрије, НОВИ УСТАВ СФРЈ : /коментар/*, Ниш, Правни факултет, 1974, стр. 350
COBISS.SR-ID=1024449185
3. *Крстић, Божидар, СХИЗОФРЕНИЈА И УБИСТВА*, Ниш, Институт за правна и друштвена истраживања Правног факултета, 1978, стр. 117
COBISS.SR-ID=50413831
4. *20 ГОДИНА РАДА : ПРАВНИ ФАКУЛТЕТ У НИШУ : 1960-1980*, Ниш, Универзитет у Нишу, 1981, стр. 171, уредник: *Љубиша Јовановић*
COBISS.SR-ID=49901319
5. *Кулић, Димитрије, УСТАВНИ АМАНДМАНИ 1981 : КОМЕНТАР*, Ниш, Институт за правна и друштвена истраживања Правног факултета, 1982, стр. 124
6. *Матејић, Миодраг, Јовановић, Миодраг, ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКИ ПОЛОЖАЈ ДРУШТВЕНИХ ДЕЛАТНОСТИ У РЕГИОНУ НИШ : НАУЧНО-ИСТРАЖИВАЧКА СТУДИЈА*, Ниш, Институт за правна и друштвена истраживања Правног факултета, 1983, стр. 7, 304, 147
COBISS.SR-ID=1024395937
7. *Кулић, Димитрије, ОМБУДСМАН И ДРУШТВЕНИ ПРАВОБРАНИЛАЦ САМОУПРАВЉАЊА*, Ниш, Институт за правна и друштвена истраживања Правног факултета, 1985, стр. 291
COBISS.SR-ID=16324871
8. *Кулић, Димитрије, УСТАВНА ЗАШТИТА РАДНИКА : СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА РЕГИОН НИШ : СТУДИЈА*, Ниш, Институт за правна и друштвена истраживања Правног факултета, 1985, стр. 322
9. *ПРАВНИ ФАКУЛТЕТ, УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ : 25 ГОДИНА РАДА И РАЗВОЈА*, Ниш, Правни факултет, 1985, стр. 66, уредник: *Љубиша Соколовић*
COBISS.SR-ID=50261767
10. *Рочкомановић, Милорад, ЈАВНИ ПОРЕДАК У МЕЂУНАРОДНОМ ПРИВАТНОМ ПРАВУ*, Ниш, Институт за правна и друштвена истраживања Правног факултета, 1988, стр. 125
COBISS.SR-ID=9161740
11. *Стојановић, Драган М., ОСНОВНА ПРАВА ЧОВЕКА - ЉУДСКА ПРАВА И СЛОБОДЕ У УСТАВИМА ЕВРОПСКИХ ДРЖАВА*, Ниш, Институт за правна и друштвена истраживања Правног факултета, 1989, стр. 222
COBISS.SR-ID=6832642
12. *Симић, Миролуб Д., БИБЛИОГРАФИЈА ЂОРЂА ТАСИЋА*, Ниш, Институт за правна и друштвена истраживања Правног факултета, 1990, стр. 120
COBISS.SR-ID=220217863

¹ Библиографске јединице поређане су хронолошки, а у оквиру сваке године дат је азбучни редослед аутора или наслова публикација где нема аутора.

13. *Живковић, Мирко, ПОВЕРАВАЊЕ ДЕЦЕ НА ЧУВАЊЕ И ВАСПИТАЊЕ У МЕЂУНАРОДНОМ ПРИВАТНОМ ПРАВУ*, Ниш, Институт за правна и друштвена истраживања Правног факултета, 1991, стр. XV, 288
COBISS.SR-ID=7278095
14. **35 ГОДИНА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У НИШУ : 1960-1995**, Ниш, Правни факултет, 1995, стр. 155, уредник: *Гордана Станковић*
COBISS.SR-ID=43281164
15. *Ђурић, Александар, ЗАЈЕДНИЦА НЕЗАВИСНИХ ДРЖАВА (ЗНД) : НАСТАНАК И ОРГАНИЗАЦИЈА, ПРИВРЕДНО-ПРАВНИ ОДНОСИ, РЕШАВАЊЕ СПОРОВА*, Ниш, Институт за правна и друштвена истраживања Правног факултета, 1998, стр. 318
COBISS.SR-ID=152896007
16. *Митровић, Љубиша, ДРУШТВЕНЕ ПРОМЕНЕ И АКТЕРИ*, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 1999, стр. 340
COBISS.SR-ID=150830855
17. *Стојановић, Драган М., ПРАВНИ ПОЛОЖАЈ ПОСЛАНИКА : НА ПРИМЕРИМА ФРАНЦУСКЕ, АУСТРИЈЕ, НЕМАЧКЕ И ЈУГОСЛАВИЈЕ*, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 1999, стр. 346
COBISS.SR-ID=149117191
18. *Лазић, Мирослав, ЛИЧНЕ СЛУЖБЕНОСТИ*, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2000, стр. 214
COBISS.SR-ID=167104519
19. *Милановић, Тихомир, Ж., ПРАВО У СУДСКОЈ ПРАКСИ*, Ниш, Центар за публикације Правног факултета, 2001, стр. 143
COBISS.SR-ID=182588935
20. *Ђурић, Александар, Цветковић, Предраг, МЕЂУНАРОДНО ТРГОВИНСКО ПРАВО : СТРУЧНИ ЕСЕЈИ*, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2001, стр. 484
COBISS.SR-ID=167628295
21. *Јовановић, Мила, КОМЕНТАР СТАРОГ РИМСКОГ IUS CIVILE, Књ. 1, LEGES REGIAE*, Ниш, Центар за публикације Правног факултета, 2002, стр. 223
COBISS.SR-ID=182619399
22. *Ђорђевић, Мирослав, ОСЛОБОДИЛАЧКИ РАТ СРПСКИХ УСТАНИКА : 1804-1806*, фототипско изд. из 1967., Београд, Војноиздавачки завод, Ниш, Центар за публикације Правног факултета, 2004, стр. 447
COBISS.SR-ID=114240524
23. *Ђурић, Војислав, Ранђеловић, Небојша, Илић, Горан, СРПСКО ДРЖАВНО ТУЖИЛАШТВО : 1804-2004*, 1. изд., Ниш, Центар за публикације Правног факултета, 2004, стр. 131
COBISS.SR-ID=116991756
24. *Живковић, Мирко, ЕВОЛУЦИЈА ИДЕЈА О РЕШАВАЊУ СУКОБА ЗАКОНА*, Ниш, Центар за публикације Правног факултета, 2004, стр. 84
COBISS.SR-ID=114725644
25. *Николић, Драган, ВУКОВА ДЕЛА КАО ИЗВОР ЗА ИСТОРИЈУ ОБНАВЉАЊА СРПСКЕ ДРЖАВЕ*, Ниш, Центар за публикације Правног факултета, 2004, стр. 75
COBISS.SR-ID=113705228
26. *Анђелковић, Милева, Јовачевић, Драган, ИЗБЕГАВАЊЕ ПЛАЋАЊА ПОРЕЗА : ФИСКАЛНИ И КРИВИЧНО-ПРАВНИ АСПЕКТ*, публикација је резултат рада на пројекту "Право на приступ правосудју - инструменти за имплементацију европских стандарда у правни систем Републике Србије", Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2006, стр. 247
COBISS.SR-ID=136564236

27. *Пејић, Ирена, ПАРЛАМЕНТАРНО ПРАВО : ФРАНЦУСКИ, НЕМАЧКИ, БРИТАНСКИ, СРПСКИ И ПРИМЕР ЕВРОПСКОГ ПАРЛАМЕНТА*, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2006, стр. VIII, 340
COBISS.SR-ID=128218892
28. *Голубовић, Срђан, ЕВРОПСКА МОНЕТАРНА УНИЈА : ИНСТИТУЦИОНАЛНИ АСПЕКТИ*, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2007, стр. 191
COBISS.SR-ID=139246604
29. *Јовановић, Мила, КОМЕНТАР СТАРОГ РИМСКОГ IUS CIVILE, Књ. 2, ЗАКОН XII ТАБЛИЦА*, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2007, стр. 451
COBISS.SR-ID=142134284
30. *Јовашевић, Драган, НУЖНА ОДБРАНА И КРАЈЊА НУЖДА*, публикација је резултат рада на пројекту "Право на приступ правосуђу - инструменти за имплементацију европских стандарда у правни систем Републике Србије", Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2007, стр. 264
COBISS.SR-ID=145444108
31. *Кнежевић, Саиша С., КРИВИЧНИ ПОСТУПАК ПРЕМА МАЛОЛЕТНИЦИМА*, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2007, стр. 97
COBISS.SR-ID=140149516
32. *Кнежевић, Саиша С., ЗАШТИТА ЉУДСКИХ ПРАВА ОКРИВЉЕНОГ У КРИВИЧНОМ ПОСТУПКУ*, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2007, стр. 239
COBISS.SR-ID=139431436
33. *Константиновић-Вилић, Слободанка, Костић, Миомира, Миладиновић, Душица, ПРАВО НА ПРАВНУ ПОМОЋ И КВАЛИТЕТ ПРАВНЕ ПОМОЋИ ПРУЖЕНЕ ГРАЂАНИМА У КРИВИЧНОМ ПОСТУПКУ И ПОСТУПКУ ИЗДРЖАВАЊА КАЗНЕ*, публикација је објављена у оквиру пројекта "Право на приступ правосуђу - инструменти за имплементацију европских стандарда у правни систем Републике Србије", Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2007, стр. 189
COBISS.SR-ID=142136844
34. *ПОВЕРЕЊЕ ГРАЂАНА/ГРАЂАНКИ ГРАДА НИША У ИНСТИТУЦИЈУ СУДСТВА*, Ниш, Правни факултет у Нишу, Филозофски факултет у Нишу, 2008, стр. 98
COBISS.SR-ID=149815820
35. *Јовашевић, Драган, КРИВИЧНОПРАВНА ЗАШТИТА ИСПРАВА*, публикација је резултат рада на пројекту "Право на приступ правосуђу - инструменти за имплементацију европских стандарда у правни систем Републике Србије", Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2009, стр. 239
COBISS.SR-ID=167333644
36. *Јовашевић, Драган, СИСТЕМ ЕКОЛОШКИХ ДЕЛИКАТА : ЕКОЛОШКО КАЗНЕНО ПРАВО*, публикација је резултат рада на пројекту "Право на приступ правосуђу - инструменти за имплементацију европских стандарда у правни систем Републике Србије", Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2009, стр. 369
COBISS.SR-ID=170062092
37. *Петровић, Александар, МЕЂУНАРОДНИ СТАНДАРДИ РАДА*, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2009, стр. 404
COBISS.SR-ID=172225804
38. *Ранђеловић, Небојша, Тодоровић-Крстић, Миљана, ОДАБРАНИ ИЗВОРИ ИЗ ДРЖАВНО-ПРАВНЕ ИСТОРИЈЕ ЈУЖНОСЛОВЕНСКИХ НАРОДА*, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2009, стр. 405
COBISS.SR-ID=167867148

39. *Стојановић, Наташа*, **НАСЛЕДНИЧКА ЗАЈЕДНИЦА**, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2009, стр. 223
COBISS.SR-ID=169422348
40. *Тредвел, Џејмс*, **ПРИРУЧНИК ЗА КРИМИНОЛОГИЈУ - ВЕШТИНЕ УЧЕЊА**, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2009, стр. 49
COBISS.SR-ID=157565452
41. **ЗАКОНСКИ ТЕКСТОВИ СТАРОГ И СРЕДЊЕГ ВЕКА**, 2. изд., Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2010, стр. 147, приредили: *Драган Николић, Александар Ђорђевић*
COBISS.SR-ID=178154252
42. *Јовашевић, Драган*, **МЕЂУНАРОДНА КРИВИЧНА ДЕЛА : ОДГОВОРНОСТ И КАЖЊИВОСТ**, публикација је резултат рада на пројекту "Право на приступ правосуђу - инструменти за имплементацију европских стандарда у правни систем Републике Србије", Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2010, стр. 300
COBISS.SR-ID=173679884
43. *Јовашевић, Драган*, **ПОЛОЖАЈ МАЛОЛЕТНИКА У КРИВИЧНОМ ПРАВУ**, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2010, стр. 222
COBISS.SR-ID=176794380
44. *Кнежевић, Саиша С.*, **МАЛОЛЕТНИЧКО КРИВИЧНО ПРАВО : МАТЕРИЈАЛНО, ПРОЦЕСНО И ИЗВРШНО**, публикација је резултат рада на пројекту "Право на приступ правосуђу - инструменти за имплементацију европских стандарда у правни систем Републике Србије", Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2010, стр. 345
COBISS.SR-ID=175453964
45. *Костић, Миомира*, **ВИКТИМИТЕТ СТАРИХ ЉУДИ**, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, Београд, Социјална мисао, 2010, стр. 247
COBISS.SR-ID=174367244
46. **50 ГОДИНА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У НИШУ : 1960-2000**, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2010, стр. 95, уредници: *Слободанка Константиновић-Вилић, Драган Николић*
COBISS.SR-ID=175634700
47. *Поповић, Ива, Војиновић, Милица, Марковић, Љубица, Барун, Иван*, **ИСТРАЖИВАЧКИ ПРОЈЕКАТ ПРУЖАЊЕ БЕСПЛАТНЕ ПРАВНЕ ПОМОЋИ**, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2010, стр. 68
COBISS.SR-ID=175047180
48. *Цветковић, Предраг*, **УВОД У ПРАВО СВЕТСКЕ ТРГОВИНСКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ**, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2010, стр. [14], 291
COBISS.SR-ID=176286732
49. *Димитријевић, Предраг, Вучетић, Дејан*, **СИСТЕМ ЛОКАЛНЕ САМОУПРАВЕ (МОНОГРАФИЈА) : (НОРМА И ПРОЦЕС)**, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2011, стр. 296, 34
COBISS.SR-ID=183639564
50. *Димитријевић, Предраг, Вучковић, Јелена*, **ОСНОВИ МЕДИЈСКОГ ПРАВА (МОНОГРАФИЈА)**, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2011, стр. 109, 22
COBISS.SR-ID=18480972
51. **ЗАКОНСКИ ТЕКСТОВИ СТАРОГ И СРЕДЊЕГ ВЕКА**, 3. поновљено изд., Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2011, стр. 147, приредили: *Драган Николић, Александар Ђорђевић*
COBISS.SR-ID=186655244
52. *Јанићијевић, Дејан*, **АРБИТРАЖА**, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2011, стр. 225
COBISS.SR-ID=186679052

53. *Константинови-Вилић, Слободанка, Костић, Миомира, СИСТЕМ ИЗВРШЕЊА КРИВИЧНИХ САНКЦИЈА И ПЕНАЛНИ ТРЕТМАН*, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2011, стр. 212
COBISS.SR-ID=183006988
54. *Обрадовић, Горан, ПРИМЕНА МЕЂУНАРОДНИХ СТАНДАРДА РАДА*, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2011, стр. 168
COBISS.SR-ID=183737868
55. *Пејић, Ирена, ПАРЛАМЕНТАРНА ВЛАДА : ОСЦИЛАЦИЈЕ У РАВНОТЕЖИ*, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2011, стр. 202
COBISS.SR-ID=183002124
56. *Петровић, Милан, ИНДУСТРИЈСКО СУСЕДСТВО И ОДГОВОРНОСТ ЗА ШТЕТУ (МОНОГРАФИЈА)*, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2011, стр. 239
COBISS.SR-ID=184390156
57. *Спасић, Ж. Видоје, АУТОРСКА ДЕЛА У ДИГИТАЛНОМ ОКРУЖЕЊУ*, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2011, стр. 295
COBISS.SR-ID=184088844

УЏБЕНИЦИ

58. *Крстић, Божидар, СУДСКА ПСИХИЈАТРИЈА*, 2. прерађено и допуњено изд. Ниш, Правни факултет, 1977, стр. 150
COBISS.SR-ID=512360368
59. *Петровић, Јован, ПОЛИТИЧКА ЕКОНОМИЈА : ОПШТИ ПОЈМОВИ, КАТЕГОРИЈЕ И ЗАКОНИ : КАПИТАЛИЗАМ*, 6. изд., Ниш, Правни факултет, 1987, стр. XII, 400
COBISS.SR-ID=31060999
60. *Рочкомановић, Милорад, МЕЂУНАРОДНО ПРИВАТНО ПРАВО*, Ниш, Правни факултет, 1988, стр. 303
COBISS.SR-ID=71716108
61. *Горчић, Јован, ФИНАНСИЈЕ : УВОД У ФИНАНСИЈЕ И ОСНОВЕ НАУКЕ О ФИНАНСИЈАМА И ФИНАНСИЈСКОГ ПРАВА, Књ. 1*, Ниш, Правни факултет, 1988, стр. 274
COBISS.SR-ID=1024336801
62. *Горчић, Јован, ФИНАНСИЈЕ : УВОД У ФИНАНСИЈЕ И ОСНОВЕ НАУКЕ О ФИНАНСИЈАМА И ФИНАНСИЈСКОГ ПРАВА, Књ. 1*, Ниш, Правни факултет, Бор, Штампa, радио и филм, 1990, стр. 274
COBISS.SR-ID=512405167
63. *Живковић, Мирко, ФРАНЦУСКИ ЗА СТУДЕНТЕ ПРАВА*, Ниш, Институт за правна и друштвена истраживања Правног факултета, 1993, стр. 249
COBISS.SR-ID=512016304
64. *Ковачевић-Куитримовић, Радмила, ГРАЂАНСКО ПРАВО : ОПШТИ ДЕО*, 3. изд., Ниш, Институт за правна и друштвена истраживања Правног факултета, 1997, стр. X, 306
COBISS.SR-ID=1024031905
65. *Ђорђевић, Владислав, Ђ., НАСЛЕДНО ПРАВО*, Ниш, Институт за правна и друштвена истраживања Правног факултета, 1997, стр. 420
COBISS.SR-ID=60240652
66. *Николић, Драган, ФРАГМЕНТИ ПРАВНЕ ИСТОРИЈЕ*, 2. измењено и допуњено изд., Ниш, Институт за правна и друштвена истраживања Правног факултета, 1997, стр. 321, LXV
COBISS.SR-ID=128187399
67. *Станковић, Гордана, ГРАЂАНСКО ПРОЦЕСНО ПРАВО*, 4. измењено и допуњено изд., Ниш, Правни факултет, 1998, стр. 680
COBISS.SR-ID=138701831

68. *Божјић, Милорад, ЕКОНОМСКА ПОЛИТИКА*, 2. изд., Ниш, Институт за правна и друштвена истраживања Правног факултета, 1998, стр. VIII, 479
COBISS.SR-ID=135555591
69. *Анђелковић, Милева, ПОРЕСКО ПРАВО : ТЕОРИЈСКИ АСПЕКТИ И ПОРЕСКЕ РЕФОРМЕ*, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 1999, стр. 333
COBISS.SR-ID=155222535
70. *Димитријевић, Момчило, Симић, Миролуб Д., УВОД У ПРАВО*, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 1999, стр. IX, 394
COBISS.SR-ID=145803015
71. *Борђевић, Мирослав, Стојичић, Слободанка, НАЦИОНАЛНА ИСТОРИЈА ДРЖАВЕ И ПРАВА*, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 1999, стр. III, 247
COBISS.SR-ID=150832391
72. *Митровић, Љубиша Р., ОПШТА СОЦИОЛОГИЈА : ПРЕДМЕТ, МЕТОД И ТЕОРИЈЕ*, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 1999, стр. VII, 296
COBISS.SR-ID=155725063
73. *Стојановић, Драган М., УСТАВНО ПРАВО, Књ. 1*, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 1999, стр. 270
COBISS.SR-ID=149921543
74. *Јовановић, Љубиша, КРИВИЧНО ПРАВО : ОПШТИ ДЕО*, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2000, стр. VI, 576
COBISS.SR-ID=164888071
75. *Јовановић, Љубиша, Ђурђић, Војислав, Јовашевић, Драган, КРИВИЧНО ПРАВО : ПОСЕБНИ ДЕО*, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2000, стр. IX, 587
COBISS.SR-ID=175370247
76. *Миленовић, Дара, ПОСЛОВНО ПРАВО*, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2001, стр. 606
COBISS.SR-ID=93790220
77. *Константиновић-Вилић, Слободанка, Ристановић, Весна, КРИМИНОЛОГИЈА*, 2. изд., Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2003, стр. 416
COBISS.SR-ID=105494796
78. *Миладиновић, Зоран, ПРАКТИКУМ ЗА ПРАВО ИНДУСТРИЈСКЕ СВОЈИНЕ И АУТОРСКО ПРАВО*, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2003, стр. 483
COBISS.SR-ID=105085708
79. *Стојановић, Наташа, ПРАКТИКУМ ЗА НАСЛЕДНО ПРАВО : (помоћни уџбеник)*, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2004, стр. 372
COBISS.SR-ID=113703948
80. *Ђуровић, Радован, Ђирић, Александар, МЕЂУНАРОДНО ТРГОВИНСКО ПРАВО : ОПШТИ ДЕО*, 1. изд., Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2005, стр. XV, 298
COBISS.SR-ID=121564940
81. *Ђирић, Александар, Ђуровић, Радован, МЕЂУНАРОДНО ТРГОВИНСКО ПРАВО : ПОСЕБНИ ДЕО*, 1. изд., Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2005, стр. XX, 400
COBISS.SR-ID=122343180
82. *Божјић, Милорад, ЕКОНОМСКА ПОЛИТИКА*, 4. изд., Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2006, стр. 416
COBISS.SR-ID=130521356
83. *Ђурђић, Војислав, КРИВИЧНИ ПОСТУПАК СРБИЈЕ*, 1. изд., Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2006, стр. VIII, 208
COBISS.SR-ID=130455564

84. *Стевановић, Чedomир, Ђурђић, Војислав, КРИВИЧНО ПРОЦЕСНО ПРАВО : ОПШТИ ДЕО, 2. изд.,* Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2006, стр. VIII, 390
COBISS.SR-ID=137055244
85. *Ђурђић, Војислав, КРИВИЧНО ПРОЦЕСНО ПРАВО : ПОСЕБНИ ДЕО,* Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2006, стр. 289
COBISS.SR-ID=136830476
86. *Ланковец, Ивица, Миладиновић, Зоран, ПРАВО ОСИГУРАЊА,* Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2006, стр. IX, 467
COBISS.SR-ID=131629324
87. *Миленовић, Дара, СУБЈЕКТИ ПРИВРЕДНОГ ПРАВА, 3. допуњено и измењено изд.,* Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2006, стр. 545
COBISS.SR-ID=129398796
88. *Петровић, Милан, НАУКА О УПРАВЉАЊУ КАО ПРЕТПОСТАВКА УПРАВНЕ ПОЛИТИКЕ : (ОПШТИ ДЕО),* Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2006, стр. 400
COBISS.SR-ID=129616140
89. *Миладиновић, Зоран, ПРАВО ИНДУСТРИЈСКЕ СВОЈИНЕ,* Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2007, стр. 445
COBISS.SR-ID=145636364
90. *Димитријевић, Предраг, УПРАВНО ПРАВО, Књ. 1, ОПШТИ ДЕО,* Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2008, стр. 311
COBISS.SR-ID=146103564
91. *Димитријевић, Предраг, УПРАВНО ПРАВО, Књ. 2, ОПШТИ ДЕО,* Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2008, стр. 315
COBISS.SR-ID=148994316
92. *Стојановић, Наташа, ПРАКТИКУМ ЗА НАСЛЕДНО ПРАВО : (помоћни уџбеник), 2. измењено и допуњено изд.,* Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2008., стр. 347
COBISS.SR-ID=147059468
93. *Анђелковић, Милева, ЈАВНЕ ФИНАНСИЈЕ И ФИНАНСИЈСКО ПРАВО, 1. изд.,* Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2009, стр. 387
COBISS.SR-ID=168105228
94. *Анђелковић, Милева, Димитријевић, Марина, ПОРЕСКО ПРАВО СРБИЈЕ,* Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2009, стр. 395
COBISS.SR-ID=170060300
95. *Миленовић, Дара, ПОСЛОВНО ПРАВО,* фототипско изд., Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2009, стр. 659
COBISS.SR-ID=157522188
96. *Изњатовић, Гордана, LEGAL ENGLISH FILES, 1, INTERMEDIATE COURSEBOOK, 1. изд.,* Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2009, стр. X, 209
COBISS.SR-ID=155192332
97. *Божич, Милорад, ЕКОНОМСКА ПОЛИТИКА, 5. измењено изд.,* Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2009, стр. 362
COBISS.SR-ID=171120140
98. *Анђелковић, Милева, БУЏЕТСКО ПРАВО,* Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2010, стр. 247
COBISS.SR-ID=175055372
99. *Голубовић, Срђан, ОСНОВИ ПОСЛОВНИХ И БАНКАРСКИХ ФИНАНСИЈА,* Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2010, стр. 267
COBISS.SR-ID=174133516

100. *Ђирић, Александар Љ.*, **МЕЂУНАРОДНО ТРГОВИНСКО ПРАВО : ОПШТИ ДЕО**, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2010, стр. XVIII, 572
COBISS.SR-ID=174535692
101. *Станковић, Гордана*, **ГРАЂАНСКО ПРОЦЕСНО ПРАВО, Св. 1, ПАРНИЧНО ПРОЦЕСНО ПРАВО**, 8. допуњено и измењено изд., Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2010, стр. 601
COBISS.SR-ID=174989324
102. *Димитријевић, Предраг*, **ПРАВО ИНФОРМАЦИОНЕ ТЕХНОЛОГИЈЕ = INTERNET LAW**, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2011, стр. 327
COBISS.SR-ID=180529420
103. *Димитријевић, Предраг, Вучетић, Декан*, **ПРАКТИКУМ ЗА УПРАВНО ПРАВО**, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2011, стр. 108
COBISS.SR-ID=181048588
104. *Ђурђић, Војислав*, **КРИВИЧНО ПРОЦЕСНО ПРАВО : ПОСЕБНИ ДЕО**, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2011, стр. 405
COBISS.SR-ID=187838732
105. *Икњатовић, Гордана*, **LEGAL ENGLISH FILES, 2, INTERMEDIATE TO UPPER-INTERMEDIATE**, 1. изд., Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2011, стр. X, 212
COBISS.SR-ID=188375564
106. *Јовашијевић, Драган*, **МАЛОЛЕТНИЧКО КРИВИЧНО ПРАВО**, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2011, стр. 225
COBISS.SR-ID=187837964
107. *Јовашијевић, Драган*, **МЕЂУНАРОДНО КРИВИЧНО ПРАВО**, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2011, стр. 279
COBISS.SR-ID=187840268
108. *Константиновић-Вилић, Слободанка, Костић, Миомира*, **ПЕНОЛОГИЈА**, 2. измењено и допуњено изд., Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2011, стр. 343
COBISS.SR-ID=187366412
109. *Миленовић, Дара*, **ПОСЛОВНО ПРАВО**, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2011, стр. 730
COBISS.SR-ID=187366924
110. *Николић, Драган*, **ИСТОРИЈА ПРАВА : СТАРИ И СРЕДЊИ ВЕК**, 3. поновљено изд., Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2011, стр. 410
COBISS.SR-ID=185529100
111. *Николић, Љубица*, **ОСНОВИ ЕКОНОМИЈЕ**, 2. измењено и допуњено изд., Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2011, стр. 428
COBISS.SR-ID=185504524
112. *Пејић, Ирена*, **ПАРЛАМЕНТАРНО ПРАВО**, Правни факултет, Центар за публикације, 2011, стр. 373
COBISS.SR-ID=183005196
113. *Петровић, Милан*, **НАУКА О УПРАВЉАЊУ КАО ПРЕТПОСТАВКА УПРАВНЕ ПОЛИТИКЕ : (ОПШТИ ДЕО)**, 2. исправљено изд., Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2011, стр. 404, 25
COBISS.SR-ID=181196044
114. *Стојановић, Наташа*, **НАСЛЕДНО ПРАВО**, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2011, стр. 482
COBISS.SR-ID=183640844
115. *Ђурђић, Војислав*, **ОСНОВИ КРИМИНАЛИСТИКЕ**, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2012, стр. 168
COBISS.SR-ID=189038092

СКРИПТА

116. *Јовановић, Каменко М., КРИМИНАЛИСТИКА : ПРЕДАВАЊА ОДРЖАНА НА ПРАВНО-ЕКОНОМСКОМ ФАКУЛТЕТУ У НИШУ ШКОЛСКЕ 1962/63 : скрипта*, Ниш, Правно-економски факултет, 1963, стр. /108/
COBISS.SR-ID=01024444833
117. *Матејић, Миодраг, ПРИВРЕДНИ СИСТЕМ ЈУГОСЛАВИЈЕ, Део 1 : скрипта*, Ниш, Правно-економски факултет, 1963, стр. /95/
COBISS.SR-ID=01024445345
118. *Матејић, Миодраг, ПРИВРЕДНИ СИСТЕМ ЈУГОСЛАВИЈЕ, Део 2 : скрипта*, Ниш, Правно-економски факултет, 1963, стр. /70/
COBISS.SR-ID=01024445601
119. *Димитријевић, Драгољуб В., ОСНОВИ КРИМИНОЛОГИЈЕ : материјали : скрипта*, Ниш, Правно-економски факултет, 1964, стр. /159/
COBISS.SR-ID=01024445857
120. *Козић, Петар И., СОЦИОЛОГИЈА : скрипта*, Ниш, Правно-економски факултет, 1964, стр. /254/
COBISS.SR-ID=01024447393
121. *Митић, Михаило, ПОРОДИЧНО ПРАВО : /скрипта/, Св. 1*, Ниш, Правно-економски факултет, 1964, стр. 277
COBISS.SR-ID=01024446113
122. *Митић, Михаило, ПОРОДИЧНО ПРАВО : /скрипта/, Св. 2*, Ниш, Правно-економски факултет, 1964, стр. 173
COBISS.SR-ID=01024446369
123. *Митић, Михаило, ПОРОДИЧНО ПРАВО : /скрипта/, Св. 1, 2*, Ниш, Правно-економски факултет, 1964, стр. 277, 173
COBISS.SR-ID=1024446625
124. *Радишић, Јаков, ОБЛИГАЦИОНО ПРАВО : (ОПШТИ ДЕО) : допунски материјал за припремање испита*, Ниш, Правно-економски факултет, 1965, стр. 74
COBISS.SR-ID=01024439969
125. *Јовановић, Каменко М., ОСНОВИ КРИМИНАЛИСТИКЕ : скрипта*, Ниш, Правно-економски факултет, 1966, стр. разл. паг.
COBISS.SR-ID=01024445089
126. *Јовановић, Љубиша, КРИВИЧНО ПРАВО : /скрипта/, Св. 1, ОПШТИ ДЕО*, Ниш, Правно-економски факултет, 1967, стр. 226
COBISS.SR-ID=01024447905
127. *Јовановић, Љубиша, КРИВИЧНО ПРАВО : /скрипта/, Св. 2, ОПШТИ ДЕО*, Ниш, Правно-економски факултет, 1967, стр. 462
COBISS.SR-ID=01024448161
128. *Стојановић, Драгољуб, СТВАРНО ПРАВО. Део 1*, Ниш, Правно-економски факултет, 1965, стр. /150/
COBISS.SR-ID=1024448417
129. *Стојановић, Драгољуб, СТВАРНО ПРАВО. Део 2*, Ниш, Правно-економски факултет, 1965, стр. /150/
COBISS.SR-ID=1024448673
130. *Стојановић, Драгољуб, УВОД У ГРАЂАНСКО ПРАВО : ОПШТИ ДЕО : скрипта*, Ниш, Правно-економски факултет, 1967, стр. /180/
COBISS.SR-ID=1024203937

131. *Козић, Петар И., СОЦИОЛОГИЈА : УВОД У МАРКСИСТИЧКУ НАУКУ О ДРУШТВУ : скрипта*, Ниш, Правно-економски факултет, 1968, стр. 411
COBISS.SR-ID=01024447649
132. *Марковић, Миливоје Ч., ГРАЂАНСКО ПРОЦЕСНО ПРАВО, Књ. 1, ПАРНИЧНИ ПОСТУПАК, Св. 1, ЦИЉ, ОБЈЕКТИ И СУБЈЕКТИ ПАРНИЦЕ*, Ниш, Скриптарница Правног Факултета, 1968, стр. 10, 280
COBISS.SR-ID=1024442529
133. *Козић, Петар И., СОЦИОЛОШКА МИСАО ФИЛИПА ФИЛИПОВИЋА. 1*, Ниш, Правно-економски факултет, 1969, стр. 190
COBISS.SR-ID=40441612
134. *Аћимовић, Михајло М., МАТЕРИЈАЛ ЗА СПРЕМАЊЕ ИСПИТА ИЗ СУДСЕ ПСИХОЛОГИЈЕ : /скрипта/*, Ниш, Скриптарница Правног факултета, 1970, стр. 48
COBISS.SR-ID=1024448929
135. *Аћимовић, Михајло М., СУДСКА ПСИХОЛОГИЈА : скрипта*, Ниш, Скриптарница Правног факултета, 1971, стр. 70
COBISS.SR-ID=01024053921
136. *Марковић, Миливоје Ч., ГРАЂАНСКО ПРОЦЕСНО ПРАВО, Књ. 1, ПАРНИЧНИ ПОСТУПАК, Св. 2, ПАРНИЧНЕ РАДЊЕ*, Ниш, Скриптарница Правног Факултета, 1971, стр. 280
COBISS.SR-ID=1024442785
137. *Марковић, Миливоје Ч., ГРАЂАНСКО ПРОЦЕСНО ПРАВО, Књ. 2, ИЗВРШНИ ПОСТУПАК : (нацрт предавања)*, Ниш, Скриптарница Правног Факултета, 1971, стр. 98
COBISS.SR-ID=1024442273
138. *Марковић, Миливоје Ч., САОБРАЋАЈНО ПРАВО : нацрт предавања одржаних у летњем семестру 1970-1971 године*, Ниш, Скриптарница Правног Факултета, 1971, стр. 106
COBISS.SR-ID=1024529825
139. *Радишић, Јаков, ОБЛИГАЦИОНО ПРАВО, ОПШТИ ДЕО : /скрипта/*, Ниш, Правни факултет, 1973, стр. 450
COBISS.SR-ID=512400816
140. *Кулић, Димитрије, НОВИ УСТАВ ЈУГОСЛАВИЈЕ : /скрипта/*, Ниш, Правни факултет, 1974, стр. 242
COBISS.SR-ID=01024449185
141. *Марковић, Славко, НАСЛЕДНО ПРАВО : скрипта*, Ниш, Правни факултет, 1975, стр. 510
COBISS.SR-ID=01024450209
142. *Церовић, Драгомир, В., МЕЂУНАРОДНО ПРИВАТНО ПРАВО : /скрипта/*, Ниш, Правни факултет, 1975, стр. 217
COBISS.SR-ID=512282032
143. *Радишић, Јаков, ОБЛИГАЦИОНО ПРАВО, ОПШТИ ДЕО : /скрипта/*, Ниш, Председништво КООСО Правног факултета, 1976, стр. 492
COBISS.SR-ID=512401072
144. *Јовановић, Каменко М., ОСНОВИ КРИМИНАЛИСТИКЕ : I ДЕО : II ДЕО : /скрипта/*, Ниш, Правно-економски факултет, 1977, стр. 108
145. *Кулић, Димитрије, НОВИ УСТАВ ЈУГОСЛАВИЈЕ : /скрипта/*, Ниш, Правни факултет, 1977, стр. 278
COBISS.SR-ID=10244449441
146. *Марковић, Миливоје Ч., ГРАЂАНСКО ПРОЦЕСНО ПРАВО, Књ. 2, ИЗВРШНИ ПОСТУПАК : (нацрт предавања)*, Ниш, Скриптарница Правног Факултета, 1977, стр. 98
COBISS.SR-ID=1024260001

147. *Станковић, Гордана, ДОПУНСКИ МАТЕРИЈАЛ ЗА СПРЕМАЊЕ ИСПИТА ИЗ ГРАЂАНСКОГ ПРОЦЕСНОГ ПРАВА*, Ниш, Скриптарница Правног факултета, 1977, стр. /80/
COBISS.SR-ID=1024449697
148. *Марковић, Миливоје Ч., ИЗВРШНИ ПОСТУПАК : нацрт предавања*, Ниш, Скриптарница Председништва Конференције ССО, Правног Факултета, 1978, стр. 107, 10
COBISS.SR-ID=1024464545
149. *Митић, Михаило, ПОРОДИЧНО ПРАВО : /скрипта/, Књ. 1*, Ниш, Скриптарница Правног факултета, 1980, стр. 543
COBISS.SR-ID=01024446881
150. *Митић, Михаило, ПОРОДИЧНО ПРАВО : /скрипта/, Књ. 2*, Ниш, Скриптарница Правног факултета, 1980, стр. 388
COBISS.SR-ID=01024447137
151. *Марковић, Миливоје Ч., ГРАЂАНСКО ПРОЦЕСНО ПРАВО, Књ. 2, ИЗВРШНИ ПОСТУПАК : (нацрт предавања)*, Ниш, Председништво КССО Правног Факултета, 1981, стр. 104, 10
COBISS.SR-ID=532992150
152. *Вукчевић, Драгољуб, ЛИЧНИ РАД, СВОЈИНА И САМОУПРАВЉАЊЕ*, Ниш, Скриптарница Правног факултета, 1982, стр. 200
COBISS.SR-ID=1024531105
153. *Марковић, Миливоје Ч., ГРАЂАНСКО ПРОЦЕСНО ПРАВО, Књ. 1, ПАРНИЧНИ ПОСТУПАК, Св. 2, ПАРНИЧНЕ РАДЊЕ*, 3. изд., Ниш, Скриптарница Правног Факултета, 1982, стр. 587, 25
COBISS.SR-ID=532992406
154. *Марковић, Миливоје Ч., ГРАЂАНСКО ПРОЦЕСНО ПРАВО, Књ. 2, ИЗВРШНИ ПОСТУПАК : (нацрт предавања)*, Ниш, Скриптарница Правног Факултета, 1982, стр. 104, 10
COBISS.SR-ID=532992150
155. *Марковић, Славко, ПРАВО ИНТЕЛЕКТУАЛНЕ СВОЈИНЕ, Св. 1. Увод, Право интелектуалне својине. Део 1, Право индустријске својине*, Ниш, Председништво Конференције ООССО Правног факултета, 1982, стр. 381
COBISS.SR-ID=1024529313
156. *Станковић, Гордана, ГРАЂАНСКО ПРОЦЕСНО ПРАВО : НАЦРТ ПРЕДАВАЊА, Део 1*, Ниш, Председништво КОСОО Правног факултета, 1983, стр. 205
COBISS.SR-ID=1024390817
157. *Кулић, Димитрије, УСТАВНО ПРАВО : /скрипта/*, Ниш, Правни факултет, 1984, стр. 436
COBISS.SR-ID=01024395425
158. *Станковић, Гордана, ВАНПАРНИЧНО ПРОЦЕСНО ПРАВО : НАЦРТ ПРЕДАВАЊА*, Ниш, Председништво КССО Правног факултета, 1984, стр. 205
COBISS.SR-ID=1024396449
159. *Кулић, Димитрије, УСТАВНО ПРАВО : /скрипта/*, Ниш, Правни факултет, 1985, стр. 334
COBISS.SR-ID=27769095
160. *Божић, Милорад, ЕКОНОМСКА ПОЛИТИКА ЈУГОСЛАВИЈЕ : ПОЛИТИКА ЕКОНОМСКЕ СТАБИЛИЗАЦИЈЕ : скрипта*, Ниш, Скриптарница Правног факултета, 1986, стр. 129
COBISS.SR-ID=1024136353
161. *Станковић, Гордана, ГРАЂАНСКО ПРОЦЕСНО ПРАВО : НАЦРТ ПРЕДАВАЊА, 2. изд.*, Ниш, Председништво КССО Правног факултета, 1986, стр. /305/
COBISS.SR-ID=1024358049
162. *Станковић, Гордана, ПОСТУПАК ПРЕД САМОУПРАВНИМ СУДОВИМА : скрипта*, Ниш, Скриптарница Правног факултета, 1988, стр. /184/
COBISS.SR-ID=01024449953

163. *Петровић, Милан*, **ПРАВОСЛАВНО ЦРКВЕНО ПРАВО : С ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА ПРАВО РИМОКАТОЛОЧКЕ ЦРКВЕ : /скрипта/**, Ниш, Правни факултет, 2008, стр. 72 листа
COBISS.SR-ID=1024074145
164. *Петровић, Милан*, **ВЕЛИКИ ПРАВНИ СИСТЕМИ : (УНИВЕРЗАЛНО УПОРЕНО ПРАВО) : АУТОРИЗОВАНЕ БЕЛЕШКЕ СА ПРЕДАВАЊА**, Ниш, Правни факултет, 2009, стр. 88 листова, приредио: *Милош Прица*
COBISS.SR-ID=1024246945
165. *Петровић, Милан*, **ПОСЕБНО УПРАВНО ПРАВО СА МЕЂУНАРОДНИМ УПРАВНИМ ПРАВОМ : АУТОРИЗОВАНЕ БЕЛЕШКЕ СА ПРЕДАВАЊА**, Ниш, Правни факултет, 2010, стр. 111 листова, приредио: *Милош Прица*
COBISS.SR-ID=1024253345

ЗБОРНИЦИ

166. **СИМПОЗИЈУМ "САМОУПРАВЉАЊЕ И УНУТРАШЊА КОНТРОЛА"** : материјал за саветовање, публикација је приређена поводом Симпозијума о самоуправљању одржаног 19-21. априла 1973. године на Правном факултету у Нишу у организацији Правног факултета у Нишу, Савеза удружења правника Србије и Часописа "Правни живот", Ниш, 1973, стр. 69
167. **ЗАШТИТА ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ - ПРАВНИ АСПЕКТИ, I**, Зборник радова са симпозијума одржаног новембра 1976. године у организацији Института за правна и друштвена истраживања Правног факултета, Ниш, Институт за правна и друштвена истраживања Правног факултета, 1976, стр. 197, уредник: *Славољуб Поповић*
COBISS.SR-ID=33284876
168. **УДРУЖЕНИ РАДИ ДРУШТВЕНА СВОЈИНА, Књ. 2**, Зборник радова са саветовања одржаног маја 1976. године у организацији Института за правна и друштвена истраживања Правног факултета, Ниш, Институт за правна и друштвена истраживања Правног факултета, 1976, стр. 211, уредник: *Славољуб Поповић*
COBISS.SR-ID=77890572
169. *Мијачић, Мирса*, **ИЗВОРИ ОБЛИГАЦИОНИХ ОДНОСА**, сепарат из Зборника радова Правног факултета у Нишу, бр. 23/1983, Ниш, Правни факултет, 1983, Стр. 117-143
COBISS.SR-ID=104296097
170. **ФЕДЕРАЦИЈА И ФЕДЕРАЛИЗАМ**, 1, изд., Зборник радова са међународног научног скупа одржаног јуна 1986. год. у организацији Института за правна и друштвена истраживања Правног факултета и Савеза удружења за политичке науке Југославије, Ниш, Институт за правна и друштвена истраживања Правног факултета, 1986, стр. 431, уредник: *Јован Ђорђевић*
COBISS.SR-ID=31966471
171. **АКТУЕЛНИ ПРОБЛЕМИ УСТАВНИХ ПРОМЕНА : САВЕТОВАЊЕ** : (комплет реферата), Зборник са саветовања одржаног 18. априла 1988. године на Правном факултету у Нишу, Ниш, Правни факултет, 1988, стр. 268, уредник: *Душан Р. Паравина*
COBISS.SR-ID=512286613
172. **ДВЕСТОТА ГОДИШЊИЦА ФРАНЦУСКЕ РЕВОЛУЦИЈЕ : (1789-1989)**, Сепарат из Зборника радова Правног факултета у Нишу, бр. 29/1989, Ниш, Правни факултет, 1989, стр. 84, уредник: *Душан Р. Паравина*
COBISS.SR-ID=1024285601
173. **САВЕТОВАЊЕ "УСТАВНИ СИСТЕМ ЈУГОСЛАВИЈЕ И ЊЕГОВЕ АКТУЕЛНЕ МОГУЋНОСТИ" : ТРИДЕСЕТ ГОДИНА РАДА 1960-1990**, Зборник радова објављен поводом Саветовања одржаног 16. октобра 1990. године на Правном факултету у Нишу, Ниш, 1990, стр. /144/
COBISS.SR-ID=1024352673

174. **ЖИВОТ И ДЕЛО ПРОФ. ДР АНДРЕ ЂОРЂЕВИЋА : (1854-1914)**, Зборник објављен у оквиру Општег семинара грађанског права "*Српска цивилистика*", Ниш, Правни факултет, СКЦ Ниш и Народна библиотека Ниш, 1994, стр. 38, уредник: *Гордана Станковић*
COBISS.SR-ID=79890183
175. **ЖИВОТ И ДЕЛО ПРОФ. ДР АНДРЕ ЂОРЂЕВИЋА : (1854-1914)**, 2. допуњено изд., Зборник објављен у оквиру Општег семинара грађанског права "*Српска цивилистика*", Ниш, СКЦ Ниш и Народна библиотека Ниш, 1994, стр. 44, уредник: *Гордана Станковић*
COBISS.SR-ID=1024151969
176. **РАД И ДЕЛО ПРОФ. ДР МИХАИЛА МИТИЋА**, 1. изд., Зборник радова објављен у оквиру Општег семинара грађанског права "*Српска цивилистика*", Ниш, Правни факултет, 1994, стр. 89, уредник: *Гордана Станковић*
COBISS.SR-ID=108283655
177. **МЕЂУНАРОДНИ НАУЧНИ СКУП "150 ГОДИНА СРПСКОГ ГРАЂАНСКОГ ЗАКОНИКА"**, Зборник резимеа са међународног научног скупа оджаног у на Правном факултету у Нишу 22-23. септембра 1994. године у организацији Катедре за грађанскоправне науке, Ниш, Правни факултет и Студентски културни центар Ниш, 1994, стр. 40, уредник: *Гордана Станковић*
COBISS.SR-ID=79892999
178. **СТО ПЕДЕСЕТ ГОДИНА ОД ДОНОШЕЊА СРПСКОГ ГРАЂАНСКОГ ЗАКОНИКА : (1844-1994)**, Зборник радова са међународног научног скупа оджаног октобра 1994. године у Нишу у организацији Катедре за грађанскоправне науке, Ниш, Правни факултет, 1995, стр. ХVШ, 314 уредник: *Радмила Ковачевић-Куитримовић*
COBISS.SR-ID=42461442
179. **ЖИВОТ И ДЕЛО ПРОФ. ДР МИЛИВОЈА МАРКОВИЋА : (1908-1986)**, Зборник радова објављен у оквиру Општег семинара грађанског права "*Српска цивилистика*", Ниш, Катедра за грађанскоправне науке и Институт за правна и друштвена истраживања Правног факултета, 1995, стр. 305, уредник: *Гордана Станковић*
COBISS.SR-ID=1024318881
180. **НИШКИ ЦИВИЛИСТИ : ПРОФ. ДР МИРСА МИЈАЧИЋ, ПРОФ. ДР ГОРДАНА СТАНКОВИЋ, ПРОФ. ДР ВЛАДИСЛАВ ЂОРЂЕВИЋ**, Зборник радова објављен у оквиру Општег семинара грађанског права "*Српска цивилистика*", Ниш, Правни факултет, Катедра за грађанскоправне науке, 1995, стр. 76, уредник: *Гордана Станковић*
COBISS.SR-ID=1024214177
181. **ПРАВНИ ОДНОСИ У СТАМБЕНОЈ ОБЛАСТИ**, Зборник радова са научног скупа оджаног 23. марта 1994. године у организацији Института за правна и друштвена истраживања и Катедре за грађанскоправне науке, Ниш, Правни факултет, Институт за правна и друштвена истраживања, Катедра за грађанскоправне науке и СКЦ Ниш, 1994, стр. 390, уредник: *Гордана Станковић*
COBISS.SR-ID=512418213
182. **ЗЛОУПОТРЕБА ПРАВА**, Зборник резимеа са међународне конференције оджане 2-3. новембра 1995. године на Правном факултету у Нишу у организацији Института за правна и друштвена истраживања, Ниш, 1995, стр. 65, уредник: *Радмила Ковачевић-Куитримовић*
COBISS.SR-ID=1024072105
183. **ЗЛОУПОТРЕБА ПРАВА**, Зборник радова са међународне конференције оджане 2-3. новембра 1995. године на Правном факултету у Нишу у организацији Института за правна и друштвена истраживања, Ниш, 1996, стр. XV, 434, уредник: *Радмила Ковачевић-Куитримовић*
COBISS.SR-ID=107027975
184. **ЛОКАЛНА САМОУПРАВА У ТЕОРИЈИ И ПРАКСИ**, Зборник резимеа са међународне конференције оджане на Правном факултету у Нишу 1-2. фебруара 1996, Ниш, Институт за правна и друштвена истраживања, 1996, стр. 44, уредници: *Мирољуб*

Симић, Мирослав Миљковић, Александар Петровић, Предраг Димитријевић
COBISS.SR-ID=1024330913

185. **МЕЂУНАРОДНИ НАУЧНИ СКУП "ЛОКАЛНА ВЛАСТ : УПРАВА И САМОУПРАВА"**, Зборник резимеа са међународног научног скупа одржаног 14-15. новембра 1997. у организацији Правног факултета у Нишу, Факултета политичких наука у Београду и Југословенског удружења за политичке науке, Ниш, Правни факултет, 1997, стр. /54/
COBISS.SR-ID=1024335777
186. **БОРИСЛАВ Т. БЛАГОЈЕВИЋ : (1911-1986)**, Зборник радова објављен у оквиру Општег семинара грађанског права "*Српска цивилистика*" на научном скупу одржаном 22. новембра 1996. на Правном факултету у Нишу, Ниш, Институт за правна и друштвена истраживања Правног факултета, 1997, стр. 198, уредник: *Радмила Ковачевић-Куитримовић*
COBISS.SR-ID=54409474
187. **УГОВОР О ДОЖИВОТНОМ ИЗДРЖАВАЊУ : ЗБОРНИК РАДОВА**, Зборник радова са стручног скупа одржаног новембра 1997. године у организацији југословенског Удружења за грађанско процесно право и арбитражно право и Правног факултета у Нишу, Ниш, Правни факултет и Удружење за грађанско процесно и арбитражно право, 1997 стр. 135, главни и одговорни уредник: *Гордана Станковић*
COBISS.SR-ID=512224944
188. **ЖИВОТ И ДЕЛО ПРОФ. ДР МИЛИВОЈА МАРКОВИЋА : (1908-1986)**, објављено у оквиру Општег семинара грађанског права "*Српска цивилистика*", 2. изд., Ниш, Катедра за грађанско-правне науке Правног факултета у Нишу, 1998, стр. 213, уредник: *Гордана Станковић*
COBISS.SR-ID=149956359
189. **НАЦРТ КРИВИЧНОГ ЗАКОНИКА СР ЈУГОСЛАВИЈЕ И ЗАШТИТА ОД КРИМИНАЛИТЕТА НАСИЉА**, Зборник саопштења и дискусије са научно-стручног скупа одржаног на Правном факултету у Нишу новембра 1998. године, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 1999, стр. 115, уредник: *Војислав Ђурђић*
COBISS.SR-ID=68695042
190. **ДВАДЕСЕТ ГОДИНА ЗАКОНА О ИЗВРШНОМ ПОСТУПКУ**, Зборник радова са научно-стручног скупа одржаног на Правном факултету у Нишу марта 1999. године, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 1999, стр. 202, редакција: *Војислав Ђурђић, Гордана Станковић, Невена Петрушић*
COBISS.SR-ID=68799490
191. **УСКЛАЂИВАЊЕ ПРАВА СР ЈУГОСЛАВИЈЕ СА ПРАВОМ ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ**, Зборник радова са међународног научног скупа одржаног на Правном факултету у Нишу децембра 1998. године, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 1999, стр. XIV, 368, уредник: *Милан Петровић*
COBISS.SR-ID=71926018
192. **МЕЂУНАРОДНИ НАУЧНИ СКУП "ЈУГОСЛОВЕНСКА КРИЗА : ПОУКЕ ЗА МЕЂУНАРОДНО ПРАВО"**, Зборник резимеа са међународног научног скупа одржаног 19. и 20. маја 2000. године на Правном факултету у Нишу, Ниш, Правни факултет, 2000, стр. 26
COBISS.SR-ID=1024336033
193. **МЕЂУНАРОДНИ НАУЧНИ СКУП "ЈУГОСЛОВЕНСКА КРИЗА : ПОУКЕ ЗА МЕЂУНАРОДНО ПРАВО"**, Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 19. и 20. маја 2000. године на Правном факултету у Нишу, са приказом и библиографијом радова о југословенској кризи од 1990. до 1999. године, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2001, стр. 295, уредници и рецензенти: *Милан Петровић, Зоран Радивојевић*
COBISS.SR-ID=177825543
194. **СТРАНА УЛАГАЊА : СЕМИНАР ЗА ИНОВАЦИЈУ ЗНАЊА**, Зборник резимеа са Семинара за иновацију знања одржаног фебруара-марта 2001. године на Правном факултету у Нишу, Ниш,

Правни факултет, Центар за публикације, 2001, стр. 86, уредник: *Милорад Божић*
COBISS.SR-ID=1024151457

195. **СТРАНА УЛАГАЊА : тематски зборник радова**, Зборник радова са Семинара за иновацију знања одржаног фебруара-марта 2001. године на Правном факултету у Нишу, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2001, стр. 221, уредник: *Милорад Божић*
COBISS.SR-ID=178561543
196. **НОВИ ЗАКОН О ИЗВРШНОМ ПОСТУПКУ**, Зборник радова са научно-стручног скупа одржаног на Правном факултету у Нишу маја 2001. године, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2001, стр. 267, приредиле: *Гордана Станковић, Невена Петрушић*
COBISS.SR-ID=512052885
197. **ГРАЂАНСКА КОДИФИКАЦИЈА, Св. 1**, Зборник радова насталих у оквиру пројекта "Припреме за доношење јединственог грађанског законика", Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2002, стр. 273, уредник: *Радмила Ковачевић-Куштримовић*
COBISS.SR-ID=103271436
198. **ГРАЂАНСКА КОДИФИКАЦИЈА**, Зборник резимеа са међународног научног скупа одржаног на Правном факултету у Нишу 21-22. маја 2003. године, у оквиру националног пројекта "Припреме за доношење јединственог грађанског законика", Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2003, стр. 102, уредник: *Радмила Ковачевић-Куштримовић*
COBISS.SR-ID=1024333985
199. **ГРАЂАНСКА КОДИФИКАЦИЈА, Св. 2**, Зборник радова презентованих на међународном научном скупу одржаном на Правном факултету у Нишу 21-22. маја 2003. године, у оквиру националног пројекта "Припреме за доношење јединственог грађанског законика", Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2003, стр. 482, уредник: *Радмила Ковачевић-Куштримовић*
COBISS.SR-ID=110265868
200. *Schrage, Eltjo, J. H., ON OBLIGATIONS THAT ARISE FROM UNJUSTIFIED ENRICHMENT : A HISTORICAL AND COMPARATIVE OVERVIEW*, сепарат из Зборника Грађанска коди-фикација, Св. 2, у оквиру пројекта "Припреме за доношење јединственог грађанског законика", Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2003, Стр. 285-323
COBISS.SR-ID=1024331169
201. **ДВАДЕСЕТ ГОДИНА ЗАКОНА О ВАНПАРНИЧНОМ ПОСТУПКУ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ**, Зборник радова са научног скупа одржаног 30. маја 2003., поводом Дана Факултета, Ниш, Правни факултет, Институт за правна и друштвена истраживања и Центар за публикације, 2003, стр. 260, главни и одговорни уредник: *Гордана Станковић*
COBISS.SR-ID=105984524
202. **ПРАКТИЧНО ОБРАЗОВАЊЕ ПРАВНИКА**, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2003, стр. XII, 333, уредник: *Мирослав Лазућ*
COBISS.SR-ID=105495308
203. **ГРАЂАНСКА КОДИФИКАЦИЈА, Св. 3**, Зборник радова насталих у оквиру пројекта "Припреме за доношење јединственог грађанског законика", Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2004, стр. 238, уредник: *Радмила Ковачевић-Куштримовић*
COBISS.SR-ID 118555404
204. **ГРАЂАНСКА КОДИФИКАЦИЈА, Св. 4**, Зборник радова насталих у оквиру пројекта "Припреме за доношење јединственог грађанског законика", Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2004, стр. 206, уредник: *Радмила Ковачевић-Куштримовић*
COBISS.SR-ID=119395084
205. **ЗБОРНИК РАДОВА "ДВАДЕСЕТ ГОДИНА ЗАКОНА О МЕЂУНАРОДНОМ ПРИВАТНОМ ПРАВУ"**, 1. изд., Зборник радова са научног скупа одржаног од 24. до 26. септембра 2003. године на Правном факултету у Нишу, Ниш, Правни факултет, Центар за

- публикације, 2004, стр. 320, уредник: *Мирко Живковић*
COBISS.SR-ID=116462860
206. **НАУЧНО САВЕТОВАЊЕ "УСТАВНО ПИТАЊЕ У СРБИЈИ"**, Зборник сажетака са научног саветовања одржаног на Правном факултету у Нишу 20. и 21. маја 2004. године, Ниш, Центар за публикације Правног факултета, 2004, стр. 60, уредник: *Милан Петровић*
COBISS.SR-ID ID=532846742
207. **НАУЧНО САВЕТОВАЊЕ "УСТАВНО ПИТАЊЕ У СРБИЈИ"**, 1. изд., Зборник радова са научног саветовања одржаног на Правном факултету у Нишу 20. и 21. маја 2004. године, Ниш, Центар за публикације Правног факултета, 2004, стр. 464, уредник: *Милан Петровић*
COBISS.SR-ID=116830732
208. **РЕНЕСАНСА ФИНАНСИЈА : ЗБОРНИК РАДОВА У СПОМЕН ПРОФ. ДР МИО-ДРАГУ МАТЕЈИЋУ**, 1. изд., Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2004, стр. 156, уредници: *Миодраг Јовановић, Милева Анђелковић*
COBISS.SR-ID=115836428
209. **ДВЕСТОТИНЕ ГОДИНА ОД ДОНОШЕЊА ФРАНЦУСКОГ ГРАЂАНСКОГ ЗАКОНИКА - УТИЦАЈ ФРАНЦУСКОГ ГРАЂАНСКОГ ЗАКОНИКА НА СРПСКО ПРАВО**, Зборник радова са научног скупа одржаног на Правном факултету у Нишу 24.12.2004. године у част двеста годишњице од доношења Code Civil-a, Ниш, Центар за публикације Правног факултета, 2005, стр. 337, уредник: *Гордана Станковић*
COBISS.SR-ID=122617868
210. **ЕВРОПСКИ СИСТЕМ ЗАШТИТЕ ЉУДСКИХ ПРАВА : ИСКУСТВА И НОВИ ИЗАЗОВИ**, Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 13-14. октобра 2003. године на Правном факултету у Нишу, Ниш, Центар за публикације Правног факултета, 2005, стр. 264, уредник: *Зоран Радивојевић*
COBISS.SR-ID=120686092
211. **НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЈА "ПРАВНИ СИСТЕМ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ - УСАГЛАШАВАЊЕ СА ПРАВОМ ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ"**, Зборник сажетака са међународне научне конференције одржане 17. маја 2005. године у организацији Института за правна и друштвена истраживања Правног факултета у Нишу, Ниш, Центар за публикације Правног факултета, 2005, стр. 101, уредник: *Гордана Станковић*
COBISS.SR-ID=1024151713
212. **НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЈА "ПРАВНИ СИСТЕМ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ - УСАГЛАШАВАЊЕ СА ПРАВОМ ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ"**, Зборник радова са међународне научне конференције одржане 17. маја 2005. године у организацији Института за правна и друштвена истраживања Правног факултета у Нишу, Ниш, Центар за публикације Правног факултета, 2005, стр. 700, уредник: *Гордана Станковић*
COBISS.SR-ID=127811596
213. **СРБИЈА 1804-2004 : ДРУШТВО, ЕКОНОМИЈА, ДРЖАВА, ПРАВО, ПОЛИТИКА, КУЛТУРА, РЕЛИГИЈА**, Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 20-23. октобра 2004. године на Правном факултету у Нишу, Ниш, Центар за публикације Правног факултета, 2005, стр. 481, уредник уредник: *Слободанка Стојичић*
COBISS.SR-ID=124371212
214. **НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЈА "НОВИНЕ У ПОРОДИЧНОМ ЗАКОНОДАВСТВУ"**, Зборник сажетака са научне конференције одржане у организацији Института за правна и друштвена истраживања Правног факултета у Нишу 28. априла 2006, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2006, стр. 44, уредник: *Гордана Станковић*
COBISS.SR-ID=1024117153
215. **НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЈА "НОВИНЕ У ПОРОДИЧНОМ ЗАКОНОДАВСТВУ"**, Зборник радова са научне конференције одржане у организацији Института за правна и друштвена истраживања Правног факултета у Нишу 28. априла 2006, Ниш, Правни факултет, Центар за

публикације, 2006, стр. 280, уредник: *Гордана Станковић*
COBISS.SR-ID=132355084

216. **НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЈА "ФУНКЦИОНИСАЊЕ ПРАВНОГ СИСТЕМА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ"**, Зборник сажетака са научне конференције одржане 18. маја 2006. године на Правном факултету у Нишу, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2006, стр. 91, уредник: *Гордана Станковић*
COBISS.SR-ID=10243 30657
217. **НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЈА "ФУНКЦИОНИСАЊЕ ПРАВНОГ СИСТЕМА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ"**, Зборник радова са научне конференције одржане на Правном факултету у Нишу 18. маја 2006, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2006, стр. IX, 649, уредник: *Гордана Станковић*
COBISS.SR-ID=134819596
218. **ХАРМОНИЗАЦИЈА СТЕЧАЈНОГ ПРАВА И НОВИ ЗАКОН О СТЕЧАЈНОМ ПОСТУПКУ**, зборник радова са међународне научне конференције одржане 10. новембра 2005. године у организацији Института за правна и друштвена истраживања Правног факултета у Нишу, Ниш, Центар за публикације Правног факултета, 2006, стр. IX, 280, уредник: *Гордана Станковић*
COBISS.SR-ID=130332940
219. **ПРИСТУП ПРАВОСУЂУ - ИНСТРУМЕНТИ ЗА ИМПЛЕМЕНТАЦИЈУ ЕВРОПСКИХ СТАНДАРДА У ПРАВНИ СИСТЕМ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ : тематски зборник радова**, Зборник радова настао као резултат рада на пројекту "*Право на приступ правосуђу*", Ниш, Центар за публикације Правног факултета, 2007, стр. III, 154, уредник: *Невена Петрушић*
COBISS.SR-ID=137805580
220. **НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЈА "ИЗГРАДЊА ПРАВНОГ СИСТЕМА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ"**, Зборник сажетака са научне конференције одржане на Правном факултету у Нишу маја 2007. године, Ниш, Центар за публикације Правног факултета, 2007, стр. 95, уредник: *Милан Петровић*
COBISS.SR-ID=1024213921
221. **ПРИСТУП ПРАВОСУЂУ - ИНСТРУМЕНТИ ЗА ИМПЛЕМЕНТАЦИЈУ ЕВРОПСКИХ СТАНДАРДА У ПРАВНИ СИСТЕМ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ : тематски зборник радова, Књ. 2**, Зборник радова настао у оквиру пројекта "*Право на приступ правосуђу*", Ниш, Центар за публикације Правног факултета, 2007, стр. 184, уредник: *Невена Петрушић*
COBISS.SR-ID=145647628
222. **АКТУЕЛНА ПИТАЊА ГРАЂАНСКЕ КОДИФИКАЦИЈЕ**, Зборник радова са научног скупа одржаног 20. маја 2008. године поводом Дана Факултета, Ниш, Центар за публикације Правног факултета, 2008, уредник: *Радмила Ковачевић-Куштримовић, Мирослав Лазић*
COBISS.SR-ID=152681228
223. **УСТАВНЕ И МЕЂУНАРОДНОПРАВНЕ ГАРАНЦИЈЕ ЉУДСКИХ ПРАВА**, Зборник радова са међународне научне конференције одржане 28. маја 2008. године на Правном факултету у Нишу, Ниш, Центар за публикације Правног факултета, 2008, стр. III, 348, уредник: *Зоран Радовијевић*
COBISS.SR-ID=152670988
224. **ПРИСТУП ПРАВОСУЂУ - ИНСТРУМЕНТИ ЗА ИМПЛЕМЕНТАЦИЈУ ЕВРОПСКИХ СТАНДАРДА У ПРАВНИ СИСТЕМ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ, Књ. 4**, Зборник радова настао у оквиру пројекта "*Право на приступ правосуђу*", Ниш, Центар за публикације Правног факултета, 2008, стр. 471, уредник: *Невена Петрушић*
COBISS.SR-ID=154487564
225. **ЗАКОНОДАВНИ И ИНСТИТУЦИОНАЛНИ ОКВИР НЕЗАВИСНОГ СУДСТВА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ**, Зборник радова са округлог стола одржаног 29. маја 2009. године на

- Правном факултету у Нишу, Ниш, Центар за публикације Правног факултета, и Београд, Конрад Аденауер, 2009, стр. 187, уредници: *Мирослав Лазић, Ирена Пејић*
COBISS.SR-ID=171123980
226. **ЗАКОНОДАВНИ И ИНСТИТУЦИОНАЛНИ ОКВИР НЕЗАВИСНОГ СУДСТВА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ**, доштампано изд., Зборник радова са округлог стола одржаног 29. маја 2009. године на Правном факултету у Нишу, Ниш, Центар за публикације Правног факултета, и Београд, Конрад Аденауер, 2009, стр. 187, уредници: *Мирослав Лазић, Ирена Пејић*
COBISS.SR-ID=171646732
227. **ПРАВО РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ И ПРАВО ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ - СТАЊЕ И ПЕРСПЕКТИВЕ**, Зборник сажетака са међународне научне конференције одржане на Правном факултету у Нишу 19. маја 2009. године, Ниш, Центар за публикације Правног факултета, 2009, стр. 141, уредници: *Наташа Стојановић и Срђан Голубовић*
COBISS.SR-ID=167130124
228. **ПРАВО РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ И ПРАВО ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ - СТАЊЕ И ПЕРСПЕКТИВЕ, Св. 1**, Зборник радова са међународне научне конференције одржане на Правном факултету у Нишу 19. маја 2009. године, Ниш, Центар за публикације Правног факултета, 2009, стр. /23/, 748, уредници: *Наташа Стојановић и Срђан Голубовић*
COBISS.SR-ID=170987276
229. **ПРАВО РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ И ПРАВО ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ - СТАЊЕ И ПЕРСПЕКТИВЕ, Св. 2**, Зборник радова са међународне научне конференције одржане на Правном факултету у Нишу 19. маја 2009. године, Ниш, Центар за публикације Правног факултета, 2009, стр. 614, уредници: *Наташа Стојановић и Срђан Голубовић*
COBISS.SR-ID=170588684
230. **ПРИСТУП ПРАВОСУЂУ - ИНСТРУМЕНТИ ЗА ИМПЛЕМЕНТАЦИЈУ ЕВРОПСКИХ СТАНДАРДА У ПРАВНИ СИСТЕМ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ : тематски зборник радова, Књ. 3**, тематски зборник радова у оквиру пројекта "*Право на приступ правосуђу*", Центар за публикације Правног факултета, Ниш, 2009, стр. 478, уредник Невена Петрушић
COBISS.SR-ID=154487564
231. **МЕЂУНАРОДНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЈА "АКТУЕЛНЕ ТЕНДЕНЦИЈЕ У РАЗВОЈУ И ПРИМЕНИ ЕВРОПСКОГ КОНТИНЕНТАЛНОГ ПРАВА"**, Зборник сажетака са међународне научне конференције одржане 17. маја 2010. на Правном факултету у Нишу, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2010, стр. 119, уредник: *Милан Петровић*
COBISS.SR-ID=175152652
232. **МЕЂУНАРОДНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЈА "АКТУЕЛНЕ ТЕНДЕНЦИЈЕ У РАЗВОЈУ И ПРИМЕНИ ЕВРОПСКОГ КОНТИНЕНТАЛНОГ ПРАВА" : тематски зборник радова, Св. 1**, Зборник радова са међународне научне конференције одржане 17. маја 2010. на Правном факултету у Нишу, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2010, стр. 638, уредник: *Милан Петровић*
COBISS.SR-ID=179096844
233. **МЕЂУНАРОДНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЈА "АКТУЕЛНЕ ТЕНДЕНЦИЈЕ У РАЗВОЈУ И ПРИМЕНИ ЕВРОПСКОГ КОНТИНЕНТАЛНОГ ПРАВА" : тематски зборник радова, Св. 2**, Зборник радова са међународне научне конференције одржане 17. маја 2010. на Правном факултету у Нишу, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2010, стр. 6480, уредник: *Милан Петровић*
COBISS.SR-ID=178930188
234. **ПРИСТУП ПРАВОСУЂУ – ИНСТРУМЕНТИ ЗА ИМПЛЕМЕНТАЦИЈУ ЕВРОПСКИХ СТАНДАРДА У ПРАВНИ СИСТЕМ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ : тематски зборник радова, Књ. 5**, тематски зборник радова у оквиру пројекта "*Право на приступ правосуђу*", Центар за публикације Правног факултета, Ниш, 2010, стр. 500, уредник Невена Петрушић
COBISS.SR-ID=154487564

235. **РЕФОРМА КРИВИЧНОГ ПРАВОСУЂА : тематски зборник радова**, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2010, стр. 348, уредник: *Војислав Ђурђић*
COBISS.SR-ID=175057676
236. **МЕЂУНАРОДНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЈА "ЕКОЛОГИЈА И ПРАВО"**, Зборник сажетака са међународне научне конференције одржане 18. маја 2011. године у организацији Института за правна и друштвена истраживања Правног факултета у Нишу, Ниш, Центар за публикације Правног факултета, 2011, стр. 116, уредник: *Предраг Димитријевић*
COBISS.SR-ID=183726348
237. **"ЕКОЛОГИЈА И ПРАВО"**, Тематски зборник радова са међународне научне конференције одржане 18. маја 2011. године у организацији Института за правна и друштвена истраживања Правног факултета у Нишу, Ниш, Центар за публикације Правног факултета, 2011, стр. 702, уредници: *Предраг Димитријевић, Наташа Стојановић*
COBISS.SR-ID=188376844
238. **ТРГОВИНА ЉУДИМА : ПРАВНА ЗАШТИТА У МЕЂУНАРОДНИМ НАЦИОНАЛНИМ ОКВИРИМА**, Ниш, Правни факултет, 2011, стр. 454, уредник: *Предраг Димитријевић*
COBISS.SR-ID=185714956
239. **ЗАШТИТА ЉУДСКИХ И МАЊИНСКИХ ПРАВА У ЕВРОПСКОМ ПРАВНОМ ПРОСТОРУ : тематски зборник радова, Књ. 1**, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2011, стр. 8, 642, уредник: *Предраг Димитријевић*
COBISS.SR-ID=188548876
240. **ЗБОРНИК РАДОВА "СТАРИ У СРБИЈИ: ПРОБЛЕМИ И ИЗАЗОВИ"**, Зборник радова са 15. научно-стручног скупа одржаног у Нишу у организацији Правног факултета и Центра за социјални рад "Свети Сава", Ниш, Центар за публикације Правног факултета, 2011, стр. 193, уредник: *Мирослав Бркић, Миле Илић*
COBISS.SR-ID=184388108
241. **УСТАВ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ - ПЕТ ГОДИНА ПОСЛЕ : (2006-2011) : тематски број**, Зборник радова Правног факултета у Нишу и Правног факултета у Крагујевцу, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2011, стр. 297, уредник: *Милан Петровић*
COBISS.SR-ID=187513356

СЕРИЈСКЕ ПУБЛИКАЦИЈЕ

242. **ЗБОРНИК РАДОВА ПРАВНО-ЕКОНОМСКОГ ФАКУЛТЕТА 1/1962**
уредници: *Славољуб Поповић и Петар И. Козић*
243. **ЗБОРНИК РАДОВА ПРАВНО-ЕКОНОМСКОГ ФАКУЛТЕТА 2/1963**
уредници: *Славољуб Поповић и Петар И. Козић*
244. **ЗБОРНИК РАДОВА ПРАВНО-ЕКОНОМСКОГ ФАКУЛТЕТА 3/1964**
уредници: *Славољуб Поповић и Петар И. Козић*
245. **ЗБОРНИК РАДОВА ПРАВНО-ЕКОНОМСКОГ ФАКУЛТЕТА 4/1965**
уредници: *Славољуб Поповић и Петар И. Козић*
246. **ЗБОРНИК РАДОВА ПРАВНО-ЕКОНОМСКОГ ФАКУЛТЕТА 5/1966**
уредници: *Славољуб Поповић и Петар И. Козић*
247. **ЗБОРНИК РАДОВА ПРАВНО-ЕКОНОМСКОГ ФАКУЛТЕТА 6/1967**
уредници: *Славољуб Поповић и Петар И. Козић*
248. **ЗБОРНИК РАДОВА ПРАВНО-ЕКОНОМСКОГ ФАКУЛТЕТА 7/1968**
уредник: *Миодраг Матејић*
249. **ЗБОРНИК РАДОВА ПРАВНО-ЕКОНОМСКОГ ФАКУЛТЕТА 8/1969**
уредник: *Миодраг Матејић*

250. **ЗБОРНИК РАДОВА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА 9/1970**
уредници: *Петар И. Козић и Врета Круљ*
251. **ЗБОРНИК РАДОВА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА 10/1971**
уредници: *Петар И. Козић и Врета Круљ*
252. **ЗБОРНИК РАДОВА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА 11/1972**
уредник: *Врета Круљ*
253. **ЗБОРНИК РАДОВА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА 12/1973**
уредник: *Славко Марковић*
254. **ЗБОРНИК РАДОВА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА 13/1974**
уредник: *Душан Р. Паравина*
255. **ЗБОРНИК РАДОВА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА ванредан број посвећен новим уставима 14/1974** уредник: *Славко Марковић*
256. **ЗБОРНИК РАДОВА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА, тематски број: ТРИДЕСЕТ ГОДИНА ПРАВОСУЂА У СОЦИЈАЛСИТИЧКОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ, 15/1975**
уредник: *Душан Р. Паравина*
257. **ЗБОРНИК РАДОВА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА 16/1976**
уредници: *Славољуб Поповић и Момчило Димитријевић*
258. **ЗБОРНИК РАДОВА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА 17/1977**
уредник: *Љубиша Јовановић*
259. **ЗБОРНИК РАДОВА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА 18/1978**
уредник: *Слободан Миленковић*
260. **ЗБОРНИК РАДОВА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА 19/1979**
уредник: *Михаило Митић*
261. **ЗБОРНИК РАДОВА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА 20/1980**
уредник: *Михаило Митић*
262. **ЗБОРНИК РАДОВА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА 21/1981., садржи библиографију радова поводом двадесетогодишњице рада Факултета**
уредник: *Чедомир Стевановић*
263. **ЗБОРНИК РАДОВА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА 22/1982**
уредник: *Чедомир Стевановић*
264. **ЗБОРНИК РАДОВА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА 23/1983**
уредник: *Димитрије Кулић*
265. **ЗБОРНИК РАДОВА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА 24/1984**
уредник: *Мирослав Миљковић*
266. **ЗБОРНИК РАДОВА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА 25/1985**
уредник: *Мирослав Миљковић*
267. **ЗБОРНИК РАДОВА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА 26/1986**
уредник: *Мирослав Миљковић*
268. **ЗБОРНИК РАДОВА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА 27/1987**
уредник: *Славко Марковић*
269. **ЗБОРНИК РАДОВА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА, редовни и тематски број: "УСТАВНЕ ПРОМЕНЕ У СР СРБИЈИ", 28/1988**
уредник: *Славко Марковић*

270. **ЗБОРНИК РАДОВА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА 29/1989**
уредник: *Слободанка Стојичић*
271. **ЗБОРНИК РАДОВА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА 30/1990**
уредник: *Слободанка Стојичић*
272. **ЗБОРНИК РАДОВА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА 31/1991**
уредник: *Гордана Станковић*
273. **ЗБОРНИК РАДОВА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА 32-33/1992/93**
уредници: *Гордана Станковић* и *Радмила Ковачевић Куштримовић*
274. **ЗБОРНИК РАДОВА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА 34-35/1994/95**
уредник: *Драган Станимировић*
275. **ЗБОРНИК РАДОВА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА 36-37/1996/97**
уредник: *Војислав Ђурђић*
276. **ЗБОРНИК РАДОВА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА 38-39/1998/99**
уредник: *Милорад Рочкомановић*
277. **ЗБОРНИК РАДОВА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА 40-41/2000/01**
уредник: *Дара Миленовић*
278. **ЗБОРНИК РАДОВА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА 42/2002**
уредник: *Мирољуб Симић*
279. **ЗБОРНИК РАДОВА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА 43/2003**
уредник: *Мирса Мијачић*
280. **ЗБОРНИК РАДОВА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА 44/2004**
уредник: *Мирса Мијачић*
281. **ЗБОРНИК РАДОВА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА 45/2004**
уредник: *Мирса Мијачић*
282. **ЗБОРНИК РАДОВА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА 46/2004**
уредник: *Мирса Мијачић*
283. **ЗБОРНИК РАДОВА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА 47/2006**
уредник: *Милан Петровић*
284. **ЗБОРНИК РАДОВА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА, тематски број: "ЈОВАН СТЕРИЈА ПОПОВИЋ", 48/2006**
уредник: *Милан Петровић*
285. **ЗБОРНИК РАДОВА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА, тематски број: "ИЗГРАДЊА ПРАВНОГ СИСТЕМА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ" 49/2007**
уредник: *Милан Петровић*
286. **ЗБОРНИК РАДОВА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА 50/2007**
уредник: *Милан Петровић*
287. **ЗБОРНИК РАДОВА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА 51/2008**
уредник: *Радмила Ковачевић-Куштримовић*
288. **ЗБОРНИК РАДОВА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА 52/2008**
уредник: *Радмила Ковачевић-Куштримовић*
289. **ЗБОРНИК РАДОВА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА 53/2009**
уредник: *Радмила Ковачевић-Куштримовић*
290. **ЗБОРНИК РАДОВА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА 54/2009**

уредник: *Радмила Ковачевић-Куитримовић*

291. **ЗБОРНИК РАДОВА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА 55/2010**

уредник: *Милан Петровић*

292. **ЗБОРНИК РАДОВА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА 56/2010**

уредник: *Милан Петровић*

293. **ЗБОРНИК РАДОВА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА тематски број посвећен проф. др Славољубу Поповићу 57/2011**

уредник: *Милан Петровић*

294. **ЗБОРНИК РАДОВА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА 58/2011**

уредник: *Милан Петровић*

295. **ЗБОРНИК РАДОВА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА 59/2012**

уредник: *Милан Петровић*

ЗАКОНИ

296. **УСТАВ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ и УСТАВНИ ЗАКОН ЗА СПРОВОЂЕЊЕ УСТАВА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ**, поговор: *Стојановић, Драган М.*, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2006, стр. 129, уредник: *Срђан Голубовић*
COBISS.SR-ID=136241164

МУЛТИМЕДИЈА И ЕЛЕКТРОНСКА ИЗДАЊА ЗБОРНИКА

297. **ПРАВНИ ФАКУЛТЕТ У НИШУ - FACULTY OF LAW IN NIŠ**, мултимедијална презентација Факултета на српском и енглеском језику, Ниш, Правни факултет, Служба протокола и Рачунски центар, 2002, уредник: *Драган Николић*
COBISS.SR-ID=98072076

298. **ПРАВНИ ФАКУЛТЕТ: УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ: 1960-2004: FACULTY OF LAW: UNIVERSITY OF NIŠ**, информативна брошура приређена поводом Дана Факултета, на српском и енглеском језику, Ниш, Правни факултет, Служба протокола и Рачунски центар, 2004, приредили: *Весна Данковић и Бранко Стевановић*

299. **МАКРОПРОЈЕКТ СТВАРАЊЕ УСЛОВА ЗА РАЗВОЈ МОДЕРНОГ ПРАВНОГ И ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКОГ СИСТЕМА СРБИЈЕ КАО ДЕМОКРАТСКЕ ДРЖАВЕ**, Зборник радова, Ниш, Институт за правна и друштвена истраживања Правног факултета, 2005, уредник: *Гордана Станковић* ISBN 86-7148-063-1
COBISS.SR-ID=130795020

300. **ДВЕСТОТИНЕ ГОДИНА ОД ДОНОШЕЊА ФРАНЦУСКОГ ГРАЂАНСКОГ ЗАКОНИКА - УТИЦАЈ ФРАНЦУСКОГ ГРАЂАНСКОГ ЗАКОНИКА НА СРПСКО ПРАВО**, Зборник радова са научног скупа одржаног на Правном факултету у Нишу 24.12.2004. године у част двеста годишњице од доношења Code Civil-a, Ниш, Центар за публикације Правног факултета, 2005, стр. 162, уредник: *Гордана Станковић*

301. **45 ГОДИНА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У НИШУ**, информативна брошура израђена поводом Дана Факултета, Ниш, Правни факултет, Рачунски центар, 2005

БРОШУРЕ

302. **НАСТАВНИ ПЛАН И ПРОГРАМ**, Ниш, Правни факултет у Нишу, 1989, стр. 91
COBISS.SR-ID=1024333473

303. **ЛОКАЛНА САМОУПРАВА У ТЕОРИЈИ И ПРАКСИ**, програм међународне конференције одржане на Правном факултету у Нишу 1-2. фебруара 1996, Ниш, 1996,

стр. 16, уредник: *Мирољуб Симић*
COBISS.SR-ID=102549511

304. **ПРАВНИ ФАКУЛТЕТ У НИШУ**, информативна брошура о Факултету, Ниш, 1998, стр. 20, уредник: *Владислав Ђ. Ђорђевић*, приредили: *Драган Николић* и *Весна Данковић*
COBISS.SR-ID=1024331681
305. **FACULTY OF LAW IN NIŠ**, информативна брошура о Факултету, Ниш, 1998, стр. 20, уредник: *Владислав Ђ. Ђорђевић*, приредили: *Драган Николић* и *Весна Данковић*
COBISS.SR-ID=1024331937
306. **КАТАЛОГ ИЗДАЊА**, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 1998, стр. 24
307. **КАТАЛОГ ИЗДАЊА**, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 1999, стр. 16
308. **ИНФОРМАТОР : ЗА БУДУЋЕ СТУДЕНТЕ ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У НИШУ : ЗА ШКОЛСКУ 2002/2003**, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2002, стр. 64
309. **ИНФОРМАТОР : ЗА БУДУЋЕ СТУДЕНТЕ ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У НИШУ : ЗА ШКОЛСКУ 2003/2004**, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2003, стр. /64/
310. **ИНФОРМАТОР : ЗА БУДУЋЕ СТУДЕНТЕ ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У НИШУ : ЗА ШКОЛСКУ 2004/2005**, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2004, стр. 72, /4/
311. **НАСТАВНИ ПЛАН И ПРОГРАМ ОСНОВНИХ СТУДИЈА**, Ниш, Правни факултет у Нишу, Центар за публикације, 2004, стр. 151, уредник: *Милорад Рочкомановић*
COBISS.SR-ID=102433729
312. **НАУЧНО САВЕТОВАЊЕ "УСТАВНО ПИТАЊЕ У СРБИЈИ"**, програм Саветовања одржаног на Правном факултету у Нишу 20-21. маја 2004. године, Ниш, Правни факултет, 1996, стр. /12/, уредник: *Милан Петровић*
313. **ИНФОРМАТОР : ЗА БУДУЋЕ СТУДЕНТЕ ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У НИШУ : ЗА ШКОЛСКУ 2005/2006**, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2005, стр. 82
314. **ИНФОРМАТОР : ЗА БУДУЋЕ СТУДЕНТЕ ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У НИШУ : ЗА ШКОЛСКУ 2006/2007**, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2006, стр. /80/
315. **ИНФОРМАТОР : ЗА БУДУЋЕ СТУДЕНТЕ ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У НИШУ : ЗА ШКОЛСКУ 2007/2008**, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2007, стр. /82/
316. **ИНФОРМАТОР : ЗА БУДУЋЕ СТУДЕНТЕ ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У НИШУ : ЗА ШКОЛСКУ 2008/2009**, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2008, стр. 83, /5/
317. **ИНФОРМАТОР : ЗА БУДУЋЕ СТУДЕНТЕ ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У НИШУ : ЗА ШКОЛСКУ 2009/2010**, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2009, стр. 62
318. **ИНФОРМАТОР ЗА СТУДЕНТЕ ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У НИШУ, 2010/2011**, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2010, стр. 36
319. **ИНФОРМАТОР ЗА БРУЦОШЕ**, Ниш, Правни факултет, Центар за публикације, 2011, стр. 4